

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

STOCKHOLMS KYRKOR

UTGIVNA MED BIDRAG AV
SAMF. S:T ERIK ✓

BAND VII. HÄFT. 1.

MARIA MAGDALENA KYRKA

AV

EFRAIM LUNDMARK

S:TA
MARIA MAGDALENA
KYRKA

I
STOCKHOLM

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDRAG AV S:TA MARIA MAGDALENA FÖRSAMLING

och med stöd av

KUNGL. VITT.- HIST.- OCH ANT.-AKADEMIEN

utgivet av

SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

Stockholm

Generalstabens Litografiska Anstalts förlag

FÖRORD

Föreliggande volym, utgörande Maria Magdalena kyrkas »konsthistoriska inventarium» inleder det sjunde bandet av gruppen STOCKHOLMS KYRKOR inom verket SVERIGES KYRKOR. Samtidigt utgör Maria Magdalena beskrivning ett för sig fristående arbete, avsett att publiceras samtidigt med kyrkobyggnadens 300-årsfest den 9 december 1934. Arbetet har tillkommit på församlingens initiativ och är, vad själva manuskriptet angår, jämte mätningar och fotografering, helt bekostat av dess medel. Därjämte har församlingen genom kraftigt stöd underlättat tryckningen. Då utgivarna härmed uttrycka sin tacksamhet för den välkomna hjälp, som givits åt de svenska kyrkornas konsthistoriska beskrivning, tänka vi i första rummet på församlingens kyrkoherde, doktor Olof Molin, samt inom kyrkorådet särskilt på två ledamöter, vilka med outtröttligt intresse följt och understött författarens arbete, nämligen den avlidne kyrkovärden disponent Carl Wassén och kyrkovärden byggmästaren August Blomdahl. Arkitekten för den senaste restaureringen, professor Israel Wahlman, har likaså visat synnerligt tillmötesgående.

Utgivarna uttrycka även sin erkänsla till författaren för hans skarpsinniga, mångsidigt belysande undersökning. Till förlaget stå vi i förbindelse på grund av den omsorg och energi, varmed bokens framställning bedrivits, särskilt genom herr Gunnar Tisells stora intresse för verket.

Stockholm i november 1934.

SIGURD CURMAN.

JOHNNY ROOSVAL.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	sid.		sid.
Källor och litteratur.....	4	Kompletteringar och reparationer.....	76
Huvuddata i Södermalms historia:		Kyrkan förlänges åt öster	79
Konung Magnus Erikssons kapellstiftelse	7	Ny tornspira uppföres	79
Bebyggelsen under medeltiden på Söder-		Nya korsarmar byggas.....	80
malm. Helga Kors' kapell.....	12	Eldsvådan 1759 och ombyggnaden	83
Maria Magdalena kapell tillbygges 1514.		1800-talets tornspira	93
Lägges öde 1527	14	1800- och 1900-talens restaureringar ...	95
Nya kyrkor på Södermalm. Ny stads-		Kapellets och kyrkans plats i konst-	
plan	18	historien:	
1600-talets Södermalm	23	Det medeltida kapellet	99
Församlingen delas. Kungl. slott och		Johan III som kyrkobyggare.....	105
hantverksstad planlägges.....	29	1600-talets planbildningar ...	120
Allmänna förhållanden under 1600-talet	33	Tornspirorna	123
Viktigare händelser under 1700-, 1800-		Inredningens och inventariernas	
och 1900-talen.....	38	beskrivning och historia:	
Kyrkans läge och omgivningar	41	Altare och altaruppsats	125
Kyrkogården	43	Predikstol	130
Begravningskapell, gravkor	49	Orgelverk.....	131
Församlings- och pastorshus, fattig-		Dop- och nattvardskärl	134
hus, skolhus	54	Belysningsföremål	141
Maria Magdalena kyrkors arkitek-		Textilier	149
tur och byggnadshistoria:		Målningar, porträtt	154
Nuvarande kyrkas yttre och inre.....	57	Gravmonument	162
Maria Magdalena kapell under medeltiden	61	Begravningsvapen	175
Johan III:s kyrkobyggnader på Söder-		Sakristiinventarier, böcker o. a.....	177
malm	67	Tornklockor och musikinstrument	181
Gustav II Adolfs period. Församlings-		Sammanfattning	182
gudstjänsterna flyttas till Maria Mag-		Zusammenfassung	185
dalena kyrka	69	Summary	187

S:TA MARIA MAGDALENA KYRKA

AV

EFRAIM LUNDMARK

Fig. 1. Maria Magdalena kyrka från nordväst omkr. 1900.

Die Kirche von Nordwesten.

The church from the north-west.

SANKTA MARIA MAGDALENA KYRKA

I STOCKHOLM

AV

EFRAIM LUNDMARK

KÄLLOR OCH LITTERATUR:

I. OTRYCKTA KÄLLOR:

Kyrkans Arkivalier, t. o. m. 1830 i Stockholms stadsarkiv (Sta. A.), och yngre i kyrkans eget arkiv, S:t Paulsgatan 10: Räk. fr. o. m. 1634 (ang. äldre räk. se s. 73 i det följande). — Äldsta prot. 1672. Äldsta gravbok 1761. — Äldsta husförhörlängd 1737. — Äldsta in- och utflyttningslängd 1805. — Äldsta dopbok 1668. — Äldsta konfirmationslängd 1844. — Äldsta komunionlängd 1743. — Äldsta lysnings- och vigselbok 1706. — Äldsta begravningsbok 1716. — Äldsta lysningshandl. 1840-t. — Ritn. över kyrkogården 1824 av BRANDENBURG efter uppmätning 1721 av I. TILLAEUS (1 blad), över kyrkogården 1866 av R. STENBERG (1 blad), till om- och påbyggnad av prästgården 1770 av J. V. FRIESE (3 blad), till om- och nybyggnad av skolhuset 1850-talet (4 blad), planritn. över kyrkan 1680-talet (1 blad), odat. fasadritning, söder, av C. J. CRONSTEDT (1 blad), förslag till tornspira 1769 (1 blad), till tornspira 1822—23 av C. F. SUNDVALL (4 blad), fasadritning, norr, tvärsektion mot öster och längdsektion mot söder 1847—48 av J. P. LINDBERG (3 blad), planritn. 1861 av E. THAVENIUS (1 blad), en portfölj uppmättnings-, detalj- och arbetsritningar 1926 av I. WAHLMAN.

Förteckn. över arkivalier flyttade till Sta. A. 1930 och över i kyrkans arkiv kvarstående arkivalier upprättades 1930—32 av E. LUNDMARK. — Vid excerperingen ur kyrkans arkivalier för föreliggande arbete 1926—27 påträffades räkenskapsbok 1622 för Storkyrkan, i vilken Maria Magdalena kyrkas räkenskaper 1651—52 voro inlagda; 1622 års räk. hade använts av Elias Palmiskiöld men sedan försvunnit, troligen felaktigt placerad i kyrkorevisionskontoret. Ang. den intressanta notisen i 1622 års räk. om de av riksskattmästaren Jesper Mattsson Krus till Storkyrkan skänkta relieferna i förhallen se E. LUNDMARK, 300-årig kyrkobok i Stockholm (i N. D. A. 1929, 17 dec.); jfr Roosval, Storkyrkan s. 391.

Riksarkivet (R. A.): Pergamentsbrev. — Riksregistratur (RR). — P. A. Munchs och K. H. Karlssons avskr. — Biographica.

Kammararkivet (K.A.): Kyrkor, skolor, hospital etc. — Städens acta. — Sandbergska saml.

Stadsarkivet (Sta. A.): Tänkeböcker (cit.: Tänkeb.). — Stadens räk. — Kyrkans arkivalier (se ovan). — Stockholms konsistoriums acta och prot. — Kungl. brev. — Byggnadskoll, prot.

Uppsala universitetsbibliotek (U. U. B.): O. BROMAN, Stockholms belägenhet, 1730, handskr. N. 287.

Kungl. biblioteket (K. B.): Topografiska samlingen, Stockholms-bilder.

Byggnadsstyrelsen (B. St.): Ritn. till tornöverbyggnad 1822—23 av C. F. SUNDVALL (4 blad), konstruktionsritn. och detaljer 1824 till Sundvalls tornspira av J. CARLBERG (4 blad), blyertsritn., otydlig, av orgelfasaden, 1700-talets slut (1 blad), ritn. till epitafier, 1800-talets början (3 blad), ritn. och uppmättn. av kyrkan före och efter restaureringen 1926 av I. WAHLMAN (15 blad), uppmättningsritn. av begravningskapellet och dess föregångare på platsen, materialhuset, 1929 av I. WAHLMAN (6 blad).

Fig. 2. Maria Magdalena kyrka och kyrkogård från väster 1909.

Die Kirche und der Friedhof von Westen.

The church and the churchyard from the west.

II. TRYCKTA URKUNDSSAMLINGAR OCH LITTERATUR (en del här ej förtecknad litteratur anföres i noter):

Diplomatarium suecanum, Svenskt diplomatarium, Sthlm 1829 o. f. (DS). — *Scriptores rerum svecicarum medii aevi*, Sthlm 1818 o. f. (SRS). — Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, 1, 1251—1523, och 2, 1523—1560, Sthlm 1927, 1932 (cit.: Privilegier I, II och nr). — Stockholms stads privilegiebref 1423—1700, Sthlm 1900—13 (cit.: Privilegiebref och nr). — Stockholms stadsböcker från äldre tid. Ser. I. Jordeböcker 1420—1474, 1474—1498, Sthlm 1876, 1889, 1914 (cit.: Jordeb.); Ser. II. Tänkeböcker 1474—1483 samt burspråk, 1483—1492, h. 1, 2, 1492—1500, 1504—1514, 1514—1520 (-1524), Sthlm 1917—33 (cit.: Tänkeb.); Ser. III. Skotteböcker 1460—68, 1501—1510, Sthlm 1889, 1915, 1926 (cit.: Skotteb.); Ser. IV. Stockholms stads ämbetsbok 1419—1544, Sthlm 1927 (cit.: Ämbetsbok). — Stockholms stads tänkebok under Vasatiden, 1, 1524—1529, Sthlm 1908—15 (cit.: Tänkeb.). — Konung Johan III:s bygnads- och befästningsföretag, Bref ur riks-registraturet 1568—1592, Sthlm 1875—76. — Svenska riksrådets protokoll, 1—17, 1621—57, Sthlm 1878—1929.

Svecia antiqua et hodierna. — Stockholmsbilder från fem århundraden, 1523—1923, Sthlm 1922—23.

J. MESSENIUS, *Scandia illustrata*, 1, 2, Sthlm 1700, 1705. — J. MESSENIUS, *Chrönika om Stockholm*, 1629 (i Historiskt bibliotek, 1, Sthlm 1875).

A. J. GRUNDEL, *De Stockholmia*, 1, 2, Uppsala 1724, 1726. — J. SWEDÉN, *Historiska anmärkningar*. Sthlm 1763 (bil. till en av Swedén utg. predikan av S:ta Maria Magdalena församlings nådärspredikant C. J. Wallin, Gud är kärleken; Swedén hade börjat »utur gamla handlingar samla hjälpredor i tanke att utgiva en fullständig historia om S:ta Maria Magdalena kyrka och församling. Men både ett dagligt och träget skolarbete, som ock åtskilliga besvärliga flyttningar ha lagt mig de hinder i vägen, att jag hitintills föga därav fått i ordning.» Hans tryckta anteckningar, ca 4 sidor, ha föga värde; på ca 14 sidor äro avtryckta k. br. 1626, 1 sept., 1673,

18 juni och 1720, 25 nov., samtliga ang. kyrkans och församlingens privilegier, vidare avtryck och utdrag ur prot. ang. präst- och skolmästareval). — D. SJÖSTRAND, Maria skola, Sthlm 1882.

J. G. RÜDLING, Thet i flor stående Stockholm, Sthlm 1731; supplement 1740. — J. ELMERS, Stockholm, 3, Sthlm 1801. — N. LUNDEQUIST, Stockholms stads historia, 1—3, Sthlm 1828, 1829. — P. R. FERLIN, Stockholms stad, 1, 2, Sthlm 1858. — Uppsatser i S:t Eriks årsbok, 1903 o. f. (cit.: förf:s namn och SEÅ). — Uppsatser i Historisk tidskrift (cit.: förf:s namn och HT). — G. ELGENSTIERNA, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, Sthlm 1925 o. f.

Arbeten i serieverket SVERIGES KYRKOR, konsthistoriskt inventarium, utgivet av S. Curman och J. Roosval, Uppsala 1912, Sthlm 1913 o. f., Stockholms-serien: E. LUNDMARK, Hedvig Eleonora kyrka, 1920; J. ROOSVAL, Storkyrkan, Byggnadshistoria, 1927; N. STAF, Klara kyrka, Församlingshistoria, 1927; S. BRANDEL, Klara kyrka, Konsthistoria, 1927; M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, Byggnadshistoria, 1928; E. LUNDMARK, Jakobs kyrka, Konsthistoria, 1930.

GERDA BOËTHIUS, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand, Sthlm 1921. — J. ROOSVAL, Den baltiska Nordens kyrkor, Uppsala 1924.

G. UPMARK D. Ä., Valda skrifter, Sthlm 1901. — G. UPMARK D. Ä., Svensk byggnadskonst 1530—1760, Sthlm 1904. — A. HAHR, Studier i Johan III:s renässans, 1, 2, Uppsala 1907, 1910. — A. L. ROMDAHL, Några observanda rörande Vasatidens byggnadskonst (i Fataburen 1911, omtr. i Gammal konst, Sthlm 1916). — A. HAHR, Studier i nordisk renässanskonst, 1, 2, Uppsala 1913, 1915, 3, Sthlm 1917. — R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800, Uppsala 1918. — A. HAHR, Studier i Vasatidens konst, Sthlm 1920.

W. LÜBKE, Geschichte der Renaissance in Deutschland, 1, 2, 3:e Aufl., Eszlingen a. A. 1914. — C. HORST, Die Architektur der deutschen Renaissance, Berlin 1928. — C. SCHUCHHARDT, Die Burg, Potsdam 1931.

O. SIRÉN, Gamla stockholmshus, 2, Sthlm 1913. — R. JOSEPHSON, Tessin, 1, 2, Sthlm 1930, 1931. MÅTTUPPGIFTER:

Där ej annat anmärkes, anges H(öjd), B(redd), L(ängd) och Diam(eter) i centimeter.

Rekonstruktionsritningarna äro utförda av fröken EVA KJELLMARK efter förf:s skisser och anvisningar. De flesta fotografierna äro tagna 1927—34 av fotograf A. FLORIN. Ett par fotografier ha lånats från Stadsmuseet.

Det finns ingen modern stadshistorisk undersökning om Södermalm publicerad, varför den inledande översikten, Huvuddata i Södermalms historia, torde försvara sin plats, i synnerhet som de eklestiasitika förhållandena äro oförståeliga utan en — om ock kortfattad — miljöskildring. Här har uppmärksamheten riktats huvudsakligen på de för de medeltida kapellen och för Maria Magdalena och Katarina församlingars uppkomst och första utveckling mest betydelsefulla perioderna.

Tyvärre har förf. icke haft tillfälle taga del av en utredning angående »Fåfången», som för några år sedan verkställdes av N. AHLNUND, L. M. BÅÅTH med flera, då endast ett parti av densamma föreligger i tryck. Även G. BOLINS avhandling Stockholms uppkomst, Uppsala 1933, innehåller material rörande Södermalms äldre historia. Men flera av Bolins hypoteser om bl. a. denna stadsdel äro oprövade och obestyrkta, och utrymmet här har ej medgivit att de diskuterats.

En sammanfattande topografisk undersökning och beskrivning av det försvunna och försvinnande Södermalm saknas. Uppsatser av AXEL NILSSON och S. STRÖMBOM, Gamla stockholmshus på Södermalm (SEÅ 1915) och av G. SELLING, Malmgårdar i Stockholm (Gamla svenska städer, h. 9, Sthlm 1930) ge översikter av det rika materialet. Samfundet S:t Erik har under flera år samlat material och uppmätningar från malmen för sitt Stockholmsregister.

E. L—k.

Fig. 3. Parti av Frantz Hogenbergs kopparstick över Stockholm från sydost omkring 1570.
 Teil eines Kupferstiches über Stockholm von Südosten Part of a print showing Stockholm from the south-
 east, by F. Hogenberg, about 1570.

HUVUDDATA I SÖDERMALMS HISTORIA

KONUNG MAGNUS ERIKSSONS KAPELLSTIFTELSE

På sensommaren 1347 kom en ambassad från konung Magnus Eriksson till påven Clemens VI i Avignon. Sändebuden hade i uppdrag att överlämna bortåt ett tjugotal böneskrifter.¹ I en supplik, den viktigaste, anhöll deras konung om påvens stadfästelse på införlivandet med Sveriges rike av några danska landskap. I andra skrifter bönföll man om tillåtelse för konung Magnus att sälja falkar till sultanen och andra otrogna för att få pengar att avbetala skulder med, om tillåtelse för konungen att låta läsa mässa hos sig före dagningen, om rätt för honom att med följe besöka den heliga graven — eller att sända andra i sitt ställe —, om privilegier att tillsätta vissa prästerliga tjänster etc.

En av supplikerna fick stor betydelse för Södermalm. Det var den i vilken konung Magnus bad om rättighet för prästerna vid det kapell han ämnade stifta i Stock-

¹ 1347, 8 sept., DS 4226. — Jfr Y. BRILIOTH, Den påfliga beskattningen af Sverige, Uppsala 1915, s. 200 o. f.; Y. BRILIOTH, Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363—1414, Uppsala 1925, s. 19 o. f.

holm på den ena malmen att där begrava alla fattiga, som dö i staden, utan särskilt tillstånd av kyrkoherdarna.¹

I en bulla samma år berömde påven konungens avsikt att grunda ett kapell med kyrkogård för de fattigas jordande och biföll hans anhållan.² Varken i suppliken eller bullan 1347 säges, att det omskrivna kapellet skulle ligga på Stockholms södra malm, men dels fanns det redan ett kapell, S:t Jakobs, på den norra malmen och intet på den södra, dels framgår det av andra, ungefär samtida handlingar, att det kapell konung Magnus grundade var S:ta Maria Magdalenas kapell på Södermalm: i en supplik och en bulla 1352 omtalas ett kapell i Uppsala stift för de fattigas begravning, vilket kallas Maria Magdalena,³ och i ett testamente 1353 av en tysk köpman, Johan Castel, ihågkommes bland andra kyrkor i Stockholm Maria Magdalena på Södermalm.⁴ Castel, vilken drev stora affärer på Stockholm, hade en svägerska på Södermalm, som kan ha intresserat honom för det nystiftade kapellet.⁵ På ett vittnesintyg 1356 finna vi namnet på den första kända prästen och sysslomannen vid kapellet, herr Hartlevus Hartlevi,⁶ som med tiden blev ärkedjäkne i Uppsala och biskop i Västerås.

Kapellet fick namn efter Maria från Magdala, en av de kvinnor som voro närvarande vid Jesu korsfästelse. På påskdagens morgon gick Maria från Magdala ensam till Jesu grav; det var kanske efter berättelsen om denna gärning som det som be-

¹ »Item quod idem rex ex deuotionis causa et pietatis affectu capellam quandam Stocholmis in altero Malminum fundare intendit et dotare, quatinus capellani ibidem constituendi cum fundata et dotata fuerit] possint omnes pauperes in dicta villa decedentes libere sepepire in eadem etiam irrequisitis rectoribus ecclesiarum dicte ville». Vid suppliken i registraturet är i det påvliga kansliet tillskrivet: »Fiat saluo iure parrochialis ecclesie».

² 1347, 8 sept., DS 4234. — Jfr föregående not, tillskriften till suppliken.

³ 1352, 17 juli, fotostatkop. R. A.: »Supplicat sanctitati vestre deuotus filius vester Magnus Suessie et Norwegie Rex quatenus pro diuini cultus augmento ad capellam Sancte Marie Magdalene Vpsalensis diocesis de licentia eiusdem sanctitatis pro sepultura pauperum consecrata et sufficienter de bonis Regijs dotata omnibus visitantibus . . .» Bullan samma dag, efter P. A. Munchs avskr. R. A.: »Clemens etc. Uniuersis etc. Splendor etc. Cupientes igitur ut capella beate Marie Magdalene Vpsalensis diocesis de licentia nostra pro sepultura pauperum ut asseritur consecrata ac etiam de bonis carissimi in Christo filij nostri Magni Suetie et Noruegie Regis Illustris prout nobis fuit pro ipsius parte nuper expositum sufficienter dotata congruis honoribus frequentetur etc. de omnipotentis etc. confisi omnibus uere penitentibus etc. qui in eiusdem sancte Marie Magdalene unum annum et XL dies, qui uero in natiuitatis circumcisionis Epiphantie pasche et ascensionis etc. festiuitatibus et in dedicationis dicte capelle ac omnium sanctorum celebritatibus capellam ipsam deuote uisitauerint annatim centum dies etc. quibus capellam ipsam uisitaerint ut prefatur etc.»

⁴ Se avdelningen ang. kapellets byggnadshistoria i det följande.

⁵ W. KOPPE, Lübeck—Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert, Neumünster i. H. 1933, S. 102.

⁶ 1356, 3 nov., RPB 280. — Hartlevus kallas här Hartechinus, »p[re]uisor» (p[ri]sor). Conradus Lyntbeke, syssloman vid kapellet 1372, 29 sept., RPB 1048, omtalas som »p[ro]uisor» (p[ri]sor), vilket är den vanliga beteckningen.

Fig. 4. Maria Magdalena kapell. Detalj ur ett kopparstick av Dionysius Padt-Brugge 1676, efter ett träsnitt från 1524.

Detail eines Stiches 1524—1676.

Detail of a print 1524—1676.

gravningskapell stiftade templet fick namnet S:ta Maria Magdalena.¹ På platsen för detta kapell ligger nuvarande Maria Magdalena kyrka. Enligt det medeltida kalendariet firades Maria Magdalena den 22 juli.

Stockholms södra malm omtalas redan 1288, dels i en av biskop Anund i Strängnäs utfärdad förklaring, att Stockholm, eller i varje fall den del därav som kallas Södermalm, som ligger inom Strängnäs stifts gränser, tillhör honom och hans kyrka,² dels i två av konung Magnus utfärdade gåvobrev på tomter på Södermalm.³ Av biskop

¹ Bildkonstens botgörande Maria är uppkommen ur en, främst av katolska exegeter godkänd sammanställning av berättelserna om Maria från Magdala och synderskan i fariséen Simons hus (Luk. 7). Botgörerskan Maria förekommer i den senare medeltidens konst, om hon fanns i tradition och bild omkr. 1350 är ovisst.

² 1288, 17 juni, DS 965: »... insula Stocholm seu parte ipsius nos & ecclesiam nostram contingente utpote infra fines nostre diocesis vterius transgrediens opidum in ipsa nostra diocesi in fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum...». Brevet är svårtolkat och uppfattas olika; jfr C. G. STYFFE, Skandinavien under unionstiden, 3:e uppl. Sthlm 1911, s. 340, not 1, H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid I, Sthlm 1894, s. 403 och 414, not 2, H. TOLL, Medeltidslatin om Stockholms föregångsstad på Södermalm, Sthlm 1929, s. 3 o. f., samt notiserna ang. översättningen av »de nouo» i LUNDMARK, Jakobs kyrka, Konsthistoria, s. 264, not 1.

³ 1288, 14 aug., DS 971: »...vnam eciam aream iuxta syndræ malm...»; 1288, odat., DS 972, »...vnam aream in Syndramalm...». Jfr 1297, 7 okt., DS 1208: »...quod nos fundum quemdam stocholmis iuxta finem pontis, versus Sytra malm...».

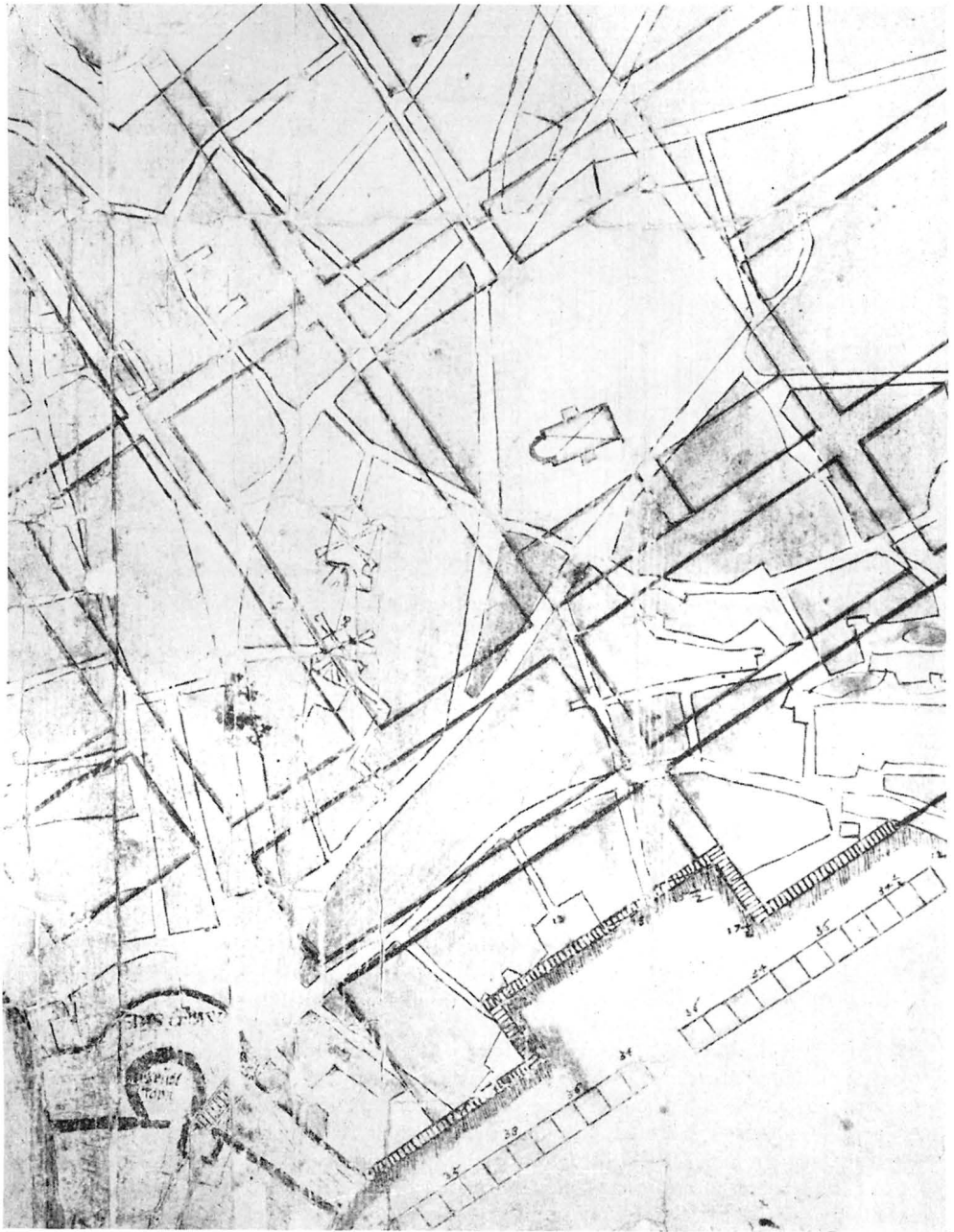

Fig. 5. Ur förslag till stadsplan för Södermalm omkr. 1640.

Aus Entwurf eines Stadtplanes für Södermalm um 1640.

Town-plan of Södermalm; about 1640.

Anunds brev framgår, att saken tidigare diskuterats mellan Strängnäs och Uppsala. Eljest skulle man av vissa uttryck i Anunds skrivelse 1288 vilja draga den slutsatsen, att Södermalm först under Anunds ämbetstid — han blev biskop 1275 — fått en bebyggelse, som gjorde malmen till stadssamhälle eller stadsdel. Men så mycket tidigare än 1288 kan inte heller bebyggelsen på södra malmen ha nått den utveckling, att den uppmärksammats såsom en ny stadsbildning. Först 1288 omtalas nämligen även Norrmalm, som två år tidigare kallats endast Malm.¹ De rörande Stockholms äldsta tid bevarade samtida handlingarna äro dock för få för att man skall kunna säga något bestämt angående den tidigaste förekomsten i språk- och skriftbruk av Södermalm som stadsdelsbenämning eller om tiden för stadsbebyggelsens utbredning till malmen.

Södermalm var ursprungligen en snävare ortsbestämning, som avsåg det på nord-sidan av Åsön, kring utfarten till stadsholmen, tätare bebyggda partiet. Ännu under järnåldern var »ön med åsen» en verklig ö, som sedan tack vare landhöjningen förenats med landet i söder, vid nuvarande Skanstull, och i öster, vid Danviken.² I våra dagar ha näsen genomskurits av Hammarbyleden, och Åsön har åter blivit en ö. Alltefter Södermalms stadsbebyggelse bredde ut sig, förkvävdes de gamla byarna på Åsön och deras namn föllo i glömska, ja, i nyare tid har till och med det gamla önamnet helt trängts undan för det under 1200-talets senare hälft tillkomna malmnamnet.

I Bjärköarätten, som torde ha fått sin slutliga utformning omkring 1300, stadgas, att för »alla de saker som brytas på Åsön bötas efter stadens rätt», och i en annan paragraf av denna Stockholms äldsta stadslag ges närmare bestämmelser angående sonandet av brott, som begåtts på Norrmalm och Södermalm.³ I Magnus Erikssons stadslag, som tillkom ungefär samtidigt med att Magnus stiftade Maria Magdalena kapell, står uttryckligen, att Åsön är Stockholms mark.⁴ Detsamma framgår av den kungliga suppliken 1347 — den ena malmen i Stockholm — samt av det nationellt så betydelsefulla förenings- och privilegiebrevet den 1 maj 1436 — »riket och rikets inbyggare och staden och stadens inbyggare skola härefter till evärdlig tid sammanbliva» —, vari bekräftas Stockholms rätt till Åsön med alla gamla förmåner, som av ålder legat under staden.⁵

Men även om Åsön lydde under huvudstadens lag och rätt, var det endast en del av ön som i århundraden räknades till »malmen», eller förstaden, som Södermalm började kallas på 1500-talet. I privilegiebrevet 1436 och i bekräftelsen 1529 möter uttrycket »innan stadens rämärke och frihet», en avgränsning, som fick en motsvarighet i 1620-talets förordning om tullstaket.

¹ 1286, 7 okt., DS 922. — Ang. breven 1288 och 1286 se även G. BOLIN, Stockholms uppkomst, Uppsala 1933, s. 267 o. f.

² E. GRANLUND, De geografiska betingelserna för Stockholms uppkomst (i Ymer 1920, s. 294 o. f.).

³ BJÄRKÖARÄTTEN, flock 13 och 39.

⁴ MAGNUS ERIKSSONS STADSLAG, RB XII.

⁵ 1436, 1 maj, Privilegier I 79.

BEBYGGELSEN UNDER MEDELTIDEN PÅ SÖDERMALM.
HELGA KORS' KAPELL

Vi veta mycket litet om karaktären av den bebyggelse på södra malmen varom biskop Anunds brev 1288 talar. Trankokerier funnos tidigt; 1305 tvistade dominkanerna i Sigtuna och Strängnäs om rätten att tigga vid själbodarna på södra sidan om Söderström, vilket tydligen var lönande.¹ Troligen fanns här redan då även skeppsbyggeri, tjärkokeri och andra näringar, som behövde tomter vid vatten. Av rubriken till ett ej bevarat brev från något av åren 1290—1303 synes framgå, att malmbebyggelsen då bredde ut sig: »Förbudsbrev om gårdars och tomters säljande i Stockholm och på Malmarna till krigs- eller andliga stånden».²

Ofred och annat kan ha hejdat uppväxten av den 1288 omskrivna stadsbildningen. Flera påbud under 1400-talet visa, att man ville hindra tillblivelsen av ett permanent bostadsområde på Södermalm, som om det finge fritt utvecklas skulle kunna bli ett samhälle med krav på en stads rättigheter. Ännu på 1600-talet understrykes kraftigt i privilegiebrev, att malmen lydde under staden. Redan i Magnus Erikssons stadslag förbjöds all handel på malmarna. 1456 föreskrevs, att de som vilja bygga där göra ingen annan åverkan än kålgårdar och sådan lätt byggning,³ ett stadgande som väl tillkommit med anledning av de oroliga tiderna och den byggnadsverksamhet som satts i gång på Södermalm efter en ödeläggande eldsvåda två år tidigare. Alltför solida hus kunde gagna fienden.

1400-talets stadsböcker meddela flera uppgifter om kålgårdar på Södermalm, vilka innehades av stadsboar som själva ej bodde där, samt om tomter och gårdar, som beboddes av ägarna. Antalet hushåll kunde gå upp till ett 25-tal, så i skattelängden för 1460, men då ofredsår kommo, smälte befolkningen ihop, i varje fall blev det 1463 och några år framåt omöjligt uppbära skatt. Det framgår av den viktiga notis som berättar om striden vid Haraker 1463: då kom den ädle herr konung Karl in i Stockholm, men han vart inom kort utkörd igen. . . . , för sådana sakers skull kunde man ej sitta för skatt eller skatt inmana av menigheten, de hade alla nog att göra.⁴

Karl Knutssons föreskrifter 1456 skärptes av Kristiern I i ett burspråk 1461: »ingen får bygga på Södermalm vid 40 marks böter eller deras stuga kastas omkull och de få bege sig in i staden inom 14 dagar».⁵ Så snart det blev fred återvände åkare och

¹ 1305, odat., DS 1475.

² 1290—1303, Privilegier I 8.

³ 1456, 7 dec., Privilegier I 134.

⁴ Hushållsnumerären på malmarna fluktuerade känsligt som en barometer. Följande siffror äro hämtade ur skotteb. 1460: Södermalm — 25, Norrmalm — 51; 1461: Södermalm — 2, Norrmalm — 39; 1462: Södermalm — 3, Norrmalm — 14; 1463—64: båda malmarna — 0 hushåll; 1465: Södermalm — 0, Norrmalm 7; 1466: båda malmarna — 0 hushåll; 1467: Södermalm — 0, Norrmalm — 1 hushåll.

⁵ Burspråk 1461: 5.

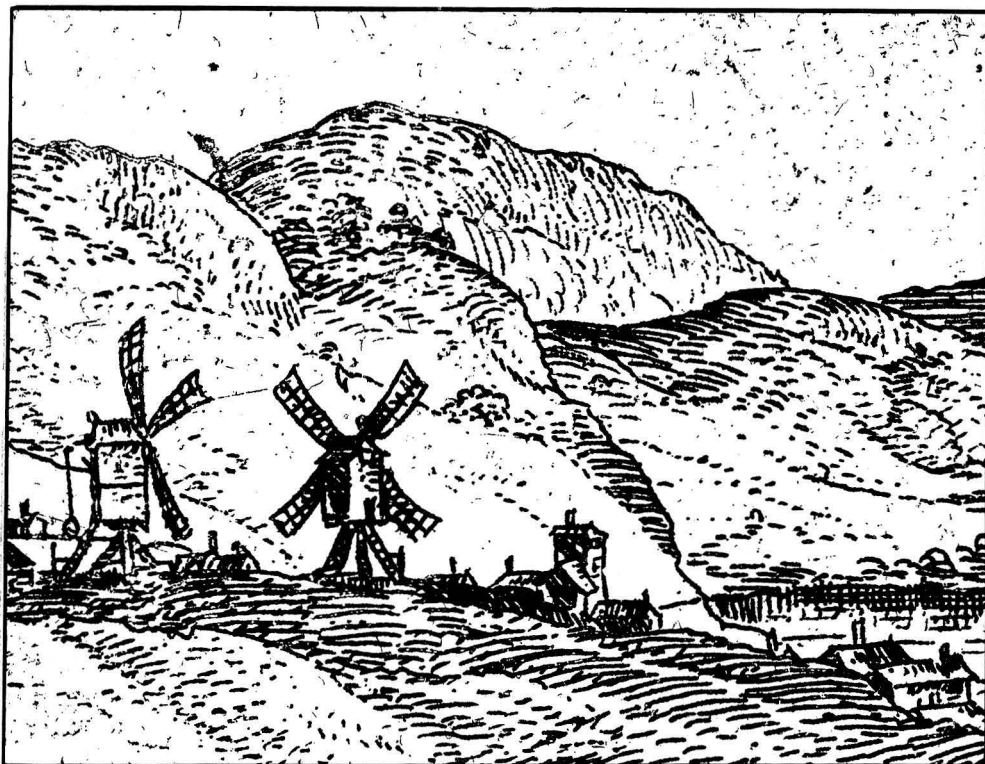

Fig. 6. Detalj ur F. Hogenbergs kopparstick omkr. 1570 (se fig. 3).

Detail aus einem Kupferstiche um 1570.

Detail of an engraving about 1570.

hantverkare till sina stugor och verkstäder, om de nu funnos kvar, eljest var det att bygga på nytt.

Maria Magdalena kapell låg som en liten fästning på åsen och nyttjades säkerligen ofta som en sådan. Under striderna på 1460-talet synes kapellet ha blivit skadat, ty staden fick släppa till tegel till reparation.¹ Enligt en förordning skulle »var man ha sitt harnesk redo dag och natt, evad varda kan»,² ett påbud som följdes även på Södermalm, om man får döma av ett arvskitte 1477 efter Henning grytgjutare på malmen, som efterlämnade förutom tomt och gård med smedja en järnhatt, en sköld, ett pansar och ett armborst med skyttarede.³

Ofta drog ett sorgligt tåg ut genom stadens södra port upp på malmens höjder. Erikskrönikan berättar om hur marsken Tyrgils Knutsson 1306 fördes »sunnan vid den stad . . .», sedan höggo de honom huvudet av». Men han var säkert inte den

¹ Se byggnadshistorien i det följande.

² Burspråk 1459: 7.

³ Tänkeb. 1477, 27 okt., s. 131.

första som fördes ut till avrättningsplatsen »där bysins få gick».¹ Många voro de som enligt tänkeböckerna miste huvudet eller sattes levande i jorden på Södermalm. Galgen var uppmurad av sten och syntes vida omkring. På ett holländskt sjökort från 1600-talets senare hälft är galgen i likhet med stadens kyrktorn betecknad som märke för sjöfarande.² I ett privatbrev 1653 omtalas, att Södermalms galge »så fullhängd är, att näppeligen mer där hängas kan»³, och på Karl XI:s begravningsplansch visar prospektet över Södermalm längst i öster galgen med en dinglande kropp. Därnäst synas några kvarnar samt Katarina och Maria Magdalena kyrkor, vilka höja sig över både hus, kvarnar och galge.

Där Tyrgils Knutsson begrovs genast efter avrättningen — hans lik flyttades kort efter till gräbrödernas kyrka inne i staden — restes ett kors.⁴ På 1420-talet uppfördes nära korsen ett Helga kors kapell, som revs omkring hundra år senare. Det låg i Löt i öster på malmen, ungefär där Katarina kyrka nu står.

MARIA MAGDALENA KAPELL TILLBYGGES 1514, LÄGGES ÖDE 1527

Kapellet i väster, Maria Magdalena, om- eller tillbyggdes i början på 1500-talet, varefter det åter invigdes i augusti 1514.⁵ Tänkeboken, som hugfästat invigningen, berättar om en annan märklig händelse på malmen samma år en månad tidigare. De svenska biskopar som övervarit skrinläggningen i Åbo domkyrka av den heliga Hemmings ben medförde till Stockholm ett ben av helgonet som relik. Biskoparna landstego på Södermalm klockan 8 på morgonen. »Där mötte de dem processionaliter här av byn präster och munkar och togo in det heliga benet med kors och fanor och buro det med all vördnad och tillbörlig heder i bykyrkan».⁶ Invigningen av Maria Magdalena kapell var säkert mycket högtidlig även den, ehuru det inte står något därom i tänkeboken, med procession, kors, fanor och ljus, ty så var bruket.

Medeltiden ut anges i stadens böcker läget av tomterna på malmen i förhållande till kapellen eller till huvudvägarna. En allmäningsväg ledde söderut från stadsporten; från denna väg ledde en annan österut till Helga kors(1431),även kallat Helga kors i Löt(1467). En annan allmäningsväg ledde åt sydväst, förbi Maria Magdalena kapell och den allmänning, som låg här. En tunnbindare sålde 1433 till en åkare en tomt vid S:ta Maria Magdalena, näst sunnan kyrkobolet, 1460 såldes en kålgård väster om kapellets kyrkogård. Vid Mälarstranden lågo gryt- och klockgjutarbodar samt verkstäder för skinnare (Klockviken, Skinnarviken). 1487 uppsade Svartbrödrakonventets prior

¹ ERIKSKRÖNIKAN, v. 2490 o. f.

² G. O. GUNNE, Kvarteret Mäster Mikael och skarprättaren Mikael Reisuer (i SEÅ 1930, s. 180).

³ JOHAN EKEBLADS brev, utg. av N. Sjöberg, 1, s. 245, Stockholm 1911.

⁴ N. ÖSTMAN, Marsken Tyrgils Knutssons avrättningsplats (i St. T. 1929, 2 sept.).

⁵ Se byggnadshistorien.

⁶ Tänkeb. 1514, 12 juli, s. 370.

det kvarnrum som klostret hade av staden på berget vid Maria Magdalena kapell (Kvarnberget, senare Kvarnbacken, strax öster om kapellet). På Saltsjösidan lågo de ovan nämnda trankokerierna (1482: en själbod med pålbyggning, kar och pannor) samt skeppsvarv och tjärbränneri (1448: Stadsgården). En badstuga låg väster om brofästet, i närheten — öster om Maria Magdalena kapell — en repslagarbana.¹

Skattelängderna avspeglar allttjämt krigshändelsernas vågrörelser. 1501—1504 upptogs inga skattskyldiga på Södermalm, men det berodde bl. a. på, att dels danskarna, dels olyckan släppt lös elden åren närmast före, och 1502 lät riksföreståndaren Sten Sture sätta eld på malmen. 1505 upptagas 10 skattskyldiga, 1507 äro hushållen 17 men tio år senare äro de blott 7.² Hårda strider utkämpades med danskarna 1518 och många av dem föllo. De begrovos i Maria Magdalena kyrkogård.³ 1520 hade danskarna framgång, och en av deras män skrev en övermodig visa om hur de belade staden:⁴

Saa droge the tiill Stockholm
lage thenom ind paa Søndre malm,
the belagde then by som the well kunde
giøre thenom baade angist och harm.

Efter det fruktansvärda blodbadet på Stortorget fördes offren ut på malmen för att brännas, men malmboarna flydde, och 1520—1524 funnas inga som kunde betala skatt i förstaden.

Maria Magdalena kapell låg då i stridslinjen. 1522 gömde sig den oförvägne Peder Fredag i kapellet med 500 de bästa krigsmän han visste, som det står i Peder Swarts krönika.⁵ Då danskarna gjorde ett utfall från staden, föll han dem i ryggen och »klappade dem på båda sidor, så att ganska få undkommo». Midsommarafton året därpå red konung Gustav I in i staden genom Söderport.

Erfarenheten visade, att kyrkorna på malmarna kunde vara en angripare till nytta, varför det är förklarligt, att Gustav Vasa ville de skulle rivas. Så blev även beslutet i Västerås 1527. På en bild i träsnitt över Kristiern II:s intåg i Stockholm 1520, som Gustav I beställde 1524 av ett par konstnärer från Antwerpen,⁶ syns bl. a.

¹ 1431, 4 sept., jordeb. 1420—1474, s. 448; 1467, 4 febr., *ibid.* s. 339; 1433, 3 okt., *ibid.* s. 52—53; 1460, odat., *ibid.* s. 280; 1487, 11 aug., tänkeb. 1483—1492, s. 209; 1482, 28 jan., jordeb. 1474—1498, s. 77; 1448, 4 nov., jordeb. 1420—1474, s. 256. — En fullständigare genomgång av den mångfald såväl äldre som yngre notiser i stadens böcker ang. köp, byten och arv skulle möjliggöra utarbetandet av en ganska noggrann tomtkarta över bebyggelsen på Södermalm redan under 1400-talet.

² Tabeller över Stockholms stads skottskyldiga invånare 1501—1509, 1516—24, 1550—60 public. av H. FORSSELL, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, II, Sthlm 1875, s. 72—73.

³ SRS III: 1, s. 30—31. — Jfr G. CARLSSON, Hemming Gadh, Uppsala 1915, s. 291 o. f.

⁴ SRS III: 1, s. 154; jfr s. 153, not ang. dateringen.

⁵ PEDER SWART, Konung Gustaf I:s krönika, utg. af N. Edén, Sthlm 1912, s. 58.

⁶ N. ÖSTMAN, Femtonhundratalets Stockholmsbilder (i SEÅ 1911, s. 109).

Fig. 7. Parti ur kopparstick av Sigismund von Vogel 1650—51 efter teckn. omkr. 1648.
Detail aus einem Kupferstiche 1650—51.

Detail of an engraving 1650—51.

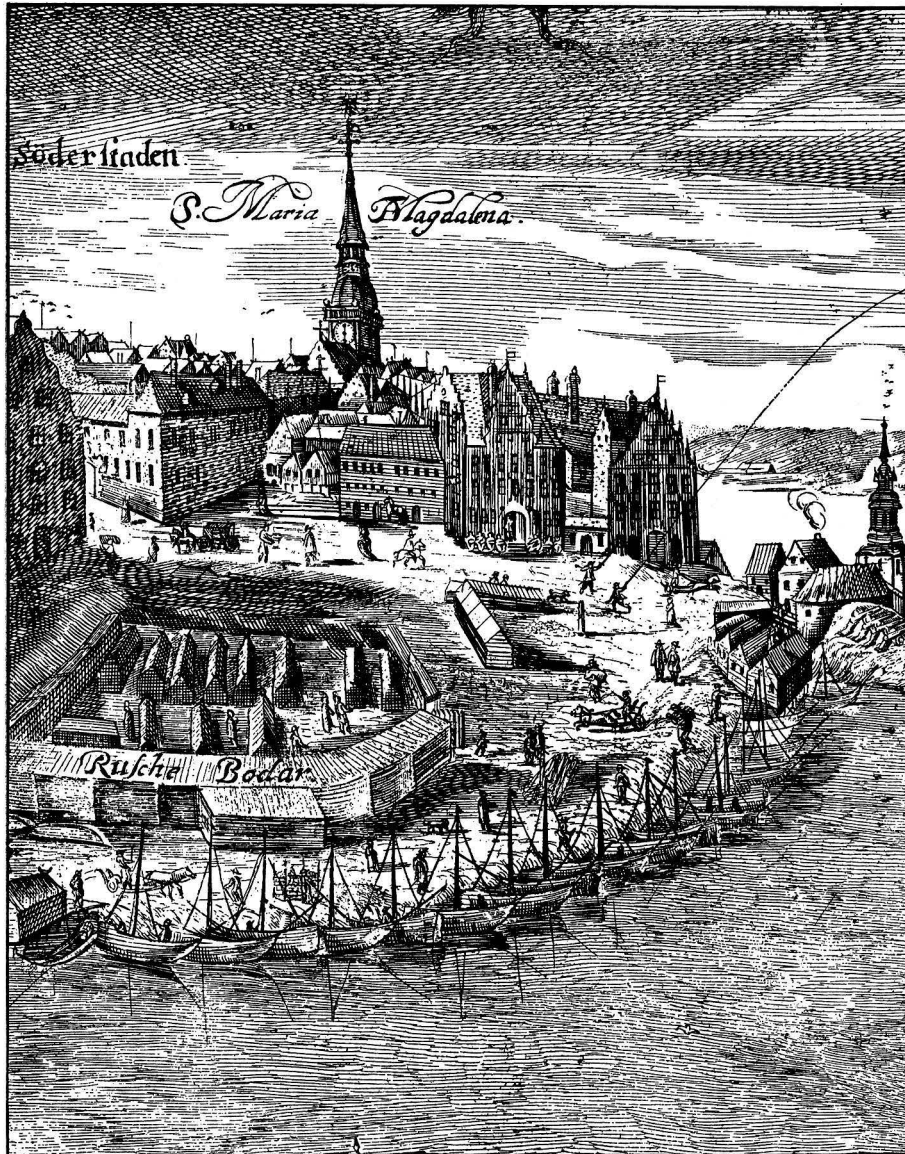

Fig. 8. Parti ur kopparstick av Wolfgang Hartmann 1650.

Detail aus einem Kupferstiche 1650.

Detail of an engraving 1650.

Maria Magdalena kapell. Även om framställningen, som är bevarad i reproduktion i kopparstick från 1676, icke i allt är riktig, ger den dock en sannolik bild av kapellet med omgivningar före raseringen: kor i öster, långhus, torn med spetsig spira i väster, norr och nordost om kyrkan boställshus, området omgivet av mur (fig. 4).

Det var ett ganska konstant antal gårdar på Södermalm, som beboddes året om under 1400-talet och fram till mitten av 1500-talet, fränsett de orosperioder då malmen måste utrymmas. 1460 voro som nämnt 25 hushåll upptagna i skattelängderna. 1550 fanns visserligen endast 16 skattskyldiga, men 1553 hade deras antal stigit till 20 och 1558 till 23,¹ och dock hade elden härjat malmen 1554, enligt en uppgift i Per Brahes krönika. Liksom förut innehades kålgårds- och trädgårdstomter som ett slags sommarnöjen av folk som bodde inne i staden. 1550 upptogos tomtören av 96 personer för dylika tomter.²

På malmen bodde även många fattiga, vilka inte återfinnas i några längder. Man var dock angelägen, att malmarna — förhållandena voro ganska likartade på södra och norra malmen — befolkades med sådana som kunde försörja sig på ett yrke. I ett brev till borgerskapet i Stockholm 1544 skrev konungen, »att på Södermalm inga andra än åkare, smeder och goda, nyttiga ämbetsmän (d. v. s. hantverkare) och icke onyttiga skulle få bosätta sig, likaså på Norrmalm endast fiskare och andra goda ämbetsmän, staden till nytta».³ Snart följde stränga stadganden av Gustav Vasa om att trähus i staden skulle rivas, de stora eldsvådorna visade hur farliga de voro, och då flyttade en del fattiga ut på malmarna, där man än så länge fick bygga hus av trä. För att övervaka att malmboarna gjorde rätt för sig mot kronan och staden tillsattes 1563 malmfogdar.

NYA KYRKOR PÅ SÖDERMALM. NY STADSPLAN

Men folket på malmarna hade inga egna gudstjänstlokaler utan trängdes med stadsinvånarna i deras kyrkor. I Johan III:s Nova ordinantia ecclesiastica 1575 togs detta problem upp, och det förklarades, att det var nödvändigt, att det åter bleve en kyrka på var malm.⁴ Först 1588 påbörjades återuppbyggandet av en kyrka på ruinerna av Maria Magdalena kapell. Två år tidigare hade ett kapellbygge igångsatts på östsidan av malmen, i Löten, den trakt där Helga kors kapell stått och offren för 1520 års blodbad bränts och begravts. Detta kapell, Södermalms kapell, även kallat Stora

¹ Se not 2, s. 15.

² FORSSELL, Sveriges inre historia, II, s. 76, not 5. Uppgiften s. 70 och s. 77, not 6, ang. uppborren 1551 är fel. Den citerade källan för husräntan av staden, av Gråmunkeholmen och av malmarna 1551 (K. A., Kyrkor, skolor, hospital etc. 1549—53) innehåller endast den husränta Stockholms hospital uppbar det året, icke stadens inkomster av husränta.

³ Privilegier II 160, s. 216.

⁴ Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686, I, Sthlm 1872, s. 337. — Jfr LUNDMARK, Jakobs kyrka, Konsthistoria, s. 271.

eller Sture-kapellet, blev färdigt efter fem år och var från 1591 till in på 1620-talet Södermalms församlingskyrka. Johannes Laurentii blev första kyrkoherde. Under hans efterträdare, Sveno Laurentii, upptogs det sedan Johan III:s död vilande arbetet på Maria Magdalena kyrka, som 1625 var så långt kommen, att församlingens gudstjänster kunde hållas där.¹ Sturekapellet användes sedan huvudsakligen som begravningskapell. På 1650-talet revs det för att lämna plats åt Katarina kyrka.

1600-talets första hälft var en skapandets och växandets tid inom förvaltning, handel och näringar. Genom riksstyrelsens centralisering och inrättandet av nya ämbetsverk drogos en mängd tjänstemän till Stockholm, som blev självständigare som stad sedan överståthållarämbetet inrättats 1634. De politiska framgångarna gynnade det på det ekonomiska området aktuella merkantilsystemet, som bl. a. gick ut på rationalisering av produktionen. Staden växte hastigt och bredde ut sig icke blott över de hittills rätt så glest bebodda malmarna i söder och norr utan även över nya områden. En del av Ladugårdslandet lades till huvudstaden 1640 — invasionen av båtsmän till norra förstaden och kronomarken öster om denna hade börjat tidigare² —, och ett första stycke av Kungsholmen donerades till staden fyra år senare. Norrmalm, som vid sekelskiftet lyckats bli egen stad, förenades definitivt med moderstaden 1635.³

Expansionen i bebyggelse, näringsliv och samfärdsel gjorde gaturegleringar i staden mellan broarna och på malmarna nödvändiga, omfattande eldsvådor drevo på verkställandet. Planeringen ordnades övervägande eller uteslutande efter praktiska synpunkter, tiden var ännu ej mogen för ett beaktande även av estetiska krav.

Visserligen äro Johan III:s privilegiebrev och stadgar för Stockholm 1570 mycket utförliga om det som rör stadens byggnadsväsen, men de meddela inga närmare föreskrifter om hur han tänkt sig tomtregleringen på malmarna. Det står blott, att »förståndiga män skola tillsättas, som skola avmäta de tomter som några vilja bygga på»,⁴ vilket inte är något annat än vad de sedan äldsta tider fungerande syllsättarna — »att mäta hus och tomter och lägga ut dropprum» — hade att göra.⁵ Men det är möjligt, att deras ämbetsområde var endast stadsholmen och inte malmarna.

Redan i tänkeboken 1520 finns dock ett stadgande angående av borgmästare och råd tillsatta fullmäktige, vilka skola »närvara och se, var och hur man skall bygga» på malmarna.⁶ Förstadsområdena voro således inte bortglömda. Erik XIV gav 1562 fogden på Stockholms slott instruktioner om, att han för dem som »deras hus skole flytta på malmen» ville låta »utstaka platserna . . . där de igen skola bygga».

¹ Se vidare byggnadshistorien.

² LUNDMARK, Hedvig Eleonora kyrka, s. 132.

³ N. ÖSTMAN, Stockholms magistrat och rådhusrätt (i Stockholms rådhus och råd, I, 1915, s. 29 o. f.).

⁴ 1570, 10 mars, Privilegiebref 37, 38.

⁵ Ämbetsb., s. 276.

⁶ Tänkeb. 1514—1520, s. 291.

Var och en fick ej göra som han själv ville, »utan där måtte läggas gränder och gator byggingarna emellan, efter som det sig ägnar och bör att vara».¹ Av skrivelsen framgår inte, vilken malm som avses, det kan vara Norrmalm, som ju lydde under slottet med tomtören och dagsverken. I varje fall är man berättigad antaga, att Johan III var lika angelägen om det rätta utläggandet av gator och gränder på malmarna som Erik XIV. De 1570 förordnade tomtmätna fingo sannolikt särskilda instruktioner, som vi nu ej känna.

Konung Johans intresse för en vackert byggd stad synes ha omfattat uteslutande husarkitekturen. I hans byggningsbrev² talas aldrig om stadsplanen, om torg och gator som element möjliga att göra något av till stadens förskönande. Det är därför troligt, att hans eventuella instruktioner för tomtmätna voro lika allmänt hållna som konung Eriks föreskrifter 1562, att »där måtte läggas gränder och gator byggingarna emellan». Under sådana förhållanden, då inga direktiv gavs angående gatornas sträckning efter det ena eller det andra estetiska systemet, hade tomtmätna intet annat att göra än att hålla sig till det gamla och, i ytterområdena, fortsätta med utstakningen som det gick bäst efter naturens anvisningar.

På den äldsta bevarade kartan över Stockholm, som brukar dateras till 1620-talet,³ ser man att det måste ha skett på detta sätt ända tills den stora branden på stadsholmen 1625 gjorde en större reglering aktuell. Nu bröt renässansens stadsplaneprinciper igenom med rätvinkliga kvarter.⁴ I staden mellan broarna försökte man jämka mellan gammalt och nytt men icke på malmarna. Olof Hansson Örnehud, som 1636 fått riksrådets befallning att göra »en dessein på gatorna, så på malmarna som i staden, tagandes dem så breda han någonsin kan»,⁵ har troligen upprättat det grundläggande förslaget till Södermalms omreglering, bevarat på en odaterad karta. Denna är märklig därför, att den visar inte endast den föreslagna nya inrutningen av malmen utan även det medeltida vägnätet, som i allt väsentligt överensstämmer med uppläggningsplanen på den nämnda 1620-talskartan. Men i motsats till regleringen av gamla staden tog regleringen av malmen ingen hänsyn till de tomter och vägar som funnos, vilket inte heller betydde så mycket, då ju bebyggelsen på malmen var av en annan karaktär. Dock, en liten eftergift för det naturvuxna medeltida vägnätet kan man kanske märka: när huvudgatorna ritades upp, lades vinkelhaken med benen åt samma håll som de medeltida huvudvägarna. Men det var också nödvändigt, ty götavägen från landskapen i söder måste man ha kvar, vilket system man än tillämpade (fig. 5).

¹ RR 1562, 24 juli, f. 151 v.

² Konung Johan III:s bygnads- och befästningsföretag, Bref ur riksregistraturet 1568—1592, meddelade af V. Granlund (i Historiskt bibliotek, I—II, Sthlm 1875—76).

³ N. ÖSTMAN, 1622 års karta över Stockholm — den äldsta Stockholmskartan (i SEÅ 1928, s. 191 o. f.). — Jfr T. O:SON NORDBERG, Gustav II Adolf som byggherre (i Fornvännen 1931, s. 113, not 2): »antagligast att den bör dateras till år 1624».

⁴ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, Sthlm 1918, s. 98.

⁵ Riksrådets prot. VI, s. 565, 1636, 20 aug.

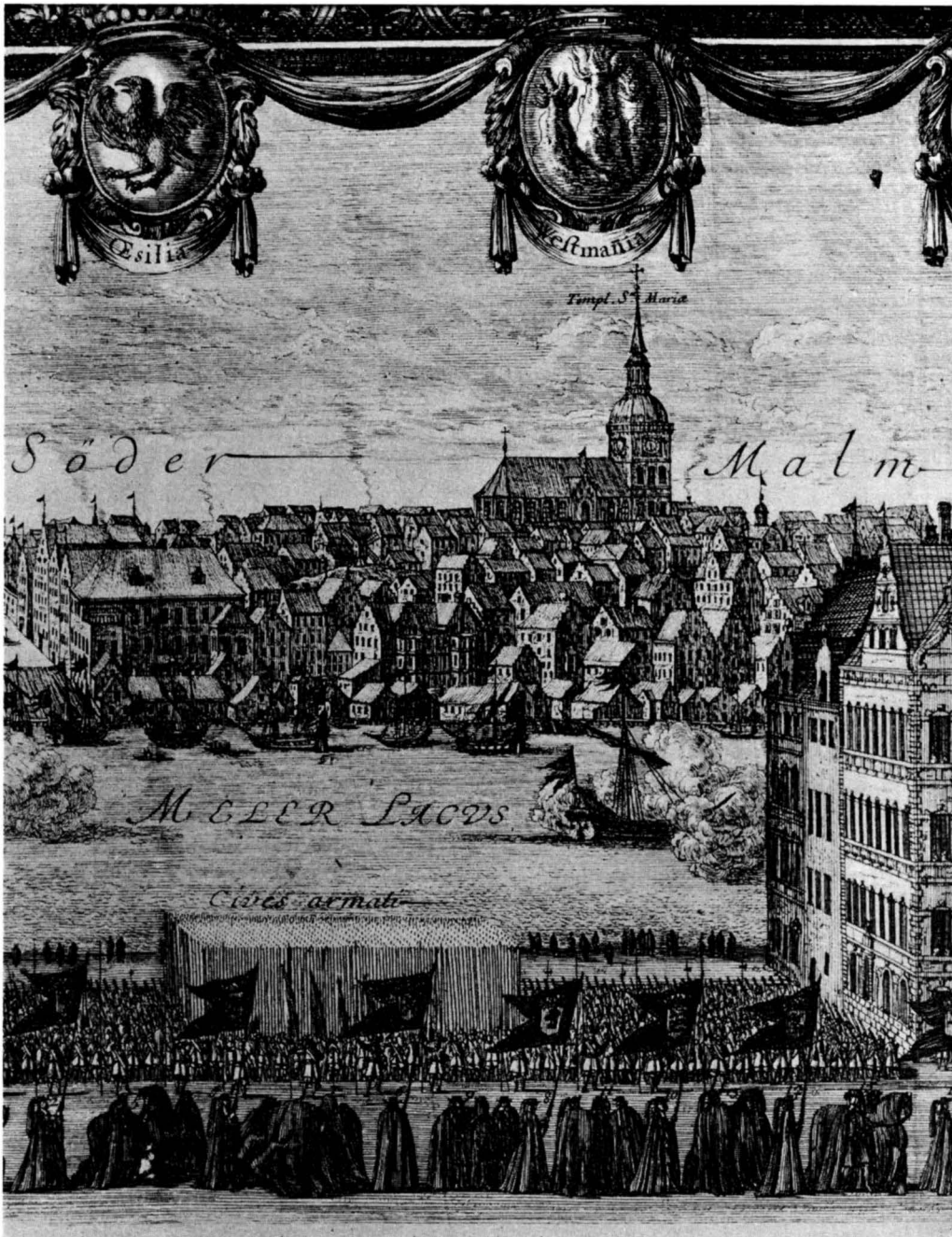

Fig. 9. Parti ur kopparstick av Willem Swidde 1693.

Detail aus einen Kupferstiche 1693.

Detail of an engraving 1693.

Hansson Örnehovuds förslag omarbetades på några punkter, bl. a. för områdena öster och väster om den just då färdiga slussen. På den första planen äro stränderna rätade med kajer, likaså vissa sträckor av sjön Fatburens stränder — det i senare tid helt igenfyllda, ställvis träskartade vattenområde, där nu södra järnvägsstationen ligger —, men på den omarbetade planen har det ursprungliga vägnätet behållits efter stränderna, på Mariaberget i väster och på Stadsgårdsbergen i öster. Ännu i dag finns ett stycke med ltid kvar i krokarna på Maria trappgränd, Pryssgränd och Badstugatan — namnen ha ändrats mer än en gång — och i de tre jämsides buktande Mariagränd, Klevegränd och Urvädersgränd. Även Glasbruksgatornas sträckning är gammal, och Fatburssjön fick behålla sina naturliga strandlinjer så länge den fanns kvar.

Kyrkogårdarna på båda förslagen äro behandlade som centralplatser i en renässansstad, med någon inskränkning i omdömet för det första förslaget, vilket visserligen räknade med en rak gata från väster genom flera kvarter fram till Maria Magdalena västra kyrkogårdsport men i stället bommat för utsikten på östsidan. I det senare förslaget, som följdes ganska nära vid regleringen, är detta obestriddiga misstag avhjälppt, och den som går Peder Myndes backe och Mariagatan upp mot kyrkans kor kan få en föreställning om hur en vandrare från Söderport och en av gatorna upp mot allmanningen i sydväst såg Maria Magdalena kapell växa mot skyn. Båda kartorna ha två husrektanglar markerade norr och söder om kyrkogården; endast de i söder uppfördes (utefter S:t Paulsgatan). I stället för de lika stora husrektanglarna i norr, utefter Hornsgatan, byggdes senare kyrkoherdehus i nordöstra hörnet och fattighus i det nordvästra. Sturekapellet fick i det senare förslaget en hörntomt; i det första projektet var det helt omgivet av hus mellan kyrkogården och gatorna.

Den för Södermalms utveckling så viktiga gaturegleringen påbörjades omkring 1640. I 1639 års tänkebok finns en påminnelse om, att den av kungl. maj:t anbefallda regleringen i staden och på malmarna skulle ske utan vidare uppskov¹, och av 1639 års privilegiebrev framgår, att rivningen var påbörjad. Den 3 november 1641 taltes i riksrådet om rivandet på Södermalm, »att det herr Klas Flemings åhoga hemställas skulle», vilket kanske betyder, att man inte fått önskad fart på rivningen av de hus som stodo i vägen för de nya raka gatorna.² Enligt Anders Torstensson skulle arbetet på Södermalms omläggning ha börjat 1642.³ Den godkända regleringsritningen för staden och malmarna omtalas dock som färdig i mars 1637.⁴

Ännu 1674 var inte regleringen klar vid kyrkan, ty då beordrades stadsingenjören

¹ Tänkeb. 1639.

² Riksrådets prot. VIII, s. 735, 1641, 3 nov.

³ JOSEPHSON, a. a., s. 105, not 3.

⁴ 1637, 24 mars, k. br. till magistraten: »ty vill h. k. m:t härmed stadens magistrat pålagt och kommitterat hava, att den efter den av salig k. m:t, lofvärdigst i åminnelse, först gjorde och nu sedermera översedde och förbättrade avritning så i staden som på malmarna ställa i verket»; Privilegiebref 103.

Johan Holm att staka ut Hornsgatan vid Maria Magdalena.¹ Samma år beslöts upplägandet av en tomtbok för Södermalm,² och 1679 påbörjades »Stockholms södre förstads västre dheels och Sanctæ Mariæ församblings tomtebook».³

1600-TALETS SÖDERMALM

Enligt ELMERS skola Södermalms inbyggare ha försökt få stadsrättigheter, men att privilegierna därom 1619, liksom 1624 års för Norrmalm, aldrig blevo utfärdade.⁴ Privilegieförslaget 1619 innehåller dock intet som tyder på, att södermalmarna velat separera.⁵ Men naturligtvis låg det oro i luften, ty malmboarna hade just börjat agitera för en ny kyrkbyggnad. De härmed sammanhängande frågorna äro ofullständigt utredda, men några klagörande fakta skola framläggas, vilka även bidra till att belysa Södermalms utveckling på 1600-talet till hantverks- och industriort.

Under 1500-talet utfärdades flera stadganden om, att åkare och hantverkare med yrken olämpliga att drivas inom staden skulle flytta ut på södra och norra malmarna; så var det även under medeltiden som ovan visats, ehuru hotande fara kunde temporärt avfolka förorterna. I en resolution 1573 på stadens besvär angående handeln etc. förklarade konung Johan, att han inte hade något emot avlägsnandet från malmarna av onyttigt folk, »som varken vilja eller kunna göra något gagn utan dagligen öva sig i all skalkhet, last och skam», men däremot såg han gärna, att hantverkare och andra, som söka sin näring lagligen och redligen, bosatte sig där. Samtidigt kom han med en förmaning, att föräldrar skulle sätta sina barn i skola, utbilda dem till köpmän eller låta dem lära sig något hantverk, »alldenstund man nu sällan finner en svensk, som något gott ämbete rätteligen kan, då man dock helst brukade dem framför några främmande, om de hade lärt något».⁶ Hantverkarna bosatte sig också i stigande antal på malmarna, där tomterna voro billigare än inne i staden. Norrmalm, som lydde under både slottet och staden, uppläts i förhållandevis stor utsträckning åt slottstjänare, militärer och militära hantverkare, varför den malmen fick en mera allsidigt sammansatt befolkning än den södra, där de civila yrkena sedan gammalt hörde hemma.⁷

Utflyttningarna från stadsholmen men ännu mer avskärandet av ett helt invånar-komplex, Norrmalm, från den större skattedragande enheten gjorde tungan så mycket

¹ Sta. A., Byggnadskoll. prot. 1674, 30 april.

² Stadsingenjörskontoret, Underhandlingar med kommissionen för tomtboks upprättande för Södermalm, prot. 1674, 5 jan.

³ Stadsingenjörskontoret.

⁴ ELMERS III, s. 4.

⁵ R. A., Städernas privilegier 1636, avskrifter, fol. 45—57.

⁶ 1573, 24 febr., Privilegiebref 42.

⁷ STAF, Klara kyrka, Församlingshistoria, s. 28; ang. Norrmalms befolkning under stadsperioden, ibid. s. 39, och ÖSTMAN, Stockholms magistrat etc., s. 32.

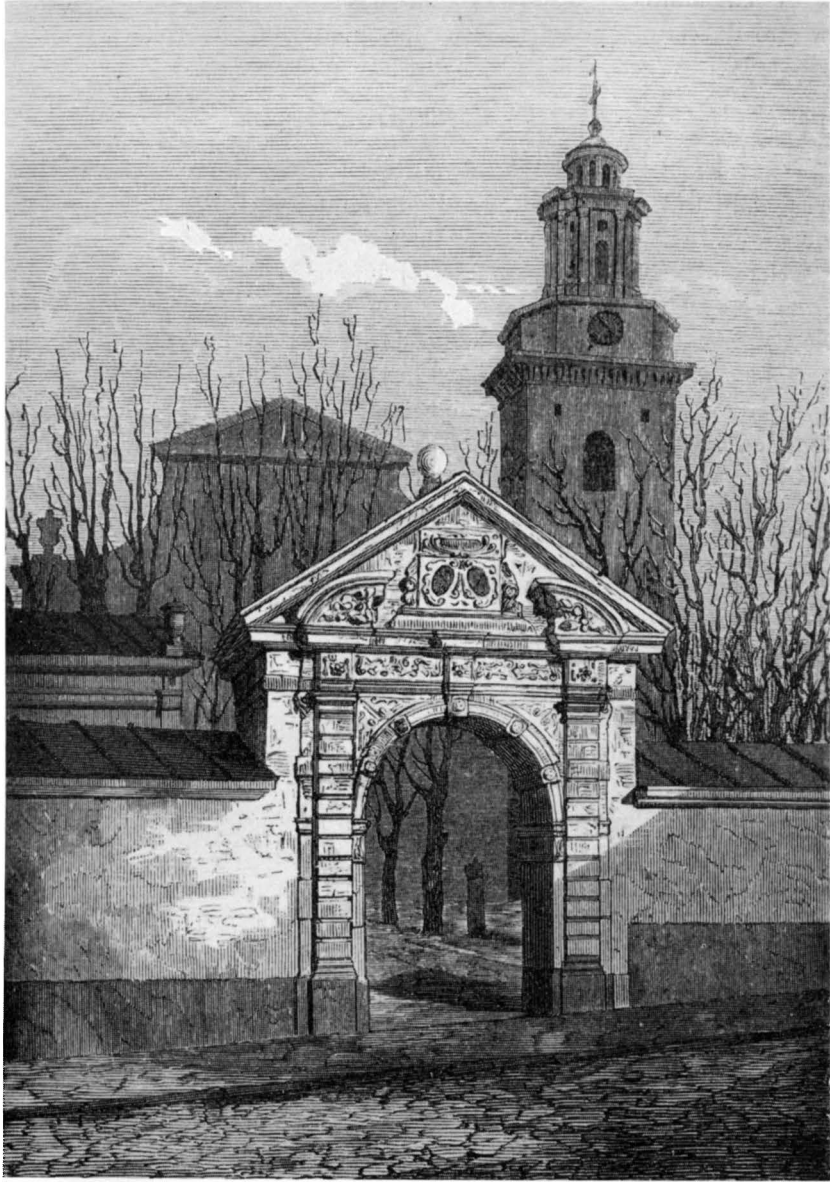

Fig. 10. Kyrkogårdsportal vid Hornsgatan, riven. Efter träsnitt 1870.
Portal des Friedhofes, abgerissen. Nach Holz- The churchyard-gate; now demolished. Wood-
schnitt 1870. cut, 1870.

Fig. 11. Gravkor på kyrkogården, 1709.

Grabkapelle auf dem Friedhofe, 1709.

Mortuary chapels in churchyard, 1709.

större för de kvarvarande. Samma år, 1602, som Norrmalm beviljades »svara till rätta på eget rådhus» besvårade sig Stockholms borgare hos kungl. maj:t över knekthället, gästningen, tullen etc. På en av klagopunkterna svarade hertig Karl, att han inte kunde »truga dem som bo på malmarna och i uppstäderna att överge hus och hem och flytta hit i staden och bo.»¹ Men kungl. maj:t ville inte heller utan vidare

¹ 1602, 15 dec., Privilegiebref 66.

Fig. 12. Prästgård (riven) från väster.

Pfarrhaus, abgerissen.

Rectory, demolished.

bifalla en ansökan 1616 från Norrmalm, att ämbetsmännen på malmen — det står inte staden, som Norrmalm ju var, ehuru utan privilegier — skulle få egna skrän och skiljas från dem i Stockholm. Kungl. maj:t skulle undersöka hur det brukades och sedan ge svar.¹

Tre år senare (1619) utarbetades på uppdrag av regeringen ett förslag till privilegier, vilka uttryckligen sägas avse gamla staden och Södermalm.² Konsekvent borde Norrmalm nu ha fått de länge väntade privilegierna och därmed svar på ansökan 1616 om egna skrän, men även om det arbetades på privilegier samtidigt, föreligga inga färdigredigerade förrän 1624.³ Men varken i 1619 års eller i 1624 års förslag, som i de flesta punkterna äro nästan lika, finns ens en antydning om att Södermalm ämnat bli egen stad. Möjligen skall en grundligare undersökning visa, att traditionen har fog för sig.

¹ 1616, 22 juni, Privilegiebref 83. — Jfr ÖSTMAN, Stockholms magistrat etc., s. 31.

² R.A., Städernas privilegier 1636, avskrifter, fol. 45—57. Det belysande aktstycket är tyvärr ännu otrökt.

³ 1624, aug., Privilegiebref 88.

Fig. 13. Prästgården från öster.

Das abgerissene Pfarrhaus.

Rectory, demolished.

Förmyndarstyrelsens resolution den 21 april 1635, att »bägge malmarna, den norra såväl som den södra, skola tillhopa med själva staden allenast göra ett corpus», gör slut på eventuella separatistiska tendenser i södra förstaden, och den norra återföres till utgångsläget såsom del av huvudstaden. För övrigt förklarar förmyndarstyrelsen, att hennes maj:t »härefter mest alla hantverk å malmarna och köpmännen i staden vill boendes hava».¹ I det stora privilegiebrevet för staden den 10 mars påföljande år finns en punkt som särskilt gynnar hantverkarna, den om fyra frihetsmil runt Stockholm, inom vilken krets ingen gångande ämbetsman skulle lidas.² Samma hårda bestämmelse är intagen i förslagen till allmän stadga för städerna och för Stockholm med Södermalm 1619 samt i förslaget 1624 för Norrmalm.

På Södermalm funnos de flesta, om inte alla yrken representerade. Teglet från Horns och Grinds (vid Skanstull) tegelbruk var berömt, det forslades till flera av stadens kyrkor och andra offentliga byggnader. I Stadsgården byggdes och tjärades

¹ 1635, 21 april, Privilegiebref 93.

² 1636, 10 mars, Privilegiebref 98.

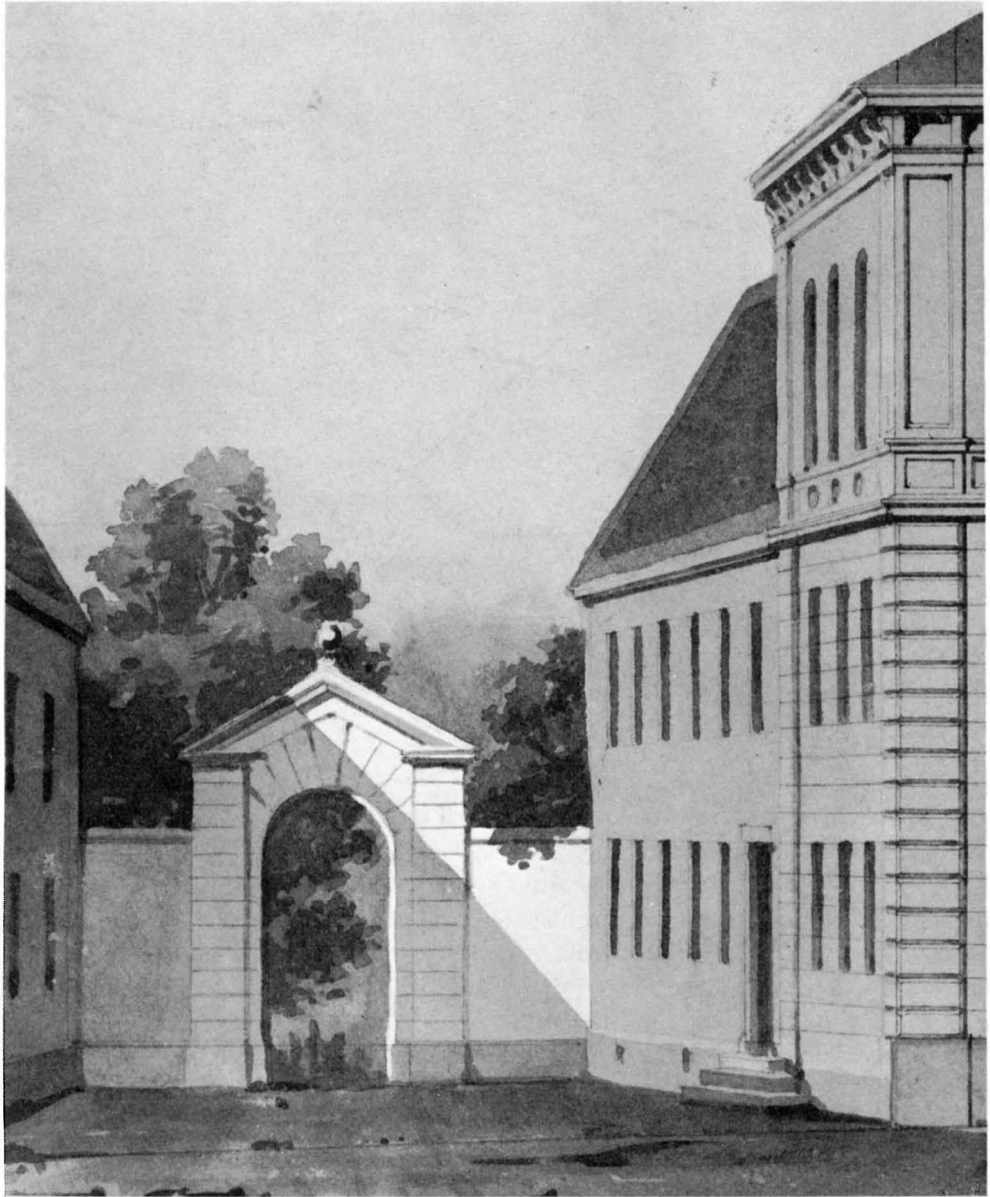

Fig. 14. Kyrkogårdsportal i söder 1652, riven 1868.

Portal des Friedhofes im Süden 1652, abgerissen 1868.

The south churchyard-gate in 1652; demolished 1868.

skepp alltjämt, sedan Sigismund förnyat stadens gamla rättigheter på platsen 1594,¹ skinnarna höllo till på sin strand i väster ännu långt fram i tiden. »Södermalm» var ett kvalitetsmärke under 1500-talet liksom senare, då de stora manufakturverken riktigt kommit i gång. I ett inventarium över Gustav Vasas klädkammare finns upptaget »10 svarta skinn, som beredda äro på Södermalm».² Bland dem som 1635 fingo burskap funnos följande, på Södermalm bosatta hantverkare: skomakare, svarvare, brännvinsbrännare, kopparslagare, linvävare, bagare, segelmakare, skraddare, murmästare och krukmakare.³ Klockgjutningen på malmen upphörde troligen under 1500-talet. Helga lekamens gilles klocka för Storkyrkan göts 1516 på Södermalm,⁴ men när Södermalms kapell skulle ha tornklocka, beställdes och tillverkades den 1595 hos en klockgjutare på Norrmalm (RÄK.).

Vid mitten av 1600-talet sattes flera stora företag i gång på malmen, särskilt textilfabriker. Vid dem fanns plats för en mängd arbetare, och många flyttade till Södermalm. 1663 funnos där 1 088 hus och gårdar samt 3 504 invånare, vilket var nära $\frac{1}{4}$ av hela stadens befolkning (14 948).⁵ Affärsledarna voro mest utlänningar, såsom Louis de Geer, Hubert de Besche, Joachim Pötter-Lillienhoff, Daniel Young-Leijonancker, Abraham och Jakob Momma-Reenstierna, flera av dem holländare.⁶ Några adlades för sina förtjänster inom industrien, en industriadel uppkom, som byggde palats och anlade trädgårdar runt Maria Magdalena kyrka samt i öster och väster på den nyreglerade malmen.

FÖRSAMLINGEN DELAS. KUNGL. SLOTT OCH HANTVERKSSTAD PLANLÄGGES

På bilder av malmen från 1600-talets mitt och senare hälft ser man hur tätt husen växte upp i trakten av kyrkan samt nedåt vattnet, både på Saltsjö- och Mälarsidan av den 1634 färdiga slussen (fig. 8, 9, 16). Södertorn stod ännu kvar, det revs först på 1690-talet. Efter gaturegleringen befolkades även östra delen av »Söderstaden», som malmen ibland kallas, i hastigt tempo. Hit sökte sig de tyngre hantverkens män, arbetare från varvet, tjärbränneriet etc., som på backarna i det fina gaturutnätets periferi kunde få billiga tomter och bostäder.

Snart blev det för trångt under gudstjänsterna i Maria Magdalena kyrka, dels var det långt dit, varför några borgare på östsidan ansökte hos myndigheterna om för-

¹ 1594, 13 juli, Privilegiebref 58.

² Inventarium 1548 över Gustav I:s klädkammare (Historiska handlingar, 2, Sthlm 1862, s. 24.

³ K. A., Städernas acta, Stockholm, Nils Nilssons räk. norra och södra malmarna 1635.

⁴ COLLJN, Helga lekamens gille, 2, s. 55.

⁵ SCHERING ROSENHANES berättelse om Stockholms stads tillstånd 1663 (Handlingar rörande Skandinaviens historia, del 31, Sthlm 1850).

⁶ K. F. WERNER, Holländare i och om Stockholm (i SEÅ 1903, s. 57 o. f.); P. SONDÉN, Bröderna Momma-Reenstierna (i HT 1911, s. 144).

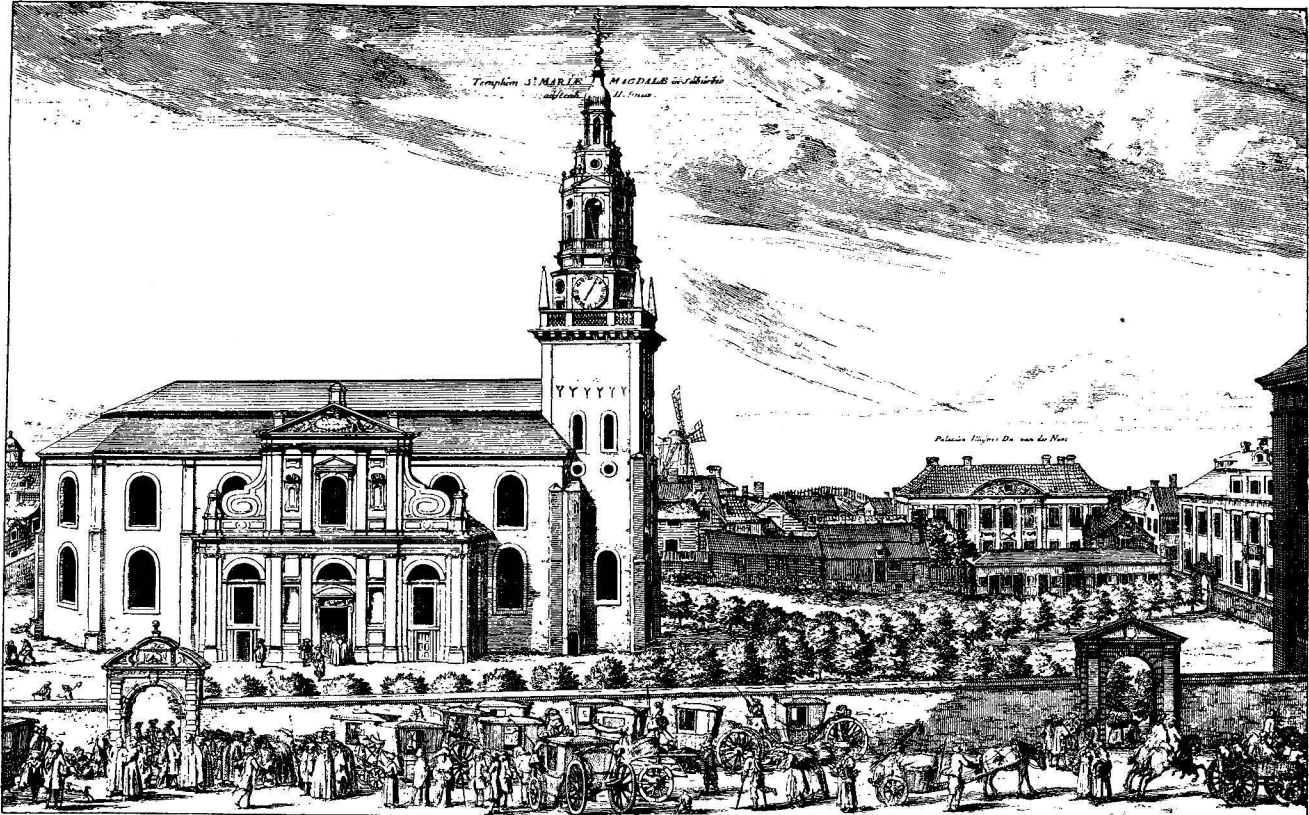

Fig. 15. Maria Magdalena kyrka från norr. Kopparstick av Wilhelm Swidde 1691.

Die Kirche von Norden 1691. Kupferstich.

The church from the north in 1691; print by W. Swidde.

Södermalm um 1690.

Fig. 16. Södermalm på 1690-talet.

Maria Magdalena church and its environs at the end of the 17th century.

samlingens delning och egen gudstjänstlokal. Den 19 augusti 1654 gav kungl. maj:t »tillstånd för östra delen och Sture kvarteret av Södermalm» att bygga kyrka på kapellkyrkogården samt beviljade de på den sidan boende rätt att välja kyrkoherde och sexmän.¹ Åsön delades ungefär mitt itu, skillnadslinjen lades nästan rätt i norr—söder över sjön Fatburen. Den nya kyrkan, som kallades Katarina (efter Karl X Gustavs moder), påbörjades efter ett par år. Den nya församlingens första kyrkoherde blev den lärde orientalisten Petrus Arenbechius. Han var en av de verksammaste för pedagogiens, barnskolans, tillkomst på Södermalm.

Några år tidigare hade man i riksrådet diskuterat trätan mellan Södermalm och staden angående rätten till inkomster av begravingar, en stridsfråga som var gammal.² 1603 bl. a. hade samma ärende behandlats i magistraten,³ ja, redan under medeltiden tvistades det om lägerstadspengarna, trots att påvens bulla 1347 föreskrivit hur man skulle förfara. Vid diskussionen i riksrådet 1645 talades även om behovet av en kyrka på Ladugårdslandet och en på Södermalm för finnarna. En av rådsherrarna ansåg det var lämpligt att man övervägde, »om man skulle bruka valv och murade gravar, ifall en tyrann komme som Kristiern, som lät upptaga salige herr Sture». Minnet av det grymma blodbadet levde tydligen friskt ännu efter 125 år.

Ritningarna till den nya församlingskyrkan utfördes av Jean De la Vallée, kungl. hovarkitekt. Medan han övervakade arbetet på Katarina kyrka, fick han 1658 kungl. befallning, att »den delen som Södermalm är byggd på, nämligen från Pålundet till Södersluss, Danviken, Grinds tegelbruk och Årstaviken, uppför gentemot samma Pålundet skall helt avmätas och göras en planta i stort format hur samma ort nu är beskaffad, observerandes alla berg, sänkor, höjder och dalar med alla dess particulariteter. På samma planta måste generalkvartermästaren Johan Wernsköld och arkitekten Jean De la Vallée tillsammans författa en dessein på ett kungl. slott och residens med kungl. apartementer, så ock våningar till kollegierna, såsom ock på en arsenal eller ett tyghus. Men det övriga skall fördelas i kvadrater och gator att med tiden kan bliva bebyggt och fortificerat så mycket som orten och situationen kan bäst medgiva».⁴

I detta uppdrag inrymtes en storartad plan, som dock aldrig kom över projektets stadium, man vet inte ens om ritningar blevo utförda. De la Vallée höll då på med ritningar till ombyggnad av det kungl. slottet, men tydligen hyste Karl X Gustav planer på att bygga ett nytt på Södermalm, vilket skulle bli så stort, att där fanns plats även för kollegierna. Ett slott och ett tyghus i tidens rika stil, barocken, skulle ha kommit till sin rätt på Söders höjder och dominerat hela staden.⁶ I uppdraget ingick även utförandet av en gatukarta. De la Vallée var utan tvivel större

¹ I RR är dateringen 21 aug. 1654; originalbrevet, Sta. A., k. br. vol. nr 3, är daterat 19 aug.

² Riksrådets prot. XI, s. 103, 1645, 7 juli.

³ Tänkeb. 1603, 5 jan.

⁴ RR 1658, 3 juni, fol. 1150 v.

⁶ JOSEPHSON, a. a., s. 136.

som husarkitekt än som stadsplanerare, men han bör ha lärt något sedan han var i tjänst hos överståthållaren Klas Fleming, initiativtagaren till de stora regleringarna i huvudstaden. Det visar bl. a. hans förslag till slott och hantverksstad i Eskilstuna,¹ ett projekt av samma slag som det han arbetade på för Södermalm.

Möjligen har De la Vallée givit idén till den nyanläggning för hantverkarfamiljer som skulle utföras på Södermalm vid Hammarby sjö. Ritningen, utförd av stadsingenjören Johan Holm, godkändes av magistraten 1691,² men den följdes endast obetydligt, enär bebyggelsen växte långsammare än man väntat.³

Om också inte ett kungl. slott står på Södermalm som monument över en på flera områden verksam företagaranda, finns dock där Louis de Geers—Ebba Brahes (Götgatan 16), van der Nooths (S:t Paulsgatan 21), Rumpffs (Götgatan 48) och Horns (Volmar Yxkullsgatan 27, tillhör Södra barnbördshuset) paläts samt det av 1930-talets slussreglering hotade stadshuset, tidstypiska byggnader, som höra till de mera betydande i 1600-talets svenska arkitekturhistoria. Flera lämningar av malmgårdar och här och var i nyare kvarterskomplex kvarstående borgarhus från 1700-talet vittna om en genom århundraden fortgående stegrad ekonomisk förbättring även i de kretsar som inte räknades till industriadeln, där ägarna till de stora manufakturerna och driftsinrättningarna hörde hemma.

Redan före församlingsklyvningen 1654 märktes tendenser till uppkomsten av två centrala partier på Södermalm, det ena i väster, det andra i öster. Under medeltiden lågo de flesta kålgårdarna och bostadstomterna, d. v. s. de som äro inskrivna i stadens böcker, på brinken utanför Söderport, runtom Maria Magdalena kyrkobil och nedåt Mälaren. Under de kyrklösa årtiondena på 1500-talet fortsatte gårdsbildningen i väster, men den svällde även över götavägen. Medan Södermalms kapell eller Sturekapellet stod i byggnad, delades malmen för mantals- och skattskrivningen i två, senare tre stora kvarter. Inom det östra kvarteret blev Södermalms kapell från 1591 och omkring 35 år framåt centralpunkten i hela Södermalms första församlingsbildning efter reformationen. Den ecklesiastiska organisationen för malmen var ju förlagd hit innan Maria Magdalena kyrka blev färdig för gudstjänstbruk. Östra kvarteret har således varit »moderförsamling» en tid; det dröjde inte länge som ovan visats innan kvarteret blev fullt självständig församling.

ALLMÄNNA FÖRHÅLLANDEN UNDER 1600-TALET

De ståtliga palatsen och de välskötta trädgårdarna gävo huvudstråken genom stadsdelen ett förnämt utseende. Men vid gränderna och i utkanterna lågo de små stugorna, där armodet var gäst. Eldsvådor sanerade då och då stora områden, 1640 brann

¹ S. KARLING, Trädgårdskonstens historia i Sverige, Sthlm 1931, s. 398 o. f.

² JOSEPHSON, a. a., s. 136; 1691 års karta reprod. s. 137.

³ H. ROSMAN, Textilfabrikerna vid Barnängen, Sthlm 1929, s. 36 o. f.

nästan hela malmen, 1644 en stor del kring Maria Magdalena kyrka, 1657 omkring 50 hus på malmen, 1664 omkring 150 hus. Karl XI har i sina almanackor 1688—1696 antecknat en å två eldsvådor om året på Södermalm.¹ Elden tog husen, pest och andra farsoter mejade människorna.

Före gaturegleringen var det ännu värre. Peståren i början på 1600-talet voro mycket svåra. En skrivelse från magistraten till regeringen 1631 ger en bild av nöden på malmen: »Uti förledne åren hava vi icke allenast tagit till båtsmän ogifta karlar, utan också borgare, som hava gård och grund på Södermalm, på det man då må kunna uppfylla talet på 120 båtsmän, som staden årligen bör hålla. Men nu befinnes, att de ogifta äro mestadelen bortrymda och de gifta uti stort armod råkade, försålt både gods och grund och sig härifrån begivit och på andra orter nedsatt. Därtill med befinnes, att på Södermalm äro allenast 79 man som borgerlig tunga draga, och mesta parten leva i stort armod och fattigdom, så väl för det stora besvärskull, som de i förledne åren utstått hava och ännu dageligen utstå måste med åtskilliga pålagor och beskattning, såsom ock för det våld och röveri, som dem av det främmande krigsfolket tillfogat är.»²

Inte bättre låter det i en klagoskrift som kyrkoherden vid Maria Magdalena, Lars Myliander, författade strax efter sitt tillträde 1634: »I malmgårdarna sitta intet annat än gamla käringar och somligstädes gubbar, som rensa deras kryddor, akta gårdarna och deras kreatur och hava sin föda av possessoribus, äro tiggefolk och hava intet att giva prästen. Men mesta delen är tomt och sitter ingen människa uti, utan en trädgårdsmästare aktar och sköter 16 å 20 trädgårdar». I en skrivelse några år senare, just som gatuingenjörerna stakat ut huvudlinjerna för det nya systemet, klagar Myliander åter över fattigdomen på malmen och hur illa ställt det är för honom: »Gud bättre mig, fattige prästman, uti vilken olycksalig stund jag är kommen på Södermalm! Det mina antecessorer haft hava, kan jag intet få njuta. Ty de hava haft vacker åker här vid prästgården, på vilken de hava fått till 80 tunnor säd och vackra penningar för hö och halm; däremot haver jag nu icke ett solgrand, ty jag haver mist honom i gator, där en hop med finnar bo uppå, av vilka jag intet får, utan deras egen pastor. Så är det ock med tyskarna; dit går den uppboriden. Så bliva minst mina åhörare igen, vilka äro en hop med mäktigt fattigt folk... där fanns väl myckenhet av människor, men förmögenhet fattades.»³

Av Mylianders skrivelse framgår, att det bodde finnar och tyskar på malmen.⁴ Ovan är omtalat, att man i riksrådet diskuterade möjligheten att bygga en kyrka för finnarna här. Tyska hantverkare och gesäller höllo till på malmen sedan länge, men de

¹ KARL XI:s almanacksanteckningar, utg. av S. Hildebrand, Sthlm 1918.

² Citer. av I. SIMONSSON i Holmia 1918, s. 14—15.

³ Citer. av SJÖSTRAND, Maria skola, s. 21.

⁴ På malmarna bodde under 1500—1600-talen, mer eller mindre stadigvarande, även folk av tysk och finsk härkomst. Jfr STAF, Klara kyrka, Församlingshistoria, s. 29, 31.

Een Kort och Eensåldigh
Trost Predikan/

Som hålles år vthi Stockholm i S. Mariæ
 Magdalence Kyrkio. på Södermalm/

Vthi then Åhrewerdige och Höghlärde
 Herres

M. Bedhers IONAE
 ANGERMANNI,

Biskopz i Wexiöö kåre Sons/

Jordom Gudhfruchtiges och Wallårdhes Man nu hoos
 Gudh Saligh Studentz

DN. JOSEPHI PETRI
 Begraffningh/

Åff Gudz Ordz ringa Tienere och Cappelan.
 widh Stockholms stora Stadz Kyrkio

LAURENTIO MATHIÆ MYLIANDRO,

Then 17. Februarij, Åhr effter Christi
 Bördh 1629.

Calmar/

Tryckt hoos Christopher Günther.

Fig. 17. Fattighus (rivet) från sydväst.

Armenhaus, abgerissen.

The workhouse, demolished.

hade egna gudstjänster inne i staden liksom finnarna, ehuru lokalen hade växlat. 1529 blev en tysk predikant, Tileman, förbjuden att uppträda i staden, enär han kommit med falska beskyllningar mot de svenska reformatorerna. »Men sådana förbud aktade han intet, utan söndagen därefter gick han ut på Södermalm och predikade där uppenbarliga, där sedan mycket rop kom av i staden».¹ På 1600-talet bosatte sig som redan är omnämnt ett flertal framstående holländare på malmen, där de hade sina industrier; de underhöll egen predikolokal, dit holländsk-reformerta bekännare samlades. Ryssarna i Ryssgården vid södra stadshuset hade egen kyrka, som senare övertogs av katolikerna.

Det var i religionskrigens dagar, och därför är det inte så märkvärdigt, att man var mindre tillmötesgående mot främmande trosbekännare. En holländsk juvelerare, som dog i staden, ville drottning Kristina skulle begravas i Klosterkyrkan (på Riddarholmen), men i riksrådet hade man en annan uppfattning. Enär papister och

¹ Tänkeb. 1529, 7 april, s. 226 o. f.

Fig. 18. Fattighuset från väster.

Armenhaus, abgerissen.

The workhouse, demolished.

kalvinister inte tillåta, att luterska begravas i deras kyrkor, behöver man inte tillstämja dem någon lägerstad i våra kyrkor, sade herrar riksråd, och så resolverades, att juveleraren skulle begravas ute på kyrkogården; men ville man inte begrava honom där, må det stå dem fritt att begrava honom i Norrmalms eller Södermalms kyrkor.¹

Godtogo inte holländarna kyrkogården vid Klosterkyrkan, är det troligt de köpte gravplats i Maria Magdalena kyrka. Ledningen i malmförsamlingen visade ofta, att den var mera tolerant i dylika frågor än riksrådets stränga lagtolkare. I kyrkans böcker för de åren då man tvistade om var juveleraren skulle jordas upptagas avgifter för lägerstäder åt »en holländsk gosse av skeppet», »en holländare av staden» och andra främlingar.² Senare förvärvade de engelska köpmännen i Stockholm en

¹ Riksrådets prot. V, s. 305, 1635, 12 nov.

² Räk. 1634.

Fig. 19. Partiurolemålning av Johan Säfvenbom 1784, kyrkan efter 1759 års eldsvåda.
Die Kirche nach Feuersbrunst 1759. The church after the fire in 1759.

murad grav i norra korsarmen i kyrkan,¹ likaså den franska nationen en grav i koret, och gravböckerna innehålla många utländska namn — utom de som buros av på malmen bosatta —, vilket visar, att Maria Magdalena kyrka och kyrkogård särskilt under 16- och 1700-talen bjödo främlingar en sista vilostad.

Riksrådet stödde sig på religionsstadgan liksom konsistoriet. Kyrkoherdarna i staden hänvisade 1655 till stadgan och uttalade en förhoppning, att riksrådet måtte gå med på ett förbud för Lorens de Geer att vidare hålla offentliga sammankomster av den reformerade religionen på Södermalm.² Den holländsk-reformerta församlingen hade dock mäktiga beskyddare och fortsatte med sina gudstjänster på malmen.

VIKTIGARE HÄNDELSE R UNDER 1700-, 1800- OCH 1900-TALEN

I synnerhet på malmarna trivdes tro och övertro sida vid sida, i varje fall läser man — i konsistoriets protokoll och i rättegångshandlingar — om de flesta yttringarna

¹ Räk. 1675, dec. 29.

² Riksrådets prot. XVI, s. 279, 283, 1635, sept.

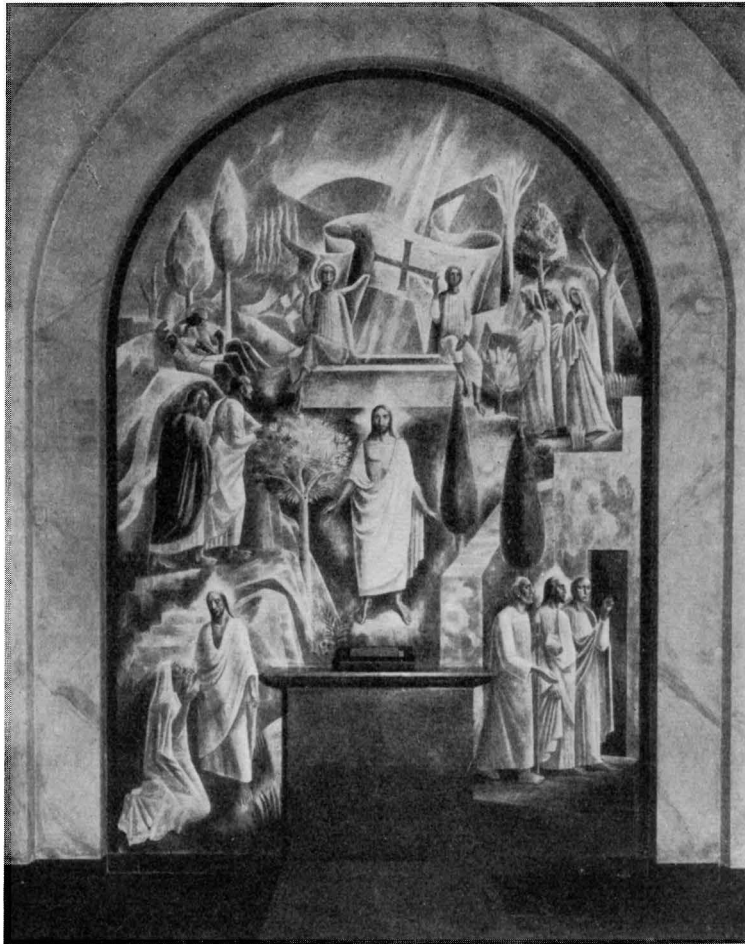

Fig. 20. Kalkmålning i begravningskapellet av Gunnar Torhamn, 1929.
Wandmalerei in der Begräbniskapelle. Wall-painting in the mortuary chapel.

av from religiositet men ock av vidskepelse i stadens yttre delar. Den andliga farsot som på 1670-talet gick fram över Sverige härjade även i Stockholm, särskilt på Södermalm, i Katarina-kvarteren. Protokollen från den vittomfattande häxeri- eller trolldomsprocessen 1676—77 blottar förskräckliga interiörer från stugfolkets föreställningsvärld.¹ En bild av helt annan karaktär visar konventikeltidevarvet. De fromma »gråkoltarna» med Sven Rosén i spetsen höllo till i Maria på 1730-talet, en grupp

¹ [Adlersparre], Historiska samlingar, IV, s. 224—361, V, s. 214—443 (inkl. bil.), Sthlm 1812, 1822. — Jfr EM. LINDERHOLM, De stora trolldomsprocessernas upplösning i Sverige (HT 1913, s. 195 o. f.); B. GADELIUS, Tro och öfvertro i gängna tider, II, Sthlm 1913, s. 196 o. f.

Fig. 21. Begravningskapell uppfört 1929 (fasaden från äldre byggnad, jfr fig. 29, 30).
 Begräbningskapelle 1929. Mortuary chapel 1929 (the front is part of an older building).

pietister bodde i trakten av Barnängen, och mot slutet av århundradet samlade en sidenvävare sina tollstadianska vänner i sitt hus nedanför Vita bergen.¹

Ehuru den ursprungliga församlingen delats, blev dock Maria Magdalena kyrka snart för liten och måste utökas. Under 1600-talets andra hälft om- och tillbyggdes kyrkan i ett par repriser, andra gången under ledning av den berömda arkitekten Nikodemus Tessin d. ä.

Bland Maria Magdalena församlings kyrkoherdar på 1700-talet märkas Magnus Aurivillius, som var med om kalabaliken i Bender, en reslig ledare för sin församling. Under Mikael Hermonius' tid grundades fattighuset. Anders Båld d. y. var en duktig predikant, dock icke lika framstående som sin fader, Anders Båld d. ä. i Katarina. En mycket lärd man, Karl Kristian Lilljenwaldh, inledde 1800-talets kyrkoherdelängd.

Särskilt krävande uppgifter ha förelagts församlingens ledare i samband med församlingsdelningar och då kyrkan behövt repareras grundligare. Sven Laurentius var med om kyrkans färdigställande på 1620-talet, den förut nämnda Myliander nödgades vara med om Katarina-delens avskiljande 1654, dessutom styrde den i mycket originelle mannen med kyrkans utvidgning. Johan Forsskål fick se kyrkan och 300 hus på malmen härjas av eld 1759, men han upplevde icke återuppbyggandet. Under kyrkoherde Karl Eklunds tid avskildes Högalids församling (1925). Då påbörjades en

¹ EM. LINDERHOLM, Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism, Uppsala 1911; H. LEVIN, Religionstväng och religionsfrihet i Sverige 1686—1782, Sthlm 1896; TH. MAZER, Anders Collin . . . , Bidrag till de andliga rörelsernas historia i vårt land, Sthlm 1923.

Fig. 22. Skulpterad sten från kyrkogårdsportal 1651 (jfr fig. 10).

Skulptierter Stein eines Friedhofsportales 1651 (vgl. fig. 10). Sculptured stone from a gate of the churchyard, 1651 (cf. fig. 10).

genomgripande restaurering av kyrkan och uppförandet av ett nytt begravningskapell, vilka arbeten fullbordats under nuvarande kyrkoherdens, dr Olof Molins ledning.

Församlingens historia under 1800-talet och senare är kanske mer än förut en församlingsprästernas och kyrkorådets historia. Skildringen av deras verksamhet, av de frivilliga krafternas insatser och församlingens livets rikt skiftande nyanser är en omfattande uppgift, som faller utom ramen för denna allmänna inledning till kyrkans konsthistoria. Tyngdpunkten i översikten har lagts i framställningen av händelserna under 1600-talet, grundläggandets, nyskapandets och organiserandets tidevarv.

KYRKANS LÄGE OCH OMGIVNINGAR

Ännu vid mitten av 1700-talet dominerade Maria Magdalena kyrka över bebyggelsen på denna sidan av malmen. Men efter 1759 års brand började man uppföra högre hus, och på bilder från århundradets slut, t. ex. målningar av Johan Säfvenbom (i Stockholms rådhus), syns hur Maria Magdalena kyrka inringas av höga och täta kvarter. Den som vandrade omkring på malmen hittade visserligen här och var kvarglömda trädgårdsdyller och stugor i enklare täppor, men från staden såg man egentligen bara de nya flervånings stenhusen och kyrkans torn, som ännu sköt ovan taken. I vår tid går höghusbebyggelsen fram över bergen utefter Mälaren liksom på malmen i övrigt, särskilt i ytterregionerna, och nu ligger Maria Magdalena kyrka så gott som helt gömd bland husmassorna.

Konstnärligt sett hör Maria Magdalena kyrka icke till de märkligaste byggnadsverken i huvudstaden, men den står som ett dyrbart monument över malmens rikt skiftande historia allt ifrån 1300-talets mitt. Förr verkade kyrkan som ett fäste och ett krön på sin ås, nu är den som en väl infattad pärla, om ej sällsynt så dock oersätt-

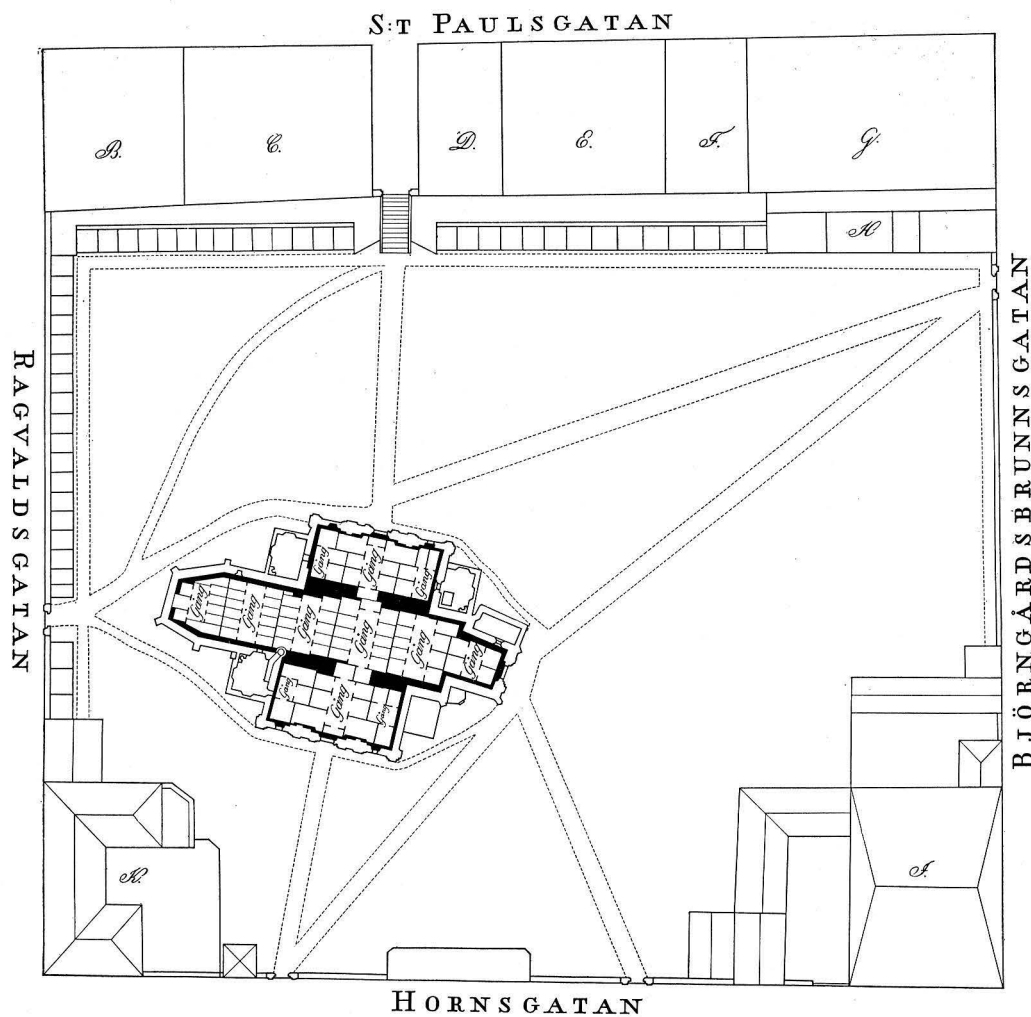

Fig. 23. Situationsplan efter ritning 1721 av I. Tillæus, omritad av Brandenburg 1824. *B* komministergård. *C* skolhus. *D, E, F, G* privata hus. *H* (där ligger nu begravningskapellet). *I* fattighus. *K* prästgård.

Lageplan der Kirche 1824 nach einem Lageplan von Tillæus 1721. Plan of the churchyard 1824; from a plan by I. Tillæus, 1721.

lig. Tack vare senaste restaureringen kan den tessinska arkitekturen åter göra sig fullt gällande. Under 1800-talet tillkomna, stillösa inredningsdetaljer såsom bänkar och skrank ha ersatts med möbler etc. av värdigare hållning. Den som ger sig ro att begrunda murarnas självklart enkla linjer och resning och korskyrkans vida, ljusa rymd skall förstå vad de båda Nikodemus Tessin, far och son, skapat för ett rent och harmoniskt konstverk. De ha genom om- och tillbyggnader till en organisk helhet sam-

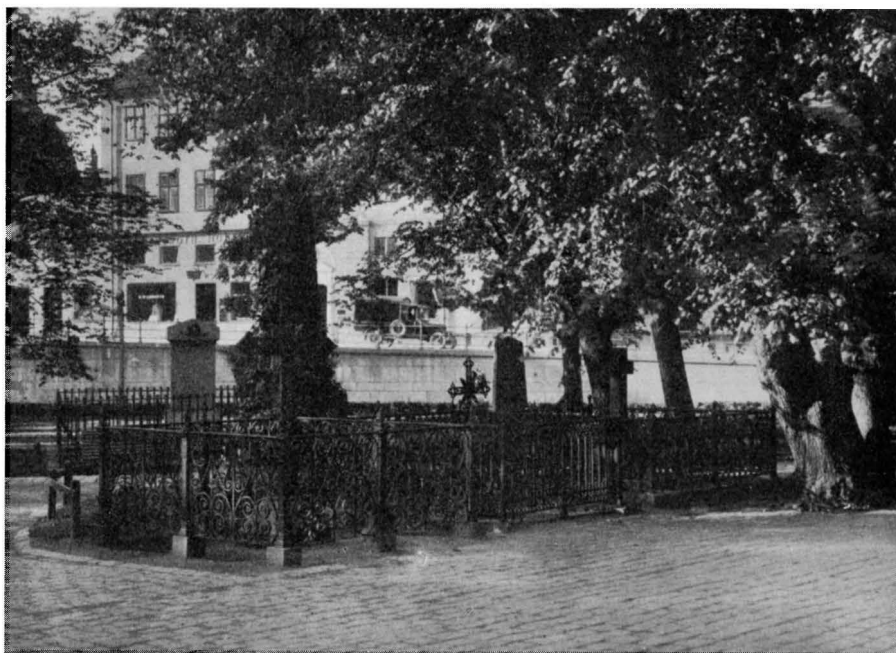

Fig. 24. Grupp av gravvårdar från 1800-talet, väster om kyrkan.
Grabdenkmäler aus dem 19. Jhd. Tombstones, from the 19th century.

mangjutit tidigare generationers arbete. Man må beklaga, att icke Tessin d. ä:s tornspira, som brann av 1759, fått en ståtligare ersättare än den nuvarande påbyggnaden från 1800-talets början, men även Carl Fredrik Sundvalls nyktert anspråkslösa tornavslutning går väl ihop med byggnadens kärva hållning.

KYRKOGRÅDEN

På den s. 10 reproducerade kartan från omkring 1640 ser man, att den medeltida kyrkogården var månghörnig. Kapellet ligger i nordligaste delen av gravfältet. Vid gaturegleringen skuros bitar bort, huvudsakligen i sydväst, men i stället ökades området ut i sydöst, dels de tomter där kyrkans nuvarande pastorshus och gamla komministergården stå, dels ett stycke motsvarande nuvarande kyrkogårds sydöstra hörn, från Maria Kvarngata fram till ingången till kyrkogården i öster, dels en markremsa i norr, utefter Hornsgatan, just där sedan gamla kyrkoherdehuset och fattighuset byggdes.

Största delen av nuvarande kyrkogård har således varit kyrkogård ända sedan omkring 1350, då Magnus Erikssons begravningskapell uppfördes. Antagligen fick kapellet hela medeltiden ut behålla det område som genom den kungliga donationen

Fig. 25. Kyrkogården, kyrkans södra fasad i bakgrunden.

Der Friedhof, die Südfassade der Kirche im Hintergrunde.

The churchyard; the south front of the church in the background.

Fig. 26. Kyrkogården, gravkoren utefter södra sidan i bakgrunden.
Der Friedhof. The churchyard.

Fig. 27. Skulpturdetalj från kyrkogårdsportal från 1651.

Skulpturenfragment eines Friedhofsportales 1651. Sculptured fragment from a gate of the churchyard, 1651.

Det medeltida kapellet låg som ovan är visat i norra delen av kyrkogårdsområdet. Vanliga begravingar skulle ju ske söder och väster om kyrkan, i norr jordades missdådare. Nuvarande kyrka ligger närmare mitten av området, ehuru den uppförts på kapellets ruiner, men den skenbara förskjutningen har uppstått genom marktillskottet i norr omkring 1640. I vår tid har en remsa av detta tillskott skurits bort, då Hornsgatan breddades på sin södra sida, ett arbete som blev färdigt 1904. I samband med breddningen sänktes Hornsgatan, och efter kyrkogårdens norra sida uppfördes en terrassmur av sten.

Tidigare fanns mur på kyrkogårdens norra sida liksom i öster och väster; på södra sidan begränsades kyrkogården av hus av olika slag. Muren på nordsidan revs 1868—69. Det var ett mod just då att riva kyrkogårdsmurarna i staden liksom det var ett mod under 1600-talet att bygga murar och portaler. Efter Ny illustrerad tidning 1868 må några rader anföras, vilka belysa dåtidens uppfattning om murar kring kyrkogårdarna.

»Efter det Adolf Fredriks församling för ett par år sedan raserat sin [kyrkogårdsmur] för att använda teglet i sin nya folkskolebyggnad... har nu Klara församling följt det givna efterdömet och rivit den tunga muren kring sin kyrkogård och kommer i stället ett lätt staket... i likhet med vad som skedde vid Adolf Fredriks. Även Maria församling har i dessa dagar slutit sig till antalet av de framåtsträvande genom beslutet att borttaga muren åt Hornsgatan, som länge varit en vanprydning för denna vackra trakt».

Sedan muren nedbrutits, uppsattes ett manshögt staket av gjutjärn. Fig. 10 återger ett träsnitt efter teckning av O. A. Mankell, reproducerat i Ny illustrerad tidning 1870, som visar ett stycke av nordmuren jämte en portal med rundbågig öppning. I kyrkans museum finns ett par järngrindar (fig. 28; H. 275) samt tre skulpterade stenar, vilka ingått i portalöverbyggnaden. Två av stenarna äro identiska med det i broskornamentik ornerade mittpartiet i det triangulära gavelfältet. På den ena, som avbildas här (fig. 27; H. 60, B. 88) finns donatorernas namn: »Anders Joenson bor-

först lades till detsamma. Som det framgår av inledningskapitlet, Huvud-data etc., tyder allt på att det medeltida vägnätet legat i huvudsak oförändrat till in på 1600-talet, vilket återigen visar, att vägarna som på norra och södra sidan av kyrkobolet ledde fram till allmänningen i väster begränsat samma och lika stort område då Johan III satte igång kyrkbygget på 1580-talet som under medeltiden.

Det medeltida kapellet låg som ovan är visat i norra delen av kyrkogårdsområdet. Vanliga begravingar skulle ju

gare — Olof Olson Getingh borg[are]» samt bådas bomärken. På den andra (fig. 22; H. 33, B. 111) finns årtalet för portalens uppsättande, 1651. Den tredje stenen (Diam. 45), som är rund, är märkt: »Anno 1693», årtalet för portalens restaurering. I räkenskaperna 1651 äro kostnaderna för portalen, 1 207 dlr kmt, införda som gåva. Denna portal stod rätt nära prästgården i kyrkogårdens nordöstra hörn. På Swiddes stick fig. 15 är krönet brutet, sammansatt av tre rikt skulpterade partier med avrundad betäckning. Triangelgaveln fig. 10 med den brutna frontonen är tydligen från 1693. På samma stick syns även den enklare portal som stod närmare nordvästra hörnet. Mellan portalerna uppfördes på 1700-talet bodbyggnader och mellan nordöstra portalen och bostället ett gravkor (synligt på fig. 23). På 1820-talet inkom hyra för »krogrummen» och »krogkällaren» samt för »viktualieboden» i kyrkogårdsmuren.

Utefter kyrkogårdens östra sida, vid Ragvaldsgatan, fanns en portal i muren, som 1650 uppförts på bekostnad av kyrkvården Lars Mårtensson; den var enklare och kostade 684:16 dlr kmt. 1691 ombyggdes östportalens, som fallit omkull. Huggen sandsten levererades av Jakob Schultz; den krönande knoppen och en sten med årtalet 1691 levererades av stenhuggaren Rudolf Bing.

I väster fanns en portal som jämte muren uppfördes 1652. I samma mur, möjligen i stället för den förutvarande, uppsattes en ny portal 1671. Sandstensarbetet utfördes av stenhuggaren Anders Brokamp.

I kyrkogårdsporten till Maria Trappgränd, i söder, byggdes 1652 en portal av tegel och sandsten; det senare materialet högs av stenhuggaren Olof Olofsson. Både västra och södra portalerna ombyggdes 1693 enligt inmurade, nu förlorade årtalsstenar. Av den södra portalen finns en bild bevarad på en ritning till ombyggnad av skolhuset 1855 (fig. 14); det senare låg på platsen för nuvarande pastorshus. Kyrkogårdsportalens har rundbågig öppning mellan kvaderstenspelare, som uppbära en triangulär avslutning, krönt med en kula.

Muren kring kyrkogården uppfördes av gråsten och tegel 1650—51. Förut fanns endast ett plank av trä. Muren avtäcktes med träspån, som tjarades. Kaplansgården i sydöst skildes från kyrkogården av ett träplank, vilket först 1690 ersattes med ordentlig mur.

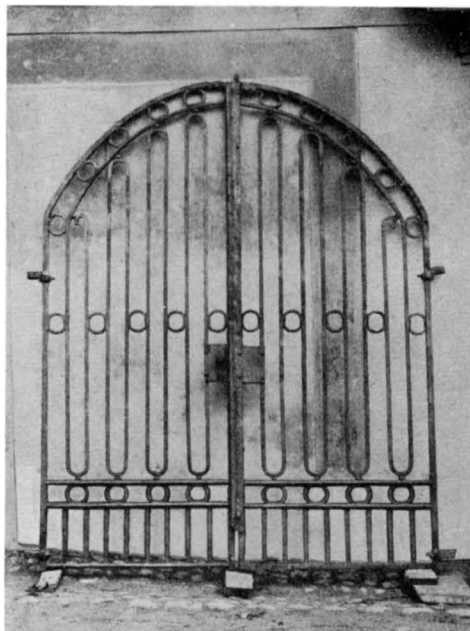

Fig. 28. Järngrindar från kyrkogårdsportal.
Eiserne Thüre eines Fried- Iron gates from a gate
hofsportales. of the churchyard, 1651.

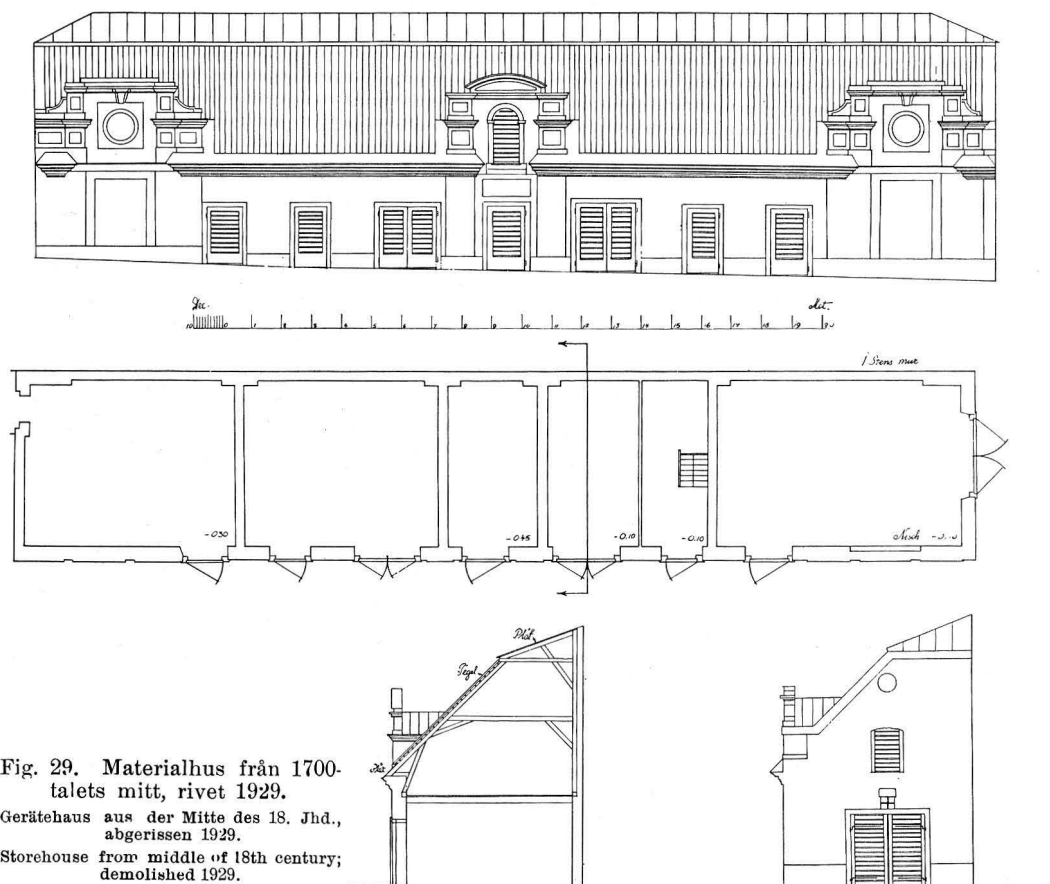

Fig. 29. Materialhus från 1700-talets mitt, rivet 1929.

Gerätehaus aus der Mitte des 18. Jhd., abgerissen 1929.

Storehouse from middle of 18th century; demolished 1929.

Sedan murarna brutits ned samt pastorshuset i nordöst och fattighuset i nordväst rivits (se nedan) har i viss mån de kraftiga, högvuxna alléerna givit åt kyrkogården en karaktär av slutenhet och samtidigt gjort området till en oas i denna på planterade områden så fattiga trakt. Omkring 125 gravmonument, mest liggande stenar, finnas kvar, de flesta troligen på sina ursprungliga platser. Ett par hällar äro från 1600-talet men ha omhuggits på 1700-talet, från vilket århundrade även några tidsypiska, ehuru enkla gravminnesmärken finnas kvar. Med 1800-talet blev bruket med stående gravmonument mera allmänt. Märkligare hällar och vårdar omtalas i det följande, avd. Gravmonument.

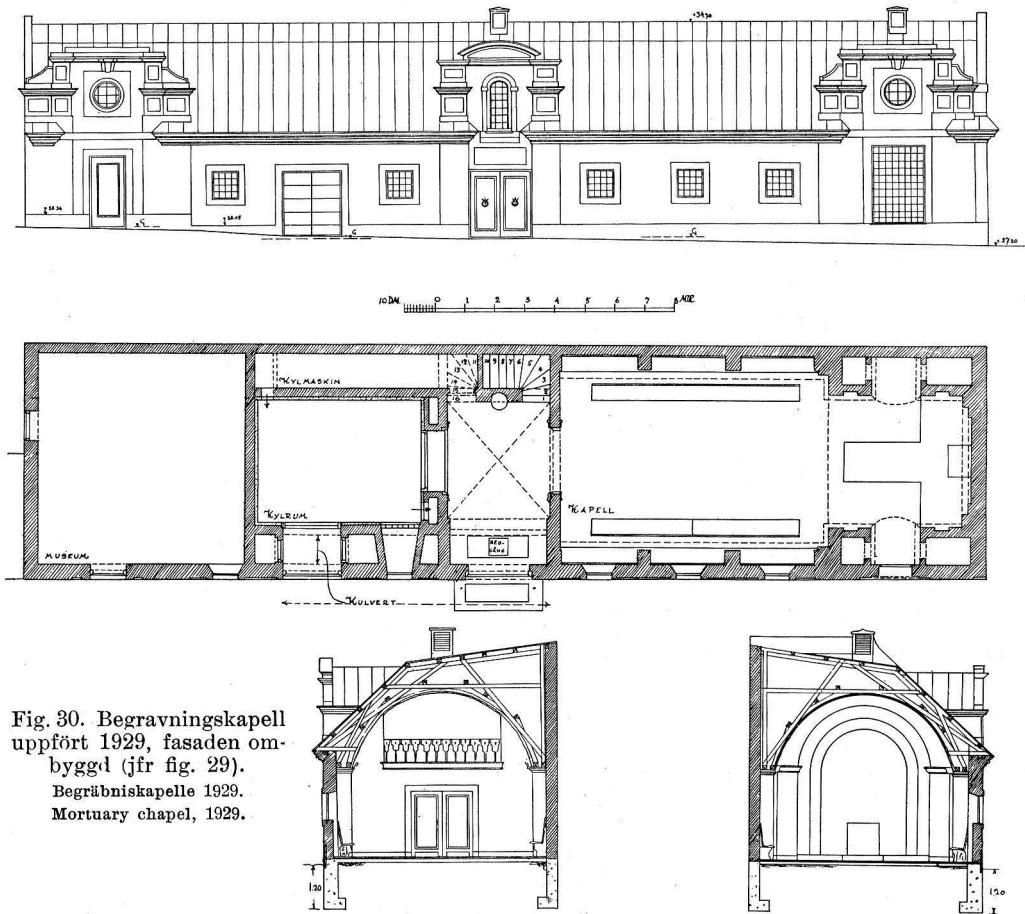

Fig. 30. Begravningskapell
uppfört 1929, fasaden om-
byggd (jfr fig. 29).
Begräbningskapelle 1929.
Mortuary chapel, 1929.

BEGRAVNINGSKAPELL, GRAVKOR

I sydväst på kyrkogården, efter södra gränsen, står ett begravningskapell, uppbyggt efter ritningar av arkitekten prof. Israel Wahlman 1929 (fig. 21, 30). Det är en envåningsbyggnad, murad, med i grågult avfärgade putsytter. Norra fasaden är ombyggd i anslutning till fasaden på det materialhus från 1700-talets mitt (jfr nedan), som stod på platsen till 1929 (jfr fig. 29 och 30). I västra hälften av den nya byggnaden finns kapellrummet med altare i väster, övervälvat med tunnvalv, som är färgat himmelsblått. Golvet är belagt med kalkstensplattor. Väggarna äro marmorerade i gulgråtrött. På altarväggen finns en kalkmålning, Kristi uppståndelse och hithörande scener, utförd av Gunnar Torhamn 1929, framför altaret finns en av slipad kalksten byggd katafalk (fig. 20, 33). I koravdelningens hörn stå fyra gueridoner, skulpterade,

Fig. 31. Gravkor i söder på kyrkogården.
Grabkapellen auf dem Friedhofe. Mortuary chapels in churchyard.

Fig. 32. Gravkor i söder på kyrkogården.
Grabkapellen auf dem Friedhofe. Mortuary chapels in south of churchyard.

Fig. 33. Begravningskapellet, interiör.

Die Begräbniskapelle, Innenansicht.

Mortuary chapel; interior.

i svart och silver målade fotställ, vilka uppbära ljusstakar av trä med spegelglasreflektorer och tre ljusarmar (fig. 91; H. 180—190). I långväggarnas nischer mellan murpelarna finnas väggfasta bänkar, framför stå lösa stolar. I väster finns en orgelläktare.

Den andra hälften av begravningskapellet inrymmer likrum med elektriska fläktar och kylmaskin. Väster om detta finns ett välvt rum, i vilket förvaras kasserade och undanställda inventarier, såsom belysningsarmatur, skulpturrester etc. samt modeller. Rummet skall ordnas till ett kyrkans museum.

I fortsättning utefter kyrkogårdens sydgräns finns en räcka gravkor. Öster om trappan till Kvarngatan finnas gravkoren nummer 19—30, väster om trappan gravkoren nummer 31—44. Det äldsta gravkoret, nr 21, är daterat 1709, det yngsta är daterat 1777. Säkerligen ha flera av gravkoren uppförts samtidigt, ehuru de icke tagits i bruk på en gång. De två gravkorsräckorna verka enhetligt tack vare snarlika behandling av den synliga muren, i putsen upplagda bågställningar mellan pilastrar. Med undantag för den rundbågiga dörröppningen till en kyrkans bod äro alla ingångarna rakt övertäckta. Nästan alla dörrar ha konstfulla galler i smidesjärn (fig. 11).

Gravkoren nummer 1—18 voro uppförda utefter kyrkogårdens östsida, åt Ragvalds-gatan (situationsplan fig. 23). En liten sten i marken ovan valven — det är endast

Fig. 34. Prästgården från nordväst, nu riven.

Das Pfarrhaus von Nordwesten, abgerissen.

The rectory from the north-west; demolished.

överbyggnaderna som avlägsnats — omtalar helt kort: »Härunder hvila talrika medlemmar af slägtarna Howet, Groen, Koschell, Conradi».

Det äldsta kända bårhuset var av bräder (1637). Ett par år senare byggdes ett benhus, även det av bräder. 1669 byggdes ett nytt bår- eller likhus »vid stora västra dörren på södra sidan», intill södra muren på tornet (synligt på fig. 46). Nytt benhus, av sten, uppfördes 1686, sannolikt det som syns på Swiddes kopparstick 1691 i sydväst på kyrkogården (fig. 15). I benhuset fanns, enl. RÜDLING 1731, följande inskrift:

Du som oss skådar här, säg om du skiönja kan,
 hwem af oss warit hög, och hwem en ringa man?
 Hwem fattig och hwem rijk, hwem olärd och hwem lärd?
 Hwem framför andra täck och mer at älskas wärd?
 Hwem af oss gått bakom, hwem suttit och stått främst?
 Tör ock en stafkarl här snart liggia kongen nämst?
 Ty lijt på ingenting, men tänk at så skall gå:
 Oss klädes af vår hamn, wij hoopas i en wrå
 seen döden oss har fält. Den är allena wäll,
 som lagat för sin död, att han får upstå säll.

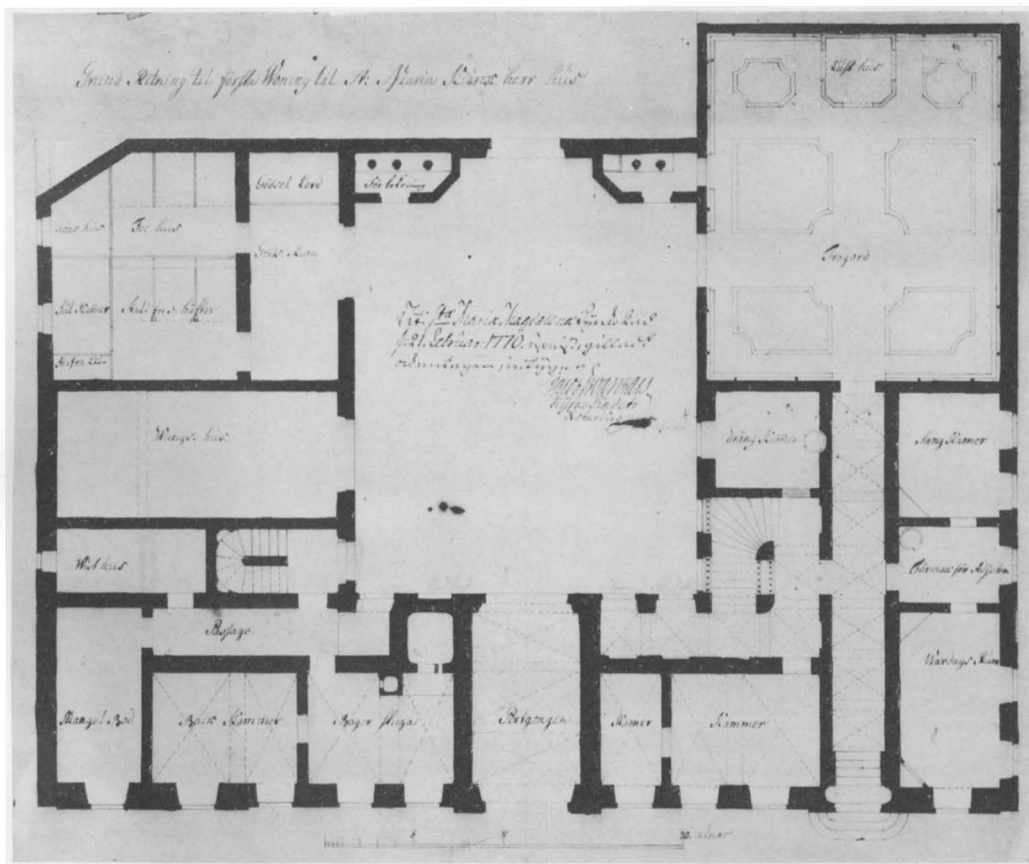

Fig. 35. Planritning till ombyggnad av prästgården 1770.

Umbauplan des Pfarrhauses 1770.

Plan for rebuilding the rectory, 1770.

Senare ombyggdes benhuset till materialhus; det omtalas i brandförsäkring 1752: Sten, 1 våning, 5 rum, 3 vindslufter. Huset revs 1929 men uppmättes dessförinnan (fig. 29), och på platsen uppfördes ovan omtalade begravningskapell.

FÖRSAMLINGS- OCH PASTORSHUS, FATTIGHUS, SKOLHUS

Det nuvarande församlings- och pastorshuset i hörnet av Kvarngatan och S:t Paulsgatan är byggt efter ritningar av arkitekten Axel Anderberg; det blev färdigt 1902, en 5-vånings hörnbyggnad av sten med församlingssal och pastorexpedition i nedre våningen. Det reparerades utvändigt 1934, pastorexpeditionen reparerades och nyinreddes 1932. Huset syns på fig. 1, till höger (söder om kyrkan).

I samband med Hornsgatans utvidgning på sydsidan revs den gamla prästgården

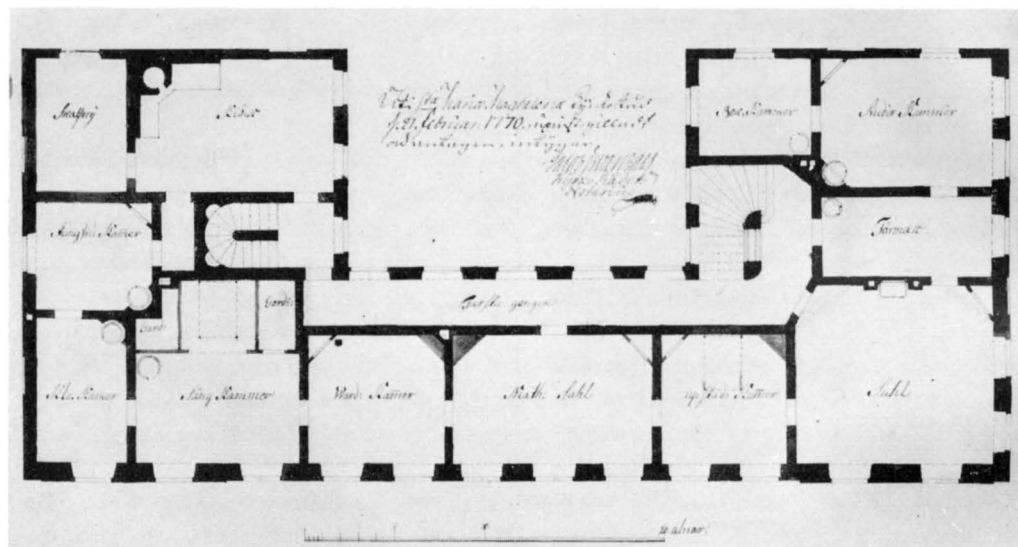
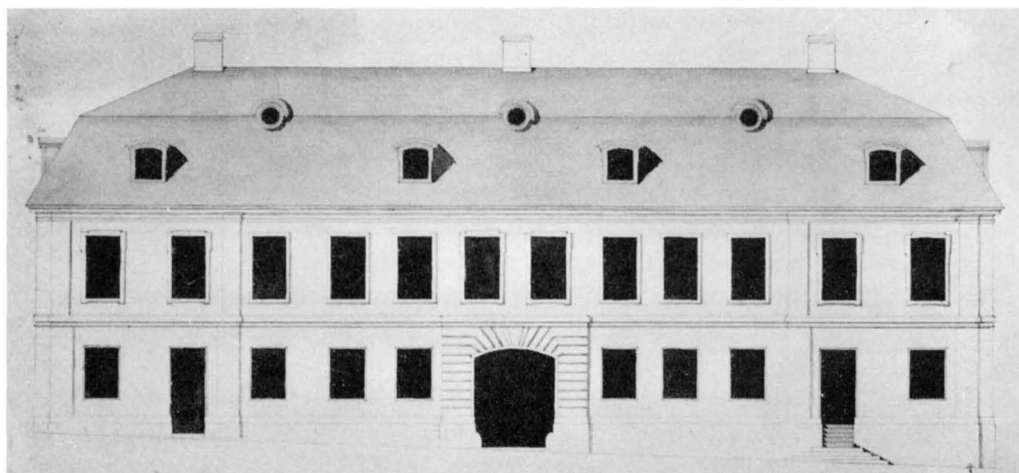

Fig. 36. Fasad och plan till ombyggnad av prästgården 1770.

Umbauprojekt des Pfarrhauses 1770.

Drawings for rebuilding of rectory, 1770.

i nordöstra hörnet av kyrkogården, likaså fattighuset i nordvästra hörnet (situationsplan fig. 23).¹ Omkring 1660 uppfördes ett hus för pastor, vilket hade 2 bostads-
våningar samt vind och källare, allt under tegeltak. I söder på boställstomten fanns

¹ Då Hornsgatan breddades, raserades gravkor och gravar, bl. a. grosshandlaren och donatorn Daniel Asplunds grav samt skalderna Stagnelius' och Nicanders gemensamma grav. Gravkoret väster om och strax intill prästgården var uppfört vid mitten av 1700-talet; en inskriftssten från

stall och fähus av sten samt vagnshus, vedbod och hönshus av trä. Trädgården avskildes från gården med staket, hela tomten omgavs av träplank. 1770 framlades för kyrkorådet ritningar, utförda av byggmästaren Johan Vilhelm Friese, till ombyggnad av bostadshuset. De godkändes, och huset fick nu det utseende som framgår dels av Frieses fasadritning (fig. 36), dels av fotografier från omkring 1900 (fig. 12, 13, 34): 2 bostadsvåningar under brutet tak, inkörsport och två mindre portar. Av planritningarna (fig. 35, 36) framgår husens och trädgårdens läge och våningsindelningen. I bottenvåningen inrymdes bland annat pastorsexpeditionen.

Den prästgård som revs när 1660-talets stenbyggnad blivit färdig var av timmer, tätad med mossor. Till prästgården hörde badstu, brygghus, stall, fähus, vagnslider och källare.

För kapellan, skolmästare och klockare uppfördes 1665 ett stenhus vid S:t Paulsgatan, komministergården på situationsplanen (fig. 23 B). Huset, som om- och tillbyggdes 1784 efter ritningar av byggmästaren Johan V. Elies, finns ännu kvar.

Fattighuset i kyrkogårdens nordvästra hörn uppfördes på 1740-talet.¹ 1744 är verksamheten i gång. Det var en konstlös byggnad i 2 våningar (fig. 17, 18). Efter 1759 års brand ombyggdes huset i fyrkant, alltså med gård inom fyra längor. Åt Hornsgatan i bottenvåningen fanns fyra bodar, i östra flygeln tvättrum etc., i västra diverse rum. Den södra flygeln hade tillkommit först 1752.

Där nuvarande församlings- och pastorshus står fanns under 1600-talets förra hälft bostadshus för kapellan och klockare. Detta hus brann 1664 och på platsen uppfördes ett skolhus för Maria barnskola, som 1691 efterträddes av Maria kyrkskola, Huset tillbyggdes bland annat 1741, då ett 2-våningshus uppfördes mellan gamla skolhuset i hörnet och fram till södra kyrkogårdsporten (synligt på fig. 14). 1820 upplöstes kyrkskolan, och trivialskolan övertog lokalerna; trivialskolan uppgick 1879 i Södermalms högre allmänna läroverk, som då började sin verksamhet.² På 1850-talet ombyggdes hela komplexet för skolans räkning ganska grundligt. En del av det under 1850-talet tillkomna huset står kvar mellan nuvarande församlingshus och gamla komministergården utefter S:t Paulsgatan.

På 16- och 1700-talen var det vanligt, att skolgossar deltog i liktågen och sjöngo vid begravingarna, en lindrigare form av de medeltida likvigningarna, som förbjödos i 1571 års kyrkoordning. Den s. k. liksången var en viktig inkomstkälla för såväl skolan som lärarna och lärjungarna. Församlingens kyrkoråd fastställde en särskild taxa för liksångsgossarna, och man inköpte 1767 tolv svarta rockar åt dem. Skolans rektor gravkoret flyttades till Nordiska museet. Kronologisk översikt 1901 och 1902 i SEÅ 1903, s. 138 och 1904, s. 128. — Den bortschaktade jorden fördes delvis till trakten kring södra järnvägsstationen, där man sedan vid grundgrävningar hittat bitar av gravstenar. Bitar av äldre gravstenar ligga även uppe i kyrkans torn, förmodligen använda som belastning av klockbockarna.

¹ Fattighuset användes för sitt ursprungliga ändamål till 1888. På 1700-talet ägde församlingen särskild fattigkyrkogård vid Tantogatan, nära Zinkens damm.

² Uppgifterna om skolorna till en del hämtade ur SJÖSTRAND, Maria skola.

bestod tolv florbehängda hattar. Vanligen fingo pojkarna saffransbröd som traktering på begravingarna, och i rockupplagen satte de buxbomskvistar, sorgens traditionella emblem. Bellman, som bodde i kvarteret strax väster om kyrkogården, har på sitt poetiska språk skildrat en liksågsprocession på Maria Magdalena kyrkogård.¹ Kanske deltog han själv under sin skoltid som liksångare bland lärjungarna i skolan:

— — —

i mörcke täckn swept, hwars snibbar marcken röra,
det skrider immerfort; — — —
Till Sanct Maria port

— — —

Wid böne-klockans liud på denna klago-dagen,
min bittra gråt begyns.
All *skolens* ungdom syns
med saffrans-bröd i mund och buxbom på opslagen,
med rundt och pudrat hår, med sorgband i skjortkragen
gå par-tals frammanför:
Den dufna kusken kör,
kring multna grifte-tak innom den stängda hagen.

— — —

SANKTA MARIA MAGDALENA KYRKORS ARKITEKTUR OCH BYGGNADSHISTORIA

NUVARANDE KYRKAS YTTRE OCH INRE

Kyrkans grundplan är korsformig. Koret, i öster, är tresidigt avslutat. Tornet, i väster, står något snett i förhållande till kyrkans mittaxel. Anläggningen ser enhetlig ut, ehuru den tillkommit under skilda byggnadsperioder. Arkitektoniskt rikast behandlade äro korsarmarnas gavlar, i norr och söder, samt den västra portalen och tornspiran. Planer och sektioner äro reproducerade fig. 37—41.

Exteriören visar, att kyrkans stomme fått sitt karakteristiska utseende under 1600-talets senare hälft. Samma intryck får man av interiören. Det enskeppiga mittskeppet och korsarmarna äro övervälda med rundbågiga kryssvalv. Alla kyrkans dörr- och fönsteröppningar, med ett par undantag, ha runda bågar. Koret har samma bredd och valvhöjd som mittskeppet. I tornets bottenvåning finnas två spetsbågiga fönster.

Kyrkan är uppförd av tegel, som är överputsat både i det yttre och det inre. Exteriörens murytor, som äro avfärgade i svagt gult, livas upp av ljusare putsramar

¹ Bellmans skrifter, Bellmansällskapets upplaga, 3, s. 106, anm. s. 45.

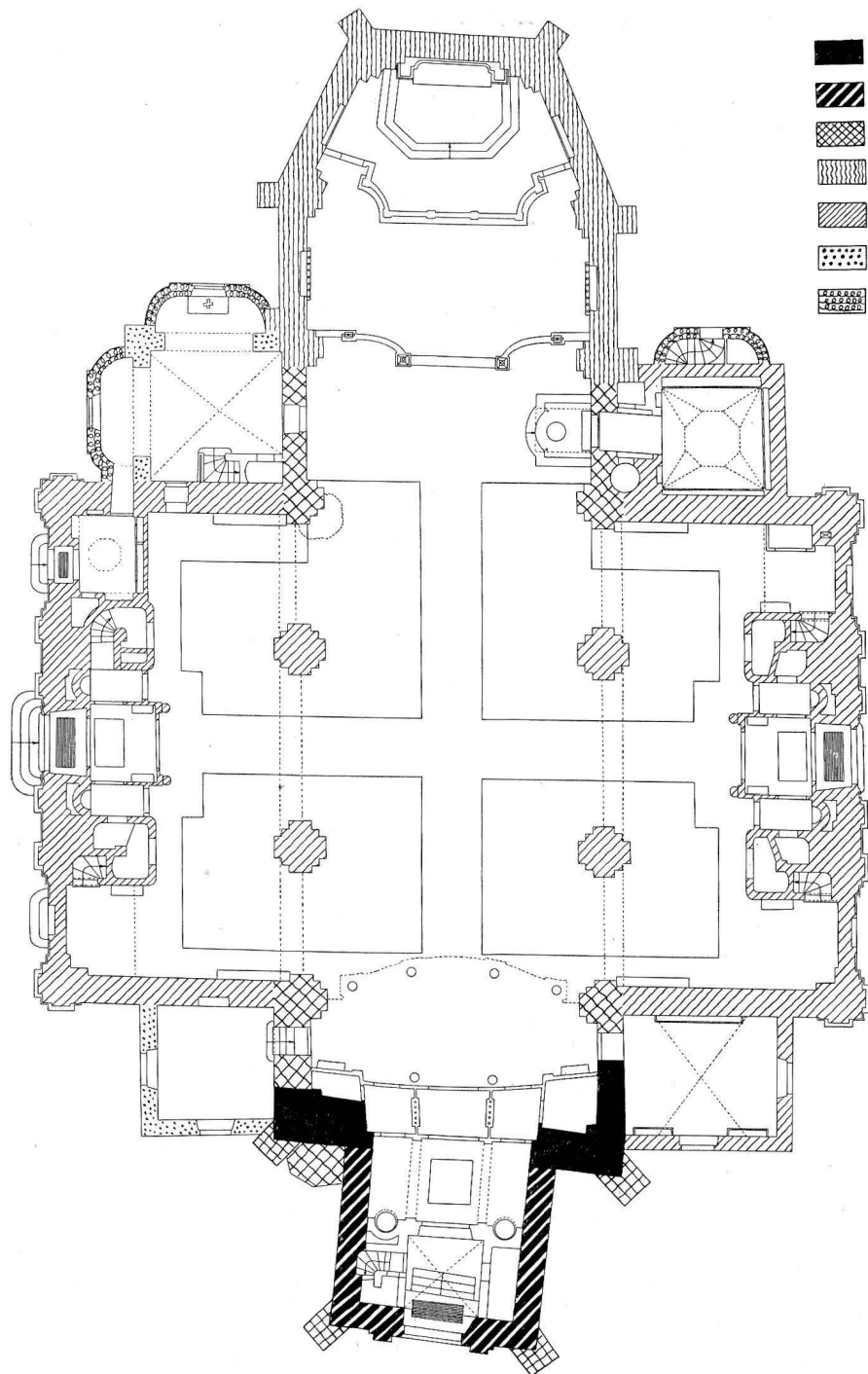

Fig. 37. Planritning av Maria Magdalena kyrka 1926 med 1934 inlagda periodbeteckningar (ang. periodbeteckningarna se Sammanfattning etc.)
 Grundriss der Kirche 1926. Plan of the church, 1926.

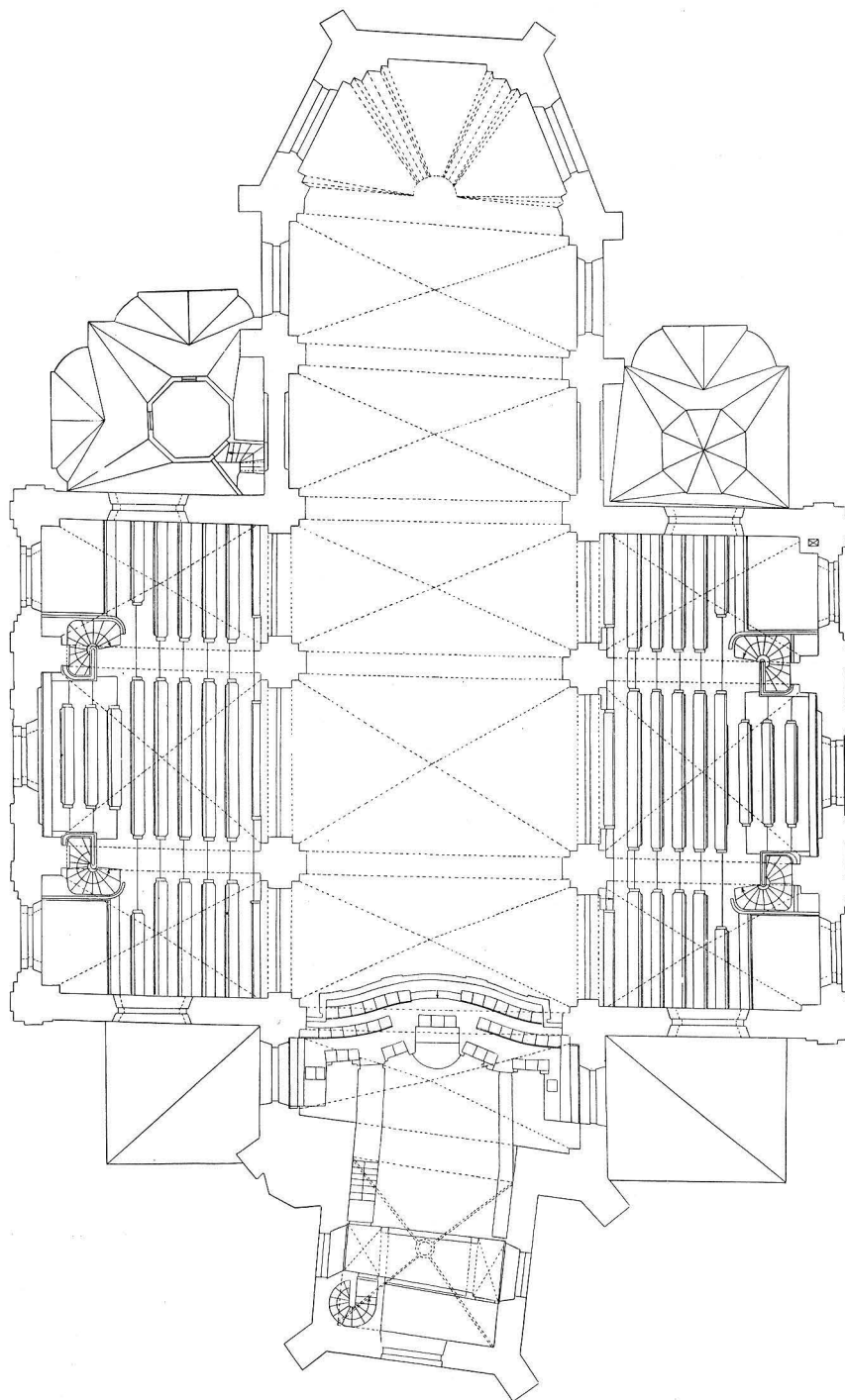

Fig. 38. Läktarplan av Maria Magdalena kyrka, utförd 1926 av I. Wahlman.
Emporenplan der Kirche, von I. Wahlman 1926. Plan of the gallery; by I. Wahlman, 1926.

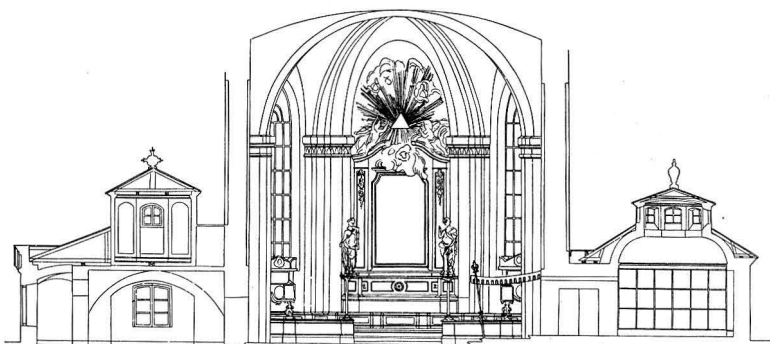

Fig. 39. Tvärsnitt mot öster av Maria Magdalena kyrka (genom sakristian och skrudkammaren), utförd 1926 av I. Wahlman.

Querschnitt gegen Osten 1926 av I. Wahlman.

Cross-section, looking east, 1926.

kring fönstren samt av det rikare listverket, pilastrarna etc. på korsarmarna i norr och söder. Sockeln är satt av röd sandsten.

Interiören, som fick sitt nuvarande utseende 1927 (fig. 58, 59) är färgad i en gråaktig ton. Korvalvet är mönstrat med ett förgyllt rutnät, upplagt i stuck.

I ytterhörnen mellan korsarmarna och långhuset ligga övervälvda rum, det i nordöst användes som sakristia, det i sydöst är inrett till skrud- och silverkammare med montrar från golv till tak efter väggarna, och rummen i nordväst äro ordnade som kapprum, företrädesvis för konfirmander och brudfolk.

För menigheten finns tre ingångar, tornets portal i väster, samt portalerna i norr och söder i korsarmarnas mittaxel. Innanför förstugan i tornets bottenvåning, där ett par i trä skulpterade, polykromerade änglfigurer från 1700-talet uppsattes 1927, är ännu en förstuga anordnad, varefter kommer ett vindfång. Även innanför portalerna i norr och söder finnas förstugor och vindfång så uppbyggda, att drag skall förhindras.

Från vindfången leda dubbla trappor upp till läktare i korsarmarna. Från förstugan i tornet leder en trappa upp till en orgelläktare. Bakom och vid sidorna om orgelverket finnas rum för organist och sångare. Till de övre tornvåningarna leder en trappa i ett halvrunt trapphus vid tornets norra sida.

Till sakristian finns en särskild ingång på nordsidan i norra korsarmen. I sakristians sydvästra hörn finns en trappa, som för upp till predikstolen samt vidare till ett ovanpå sakristian 1927 inrett rum för predikanten.

Värmecentralen ligger under skrud- och silverkammaren i sydöst.

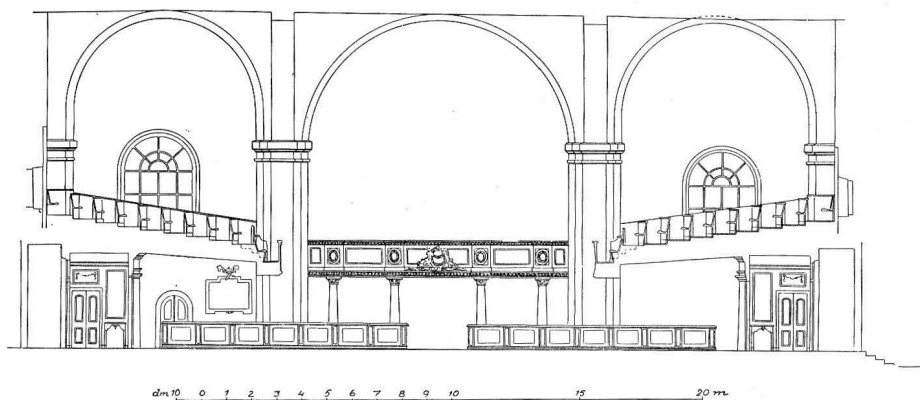

Fig. 40. Tvärsektion mot väster av Maria Magdalena kyrka (genom tvärskeppet), utförd 1926 av I. Wahlman.

Querschnitt gegen Westen 1926.

Cross-section, looking west, 1926.

SANKTA MARIA MAGDALENA KAPELL UNDER MEDELTIDEN

I det inledande kapitlet, Huvuddata i Södermalms historia, är omtalat hur konung Magnus Eriksson 1347 anhöll hos påven om tillstånd att bygga ett begravningskapell på den ena malmen, tydligtvis den södra, vid Stockholm. Sannolikt påbörjades kapellet omedelbart, men var kanske ej fullt färdigt 1353, då köpmannen Johan Castel testamenterade 2 mark till S:ta Maria på Södermalm.¹ Året förut hade påven beviljat avlatsförmåner (se s. 8) åt kapellet för att befrämja dess färdigställande och underhåll.

Arkivaliska uppgifter från kapellets första årtionden äro sparsamma. 1356 omtalas herr Hartechinus eller, vilket är hans riktiga namn, Hartlevus Hartlevi, som präst och syssloman vid kapellet (se s. 8). 1372 är Conrad Lyntbeke syssloman där — Lyntbeke ger då kvitto åt tjänaren Erik, som på sin husbondes, Nils Kertilssons, vägnar avlämnat årets avrad av det kapellet tillhörande marklandet jord i byn Skälby i Rimbo socken.² 1376 testamenterade Everhard Kansten, borgmästare i Stockholm, 10 mark till kapellets byggnadsfond.³

För 1400-talet äro källorna mera givande. 1405 hölls en sammankomst i Helgalekamensgillet i Stockholm, på vilket stadgar antogos. Notarius publicus, Conradus de Colonia, som upptecknar stadgarna, nämner bland de närvarande prästmännen herr Lars, vicarius vid Maria Magdalena kapell.⁴ I ett intyg från 1460 finns namnet på dåvarande kapellpräst, mäster Johan, prebendat i Stockholms storkyrka.⁵

¹ W. KOPPE, När Stockholm var hansestad, SEÅ 1934, s. 88; KOPPE, Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte, S. 102.

² 1372, 29 sept., RPB 1048. — Jfr not 6, s. 8 ovan.

³ KOPPE, SEÅ 1934, s. 88.

⁴ COLLJUN, Helga lekamens gilles handl. 1, s. 2 o. f.

⁵ 1460, efter 19 sept., perg.-br. R. A.

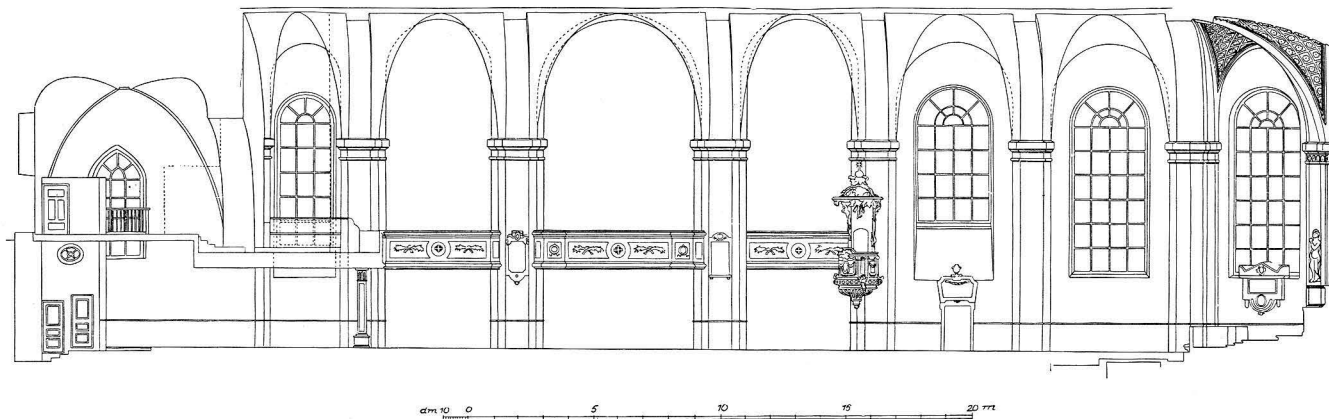

Fig. 41. Längdsektion mot norr av Maria Magdalena kyrka, utförd 1926 av I. Wahlman.
Längenschnitt gegen Norden 1926. Longitudinal section towards the north, 1926.

Den tidigaste uppgiften vi ha som berör kapellets byggnad är från 1469. I maj detta år omtalas bland utgifterna i skotteboken ett parti »smeden» sten som staden fick bestå Maria Magdalena kapell,¹ sannolikt emedan kapellet skadats under striderna (jfr s. 13). Det ansågs tydligen vara stadens skyldighet att bekosta reparationen. Notisen är ett viktigt dokumentarisk uppgift om att det ingick profilerad tegelsten i byggnaden, säkerligen i portal- och fönsteromfattningar. Om detta mera i kapitlet om kyrkans plats i konsthistorien.

Av en uppgift i tänkeboken 1482 kan man möjligen sluta till, att kapellet hade timklocka, vilket återigen skulle kunna tyda på, att kapellet då hade torn (ett sådant fanns även, som nedan skall visas). Det berättas nämligen om hur en man red efter en annan, som hade stulit en yxa från honom. De båda männen möttes »nedanförl S:ta Maria Magdalena kapell just som klockan slog tolv om natten».²

En ofta anförd uppgift, att kapellet skulle ha uppförts eller ombyggt 1489 går tillbaka på GRUNDELS felaktiga tolkning 1726 av några verser i MESSENII krönika 1629. Grundel påstår, att kapellet enligt Messenius byggdes omkring 1489, under Sten Stures tid (»Hujus structuram refert Messenius ad annum circiter 1489, sub auspiciis regni administratoris Stenonis Sture»)³. Men verserna hos Messenius berätta något annat:⁴

Magdalena kyrkio thet år,
hwilken på södre malmen står,
af Innocentio påwe
fick hon en fast annan gåfue,
nemligen aflat eij ringa.
Honom monne i Rom tijnga
Anton Keller en prestman lärddh,
tå höls han ty wara lof werddh.

Det vill säga, Anton Keller, som var kapellan hos Sten Sture, besökte påven Innocentius VIII i Rom 1489 (tidsbestämningen i föregående verser) och utverkade avlat för Maria Magdalena kapell på Södermalm.

Det framgår ej av verserna, om inkomsterna av den utverkade avlaten skulle användas till kapellets ombyggnad eller till underhåll i allmänhet av kapellet och dess tjänstemän. Uppgifterna i Messenii krönika om Stockholm grunda sig i många fall på material som nu ej finns kvar, men när man kunnat kontrollera det han meddelar, har det visat sig, att hans upplysningar ofta äro riktiga.

Nästa viktiga uppgift rörande kapellet träffa vi på i tänkeboken 1514, den 9 augusti:

¹ Skotteb. 1468—69, Pinnows räk., s. 334: 850 smeden sten till norra och södra sidorna.

² Tänkeb. 1482, 9 mars, s. 334.

³ GRUNDEL, De Stockholmia, p. 55.

⁴ MESSENIUS, Chrönika om Stocholm, v. 1577—1584.

Fig. 42. Interiör av Maria Magdalena kyrka mot öster 1926.
Innenansicht der Kirche gegen Osten 1926.

Interior, looking east, 1926.

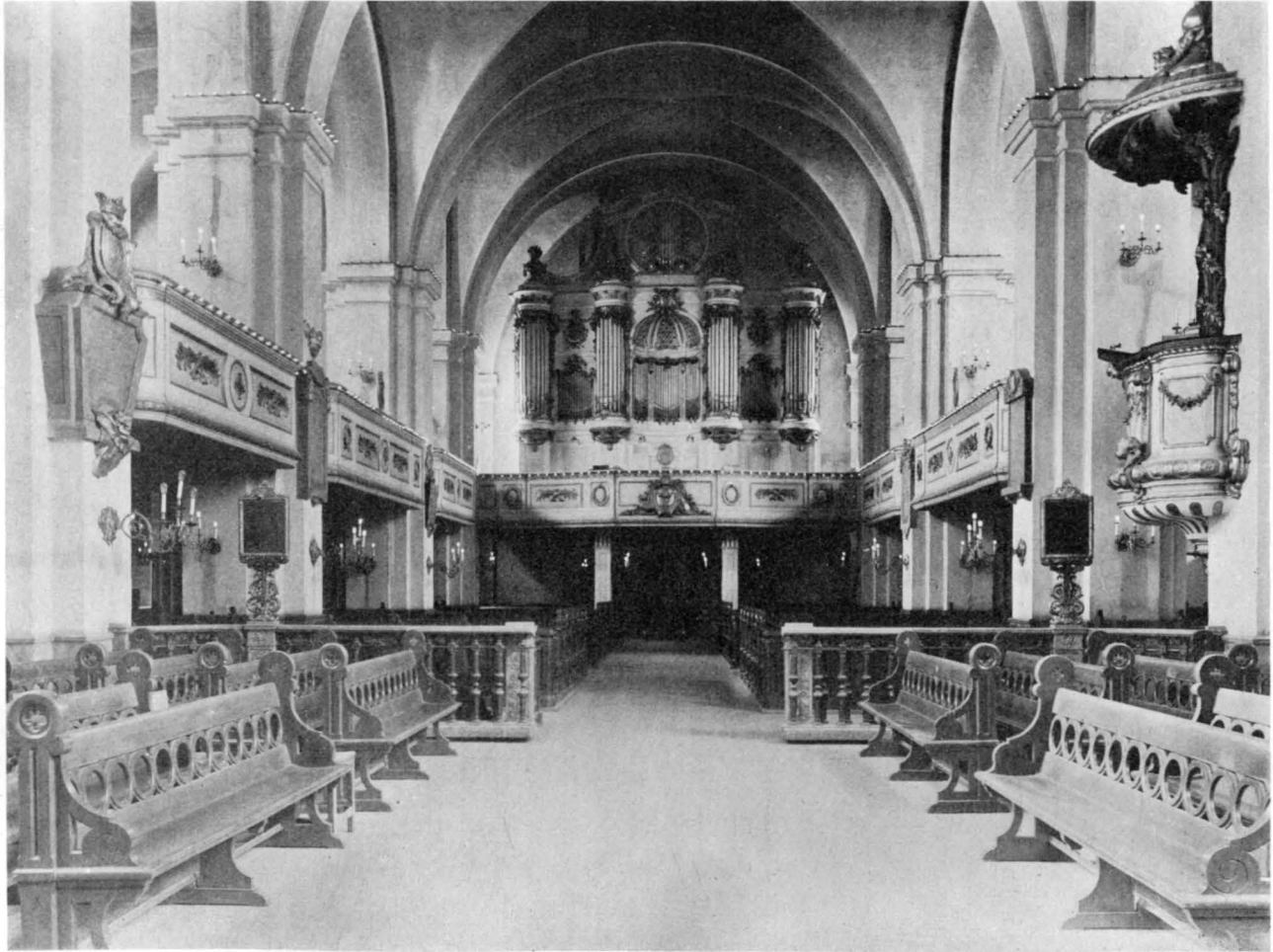

Fig. 43. Interiör av Maria Magdalena kyrka mot väster 1926.

Innenansicht der Kirche gegen Westen 1926.

Interior, looking west, 1926.

»Om onsdagen därefter vigdes S:ta Maria Magdalena kapell på Södermalm och med biskop Mattias vigning». Men det står inte av vad anledning kapellet invigdes då. Kapellet kan ha oskärats, men minst lika troligt är, att det om- eller tillbyggs och därför återinvigdes till gudstjänstbruk (jfr s. 104).

Innan kapellet revs 1527 i enlighet med Västerås-beslutet, kom det att spela med i en för befrielsekrigets lyckliga utgång icke så oviktig händelse, vilket redan omtalats (s. 15). Det var när Peder Fredag och hans 500 man med Maria Magdalena kapell som stödjepunkt med gott resultat överrumplade danskarna.

Man har icke rätt att alldeles förneka värdet av det genom Padv.Brugges stick kända träsnittet från 1524 som dokumentarisk bild av Maria Magdalena kapell. Även om gravörerna 1524 och 1676 skulle ha lagt till en och annan spira och gjort befästningarna i staden och på malmarna mera efter fantasien än efter verkligheten, finns dock intet osannolikt i huvudfakta på bilden av Maria Magdalena kapell (fig. 4). Att kapellet hade kor och långhus är naturligt, att det hade torn veta vi, enär ett betydande parti av tornkroppen står kvar och bildar kärnan i Maria Magdalenas nuvarande torn.

Det medeltida kapellet jämnades icke alldeles med jorden 1527. Sankt Jakobs kyrka bröts ju inte ned fullständigt. ehuru den liksom andra malmkyrkor var dömd att rivas.

Tysken Frantz Hogenbergs ytterst viktiga och i stort sett mycket pålitliga bilder i kopparstick över Stockholm på 1570-talet äro de enda man har att tillgå vid en efterforskning efter en då stående byggnads utseende. Hogenbergs stick över Stockholm från sydost efter teckning av Hieronymus Scholeus visar det bergiga Södermalm med en och annan fiskarbod och stuga samt en rad väderkvarnar på höjderna i trakten av Maria Magdalena kapell. Ungefär där dettas ruin bör finnas syns en tornliknande byggnad (fig. 6), intill vilken ligger ett par hus. På Hogenbergs stick över Stockholm sett från Brunkeberg kan man skönja en antydning till tornbyggnad i Maria-trakten. 1527 gjorde man sig icke besvär att så omsorgsfullt riva hela tornet till kapellet. Det är mycket antagligt, att man under 1500-talet utnyttjade ruinen till stall, bodar eller dylikt, varför den fick stå kvar. Analogier till att kyrkoruiner använts på detta sätt finns det gott om, bland annat i Sigtuna och Visby. På Hogenbergs bild över Stockholm från norr syns hur kringbyggd den från den medeltida Jakobs-kyrkan kvarstående gaveln var på 1570-talet. Även av Johan III:s brev 1580, 18 april, vet man, att »in på själva kyrkogården» voro hus och bodar uppsatta.¹

Att Maria Magdalenas kapell icke alldeles utplånats framgår även av ett brev från Johan III 1583, om vilket skall talas vidare här nedan. I brevet står att den nya kyrkan skall göras längre och bredare än den har varit förut, varav man kan sluta till, att åtminstone något av murarna syntes ovan jord, då detta kungliga besked gavs. En ingående granskning av den nu stående kyrkan visar också, att det på 1580-talet fanns mera kvar av det medeltida kapellet än bara grundmurarna.

¹ LUNDMARK, Jakobs kyrka, Konsthistoria, fig. 68, 69, s. 273.

På planritningen över kyrkan (fig. 37, 67) syns, att tornet ligger snett i förhållande till kyrkan i övrigt, vidare att kyrkans västra mur, således den invid vilken tornet står, har i det närmaste samma orientering som tornet. Den västra mittskeppsväggen är dessutom nästan dubbelt så tjock som kyrkans övriga murar. Säkert anlades icke Johan III:s kyrka så oregelbundet beträffande västpartiet som den nuvarande planen visar, snedheten måste tydas på annat sätt. Rätt efter snöret var hans önskan (s. 107).

Mittskeppets västra mur är (delvis) en återstod av det medeltida kapellet, likaså de nedre delarna av tornmurarna. Då 1580-talets byggmästare skulle staka ut den nya kyrkan, följde han order och mätte ut den bredare och längre än det gamla kapellet. Som praktisk man utnyttjade han så långt det var möjligt de användbara delarna av ruinen. Beträffande tornets storlek fanns i det kungl. brevet ingen särskild föreskrift, varför han lät det stå, men själva kapellet måste rivras i det närmaste fullständigt. Kappellets västra mur, som samtidigt till en del var tornets östra mur, och ett stycke i sydväst av långhusmuren (observera det helsvarta på fig. 37 och motsvarande murstycke på fig. 67), lämnades kvar. Den nya kyrkan orienterades mera i rakt östlig riktning än kapellet. Detta förklarar långhusets sneda ställning i förhållande till tornpartiet.

Tornet ligger som sagt snett i förhållande till kyrkans västra mur, den gamla kapellmuren. Nu byggde man visserligen icke under medeltiden alltid så vinkelrätt, men denna lilla skevhet mellan tornet och västra muren kan vara — och är — ett tecken på, att tornet tillkommit senare än kapellet i övrigt.

Ovan det spetsbågiga kryssvalvet i tornet finns i nordöstra hörnet ur kappellets långhusvägg utskjutande förbandsstenar, vilket visar, att man planlagt torn från början. Under eldsvådan 1759 rann taktjärnan ned efter väggarna och beckade sig till en tjock hud, som hindrar ett ordentligt betraktande av murningsättet. Sannolikt ligger teglet i vendiskt förband.

JOHAN III:S KYRKOBYGGNADER PÅ SÖDERMALM

Johan III ville av två skäl återupprätta de nedrivna och förfallna kyrkorna i staden. Dels var han intresserad av byggnadskonst i allmänhet och utträttade mycket till stadens förskönande med hus, gavlar och spiror, dels drev honom hans religiösa nit att sörja för goda och rymliga kyrkor åt stadsborna. Det framgår av en mängd brev. Själva nyårsdagen 1581 skriver han till borgmästare och råd i Stockholm, att de skola låta bygga och bepryda staden. Men de skola inte endast förstärka stadens befästningar, riva träbyggnader och i stället uppföra stenhus, utan de skola även se till »att kyrkorna darsammastädes skola bliva förbättrade och igen uppbyggda». Det sista hänsyftar otvivelaktigt på de i ruiner lagda kyrkorna och kapellen även på malmarna. I fortsättningen på brevet talas om Klosterkyrkan, Finska kyrkan och Stadskyrkan,

som just då voro aktuella, men mycket annat tyder på, att kungen hade malmarnas kyrkor i minne. Redan 1575 hade han ju förordnat, att på var malm skulle finnas en kyrka igen (jfr s. 18). Ang. uppgiften om 1576 som grundläggningsår se s. 115 o. f.

Det dröjde dock några år innan konung Johan direkt ingrep för kyrka på södra malmen. Hösten 1586 gav han slottsloven befallning, »att de skulle låta uppsätta ett kapell på Södermalm med korsbyggning». Tyvärr är endast rubriken till brevet känd.¹ Ett mycket utförligt brev från april 1588 innehåller viktiga upplysningar om arbetet på kyrkorna i staden och på malmarna: »Vi ha gärna förnummit, att borgmästarna taga sig med allvar före att beställa om Jakobs och Maria Magdalena kyrkor samt kapellet på Södermalm... I vilja ock så beställa, att Maria Magdalena kyrka måtte tagas längre och bredare än den tillförne har varit, sammaledes att ett stentorn måtte bliva uppfört vid västra gaveln på kapellet på Södermalm, där spetsen skall komma uppå, så kan ock kapellet därav hava styrka».² Brevet är svar på en »minnesskrift» angående kyrkobyggnaderna, vilken tyvärr ej påträffats.

Med Södermalms kapell menas det mest under namnet Sturekapellet kända (jfr s. 19), vars förhistoria och uppbyggande kan följas i arkivens handlingar. Södermalms kapell eller Sturekapellet uppfördes 1586—91 och blev sedan församlingskyrka för hela Södermalm. I en uppsats 1904, »Några anteckningar till S:ta Maria Magdalena kyrkas historia»,³ har FLODMARK gjort utdrag ur räkenskaper 1591—1616, men dessa räkenskaper avse Södermalms kapell eller Sturekapellet och *icke* Maria Magdalena kyrka. Flodmarks misstag har sedan vilselett bland andra SIRÉN.⁴ Uppsatsen är även värdelös för ett studium i Sturekapellets historia, enär arkivarien Flodmark dragit alldeles felaktiga slutsatser ur de notiser han excerperat. Egendomligt nog har han icke observerat de räkenskaper som verkligen angå Sturekapellet.

Det gick sakta med Maria Magdalena kyrkas färdigställande. I maj 1588 fick Eskil Larsson murmästare 100 daler som handpenning »för kyrkobyggningen på Södermalm S. Maria Magdalena».⁵ Då utgifterna för kapellet och kyrkan denna tid ha bokförts om varandra i stadens räkenskaper, är Flodmarks misstag förklarligt, men vid en noggrannare genomgång av posterna ser man i allmänhet vad som hör till kapellet och till kyrkan. Några poster äro dock oklara. Så t. ex. omtalas i augusti 1588 tre formar till valvtegel, vilka kunna ha tillverkats för kapellets stentorn. Lika troligt är, att tegelformarna beställts för kyrkan. I september samma år instängdes »kyrkogården vid Maria Magdalena kyrka», vilket möjligen tyder på, att kyrkogården togs i bruk för begravingar, ehuru kyrkan inte var färdig. Hösten 1588 gick näm-

¹ RR 1586, 1 okt., f. 263 v.

² RR 1588, 17 april, f. 109 v.—110 v.

³ J. FLODMARK, SEÅ 1904, s. 103—115. Till uppsatsen hör en utmärkt helsidesbild av Maria Magdalena kyrka från söder. Numera är trädbeståndet på kyrkogården så högt och tätt, att det är omöjligt taga en dylik fotografi.

⁴ SIRÉN, Gamla stockholmshus, 2, s. 29.

⁵ Stadens räk. 1588, maj, Sta. A.

ligen pesten i Stockholm, och det omtalas i räkenskaperna, att flera tiotal döda på kort tid upptogs från gatorna, utburna från husen. Vanligen jordades pestlik på malmarna. Men naturligtvis ville man även ha arbetsplatsen inhägnad.

I juli 1588 skrev konung Johan och påskyndade arbetet på de kyrkor »de där på Södermalm äro påbegynta».¹ Maria Magdalena kyrka, anlagd i korsform, hann uppföras minst till valvhöjd, innan kungen dog. Anläggningen rekonstrueras i följande avdelning (se även s. 99 o. f.). Messenius berättar 1611 om hur det var med kyrkorna på Södermalm vid sekelskiftet:

»Så begynte ock konung Johan på Södermalm till att upprätta Maria Magdalena kyrka, den ännu, tyvärr, ofullkomnad står och förfaller, och där som hans farfaders och flera herremäns kroppar, efter den omilda tyrannens, konung Kristiern II:s befallning blevo uppbrända, lät han ock bygga ett vackert litet kapell, där som Södermalmsborna nu hålla sin gudstjänst och höra Guds ord».²

GUSTAV II ADOLFS PERIOD. FÖRSAMLINGSGUDSTJÄNSTERNA FLYTTAS TILL MARIA MAGDALENA KYRKA

Efter Johan III:s död 1592 fick Maria Magdalena kyrka stå ofullkomnad och förfalla, som Messenius skrev. Det dröjde nära tre årtionden innan något mera allvarligt försök gjordes att få kyrkan i ordning.

Den allmänna uppräckningen i början på 1600-talet gagnade de kyrkligt intresserade södermalmarnas iver att flytta över gudstjänsterna till en större lokal än Sturekapellet (jfr s. 23). Man ville även ha de ekleklesiastiska institutionerna mera i centrum av bebyggelsen, som då ännu väsentligen höll sig väster om vägen till Skanstull.

En dansk läkare, GERHARD STALHOFF, som i mitten på århundradet besökte Stockholm, skrev i en krönika ett par rader om Maria Magdalena kyrkas utseende, varefter han tillade: »På södra väggen hänger en bild av kung Adolf målad på trä».²

Kung Adolf, d. v. s. Gustav II Adolf, har i långa tider ansetts som Maria Magdalena kyrkas särskilda gynnare och patronus. Med rätta. Visserligen var det Johan III, som tog initiativ till uppförandet av en kyrka på ruinen av konung Magnus Erikssons kapell, men han fullbordade den icke. Först under Gustav II Adolfs tid kunde kyrkan göras färdig för gudstjänstbruk. Ett flertal brev vittna om det intresse Gustav Adolf personligen hyste för bygget. Av tacksamhet mot den kunglige beskyddaren satte församlingen upp hans — sedan försvunna — porträtt i kyrkan.

I ett kungl. brev 1621 beviljades Södermalmsborna tillstånd »att draga kring om hela riket och söka hjälp till deras kyrkobyggning».⁴ Detta var i juli. I september

¹ RR 1588, 5 juli, f. 167 v.—168 v.

² J. MESSENIUS, Sveopentaprotopolis, Sthlm 1611; sv. övers. Sthlm 1612, s. 146—147.

³ SEÅ 1910, s. 59.

⁴ RR 1621, 7 juli, f. 333 v., endast rubriken.

Fig. 44. Maria Magdalena kyrka från väster efter S. von Vogels
kopparstick 1650—51 (jfr fig. 7).

Die Kirche von Westen nach einem Kupferstich 1650—51 (vgl. Fig. 7). The church from the west, engraving
1650—51 (cf. fig. 7).

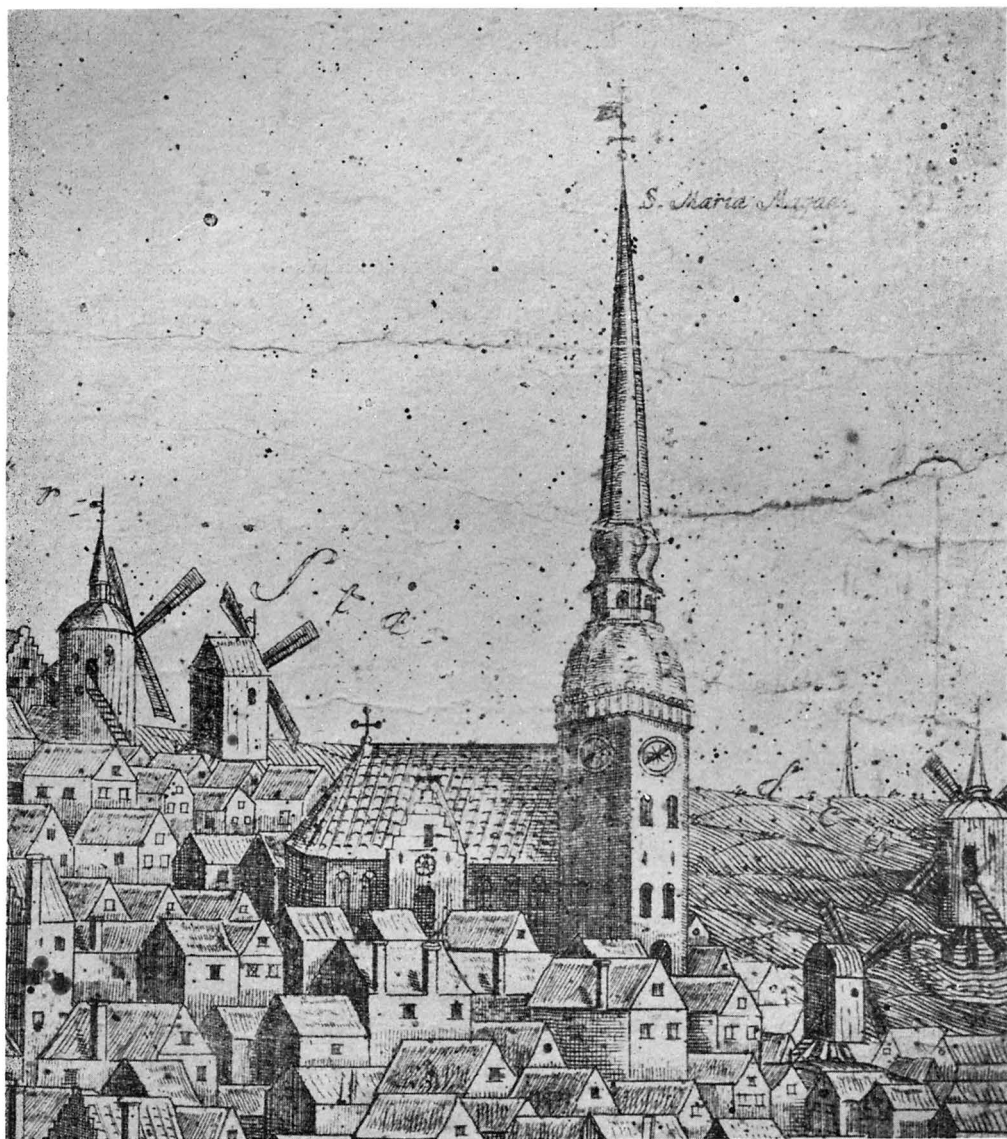

Fig. 45. Maria Magdalena kyrka från väster efter kopparstick 1652 av Johan Sasse.
Die Kirche von Westen, nach einem Stich 1652. The church from the west; engraving 1652.

föll Riga, och då lovade kungen 1 000 daler och hertig Karl Filip 300 daler till Södermalms kyrkobyggning. I juli följande år skrev Gustav Adolf från lägret vid Kallisheim i Kurland till Johan Skytte i Stockholm och anmodade honom utanordna dessa 1 300 dlr till dem som förestå nämnda kyrkobyggnad.¹ Arbetet gick emellertid icke med större fart, och i januari 1623 gav Gustav Adolf befallning i ett brev från Västerås om, att vissa män skulle förordnas att driva på bygget, och sedan gick det fortare. 1619 hade en allmän bestämmelse utfärdats om tillsättande av kyrkoförståndare i församlingarna. Brevet 1623 är mycket upplysande om kyrkbyggets tillstånd just då, varför det må anföras:

»Efter det, herr Gabriel Oxenstierna, att hjälpen till kyrkobyggningen på Södermalm är, som vi förnimma, till en temmelig summa allaredan församlad, så är vårt nådiga behag och allvarliga vilja, att I nu strax, utan försummelse, vissa män av Staden och Malmen förordna, som byggningen på sig taga, lagandes medan föret är, att sten, sand och lera, järnredskap och bräder med allt annat tillbehör må bliva skaffat i förråd, och byggningen strax i vår utan dröjsmål ställd i verket. Och att bekostnaden icke må allt för högt stiga, ej heller byggningen mitt i verket förhindrad bliva, så befalla vi strängeligen alla dem som bo eller gårdar hava på malmen, att de dit verket därtill göra, efter kyrkan bygges dem tillgodo, och frikalla så många murmästare och timmermän som därtill nödtorfteligen lagda varda, att ingen eho hon vara kan skall dem ifrån samma arbete annorstädes kalla eller att tvinga.»²

Ungefär samtidigt tillsatte församlingen en kyrkvärd, Erik Eriksson, som under en lång följd av år nitiskt och skickligt skötte församlingens affärer. Man möter ofta hans namn i handlingarna i samband med någon fråga som rör bygget. Han synes ha ägt Horns tegelbruk, som ju ursprungligen var stadens, eller också arrenderat bruket på villkor, som inneburo en viss självständighet. Staden inlöste nämligen bruket av Erik Eriksson 1635.³ Då han 1640 definitivt lämnat sitt arbete i församlingens tjänst, fick han »på sin lön 1 800 dlr kmt för det han har med stor möda och flit uppbyggt Södermalms kyrka ifrån år 1622 och intill år 1635, förutan allt sedan intill år 1641 med kyrko- och prästgårdsbyggning stort omak haft haver».

Under 1624 omtalas kyrkbygget på flera ställen i tänkeboken. En gång begär Erik Eriksson, att borgmästarna ville underhandla med salige Jesper Mattssons fru, att hon ville försträcka de bjälkar som skulle läggas på den nybyggda kyrkogården till Södermalms kyrkobyggning, till dess att man tillkommande vinter kunde låta föra så många i staden igen. En annan gång uppmanas borgerskapet, att, när gott folk gå omkring i staden och besöka ärligt och hederligt folk för att få hjälp till

¹ RR 1622, 1 juli, f. 240 r.

² RR 1623, 26 jan., f. 22 v., endast rubriken. Originalbrevet, dat. 27 jan., finns i Sta. A., k. br.

³ K. A., Städernas acta, Stockholm, Nils Nilssons räk. för Norr- och Södermalm 1635: Kvitto av E. Eriksson »fordom kyrkvärd på Södermalm», dat. 30 okt. 1635, å 2250 dlr smt, som han fick i inlösen för Horns tegelbruk, inklusive åbyggnad.

Södermalms kyrkbygge, de som besökta bliva måtte hjälpa till efter sin förmögenhet.¹

I dessa för den nya kyrkan på Södermalm så kritiska år satt Olov Bure som förste borgmästare i Stockholm. Möjligen har Bure, intresserad och sakkunnig som han var i byggnadsfrågor, tagit verksam del i kyrkans fullbordande. Vi känna ej namnen på de arkitekter eller byggmästare som utfört ritningar till kyrkan under Johan III:s tid eller på 1620-talet. Det kan ha varit Willem Boy eller Henrik van Huwen, som uppgjort planen till Johan III:s kyrka, och det kan ha varit Olov Bure som bistått med råd och ritningar till byggnadens fullbordan. Bure, som 1618 utnämndes till livmedikus hos Gustav II Adolf och till borgmästare i Stockholm 1621, ritade dessa år stadsplaner till ett flertal städer i Sverige och Finland på konungens uppdrag. Då ju Maria Magdalena kyrka inte var långt ifrån färdig vid Johan III:s död, således redan fått plan och proportioner fastställda, är det mer än sannolikt, att man på 1620-talet fortsatte kyrkan som den var påbörjad (jfr s. 120), kanske under ledning av Bure, som stod kungen nära.

Sigismund v. Vogel 1648 påstår, att kyrkan blev av »K. Gustav Adolf anno 1634 fullbordad».² Men det är ett historiskt faktum, att församlingens gudstjänster hållits i den nya kyrkan ända sedan 1625 (eller 1624; se nedan). Årtalet 1634 skulle då kunna betyda, att kyrkan först det året blivit fullt färdig med en del inredningsarbeten, eller att man till det året uppskjutit kyrkans invigning, som kan ha blivit fördröjd år efter år i avvaktan på att Gustav Adolf själv skulle närvara. Men då konungen dog 1632, kan man ha skjutit på invigningen ännu en tid. Gustav Adolfs lik hemfördes till Sverige först 1634, och det är ju tänkbart, att man velat låta invigningen av den kyrka som konungen i så hög grad intresserat sig för anstå till dess begravningen var över.

Därtill kommer, att församlingen i dessa år fick ny kyrkoherde. Sveno Laurentii, som dog 1632, efterträddes av Laurentius Mathiae Myliander, vilken fick fullmakt på befattningen 1633. Redan 1629 hade dock Myliander predikat i Maria Magdalena kyrka; predikan finns bevarad i samtida tryck (s. 35).

Tyvärre äro *kyrkans* äldsta räkenskaper försvunna. De bevarade börja först med året 1634, en omständighet som naturligtvis bidragit till att stödja uppgiften om att kyrkan först det året blev färdig. Men församlingen har bevisligen fört räkenskaper ända sedan 1591, först i *kapellet* på östra sidan. Räkenskaper finnas bevarade till och med 1616, som redan är omtalat, men det har funnits räkenskaper även för åren 1616—23. Dessa, som levererades för revision 1624 eller 1625, sannolikt samma år som gudstjänsterna överflyttades till den nya kyrkan, förvarades sedan bland landskapshandlingarna men ha liksom många andra dokument i den sviten troligen brunnit upp, då kammарarkivet drabbades av eldsvåda omkr. 1800. Möjligen ha räkenskaperna

¹ Tänkeb. 1624, 17 juli, 24 nov.

² SEÅ 1911, s. 53.

1624—33 vandrat samma väg, såvida de icke förstörts i någon av de många eldsvådor som härjade på malmen under 1600-talet. I varje fall är det alldeles säkert, att församlingen fört räkenskaper även 1624—33. Det är att märka, att den kraftfulle Erik Eriksson var kyrkvärd hela den period för vilken räkenskaper saknas. Han har måhända skött dessa på sitt kontor i Horns tegelbruk, och sedan ha de stannat kvar där. I varje fall får man icke låta förleda sig av frånvaron av räkenskaper före 1634 att tro på det året, som året för kyrkans färdigbyggande.

I räkenskaperna 1634 finns intet som tyder på, att kyrkan skulle ha blivit färdig eller invigd det året. Uppgiften om, att 3 dlr utbetalats till »dem som buro altartavlan hem» kan avse transporten till kyrkan av en ny altartavla. Givetvis måste kyrkan ha haft något slags altarprydnad, om ock provisorisk, då gudstjänsterna började 1625 (eller 1624). Altartavlan tycks ha forslats till kyrkan den 12 oktober, och den 19 i samma månad hämtades tavlor från Storkyrkan, vilka sattes upp i november, åtminstone ske utbetalningarna i de månaderna. Men redan den 16 maj samma år hade underklädet på predikstolen stulits, vilket visar att predikstolen stod färdig ett halvår innan altartavlan kom. I maj hade vin inköpts till kyrkoherde Svens änka och till den nya kyrkoherden herr Lars. På sommaren ställdes sakristian i ordning (se s. 76). I december lagades orgeln eller positivet. Dessutom hade man under året, troligen på hösten, lagt 200 tegelplattor i kyrkgolvet. Antalet är ringa och kan inte ha räckt till att täcka det helt.

Men först och sist är det klart, att kyrkan använts till gudstjänst redan före den 11 juli 1625, då borgmästare och råd i Stockholm fingo ett kungl. brev om, att de skola påskynda arbetet på kyrkan på Södermalm, som kommit så långt, att »gudstjänster redan kunna hållas där».¹ Det var nödvändigt, att det som återstod, »särdeles gallret kringom fönstren och muren under tornet», snarast bleve färdigt. Även av Gustav Adolfs privilegiebrev för kyrkan 1626, dagtecknat den 1 september i Dirschau, framgår, att man börjat hålla gudstjänster i kyrkan: »...våra trogna undersåtar, boendes på Södermalm i Stockholm, hava uti underdånighet givit tillkänna, att deras nya kyrkobyggning är så långt kommen, att man kan där allaredan hålla gudstjänst...»²

Det tycks ha varit tornspiran som inte var färdig. I brevet 1625 talas om »muren under tornet», vilket är oklart. Den tiden kallas dock ofta tornspira för torn; det citerade uttrycket betyder här, att tornmurarna icke voro reparerade, så att man kunde uppföra spiran. På Sigismund von Vogels stick omkring 1650 är tornet daterat med ankarslutar 1627 (fig. 7). Ännu finnas siffrorna 1 och 7 kvar på tornets västra sida, siffrorna 6 och 2 ha avlägsnats, då ljudöppningarna gjordes större efter branden 1759.

Även om kyrkan 1625 var så färdig, att där kunde hållas gudstjänst, återstod dock en del småarbeten, förmodligen snickerier, målning, fönstergaller (se brevet 1625) etc.,

¹ RR 1625, 11 juli, f. 347 v.—348 r.

² RR 1626, 1 sept., f. 649. Tr.: J. SWEDÉN, Historiska anmärkningar, s. 15—16.

som man naturligtvis önskade få gjort med det snaraste.¹ I april 1627 skänkte Gustav Adolf till kyrkan silver och pärlor,² och ett år senare anmodades de som ha S:t Jakobs pengar om hand att, »enär Södermalms kyrka är nästan färdig», lämna dem till Södermalms kyrkas föreståndare så att de kunna fullborda sin kyrka. De pengar som S:t Jakobs kyrka har förslå ej för den men de behövas på Södermalm.³ Av ett kungl. brev i oktober 1630 framgår, att kyrkan då betraktades som färdig. I brevet frikallas Erik Eriksson, kyrkans på Södermalm föreståndare, för all borgerlig tunga av vad slag det må vara för den flit och omvårdnad samt bekostnad han nedlagt på kyrkans byggning. Tackbrevet kom naturligtvis efter kyrkbyggets avslutande, men det kan mycket väl — och har så även — ha gått några år sedan dess. Eriksson skulle dock kvarstå i kyrkans tjänst till dess kyrkogården blev färdig.⁴

Vi ha således konstaterat, att gudstjänsterna senast 1625 flyttades över från den gamla församlingskyrkan Sturekapellet till den nya församlingskyrkan Maria Magdalena — det namnet får den dock icke förrän mot mitten av århundradet, först då utbytes »Södermalms kyrka» i räkenskaperna mot »Maria Magdalena» —, och att kyrkan betraktades som färdig senast oktober 1630. Möjligen invigdes en ny altartavla 1634 och ett provisorium avlägsnades, ja, som det ovan sagts, det är till och med möjligt, att hela kyrkan invigdes först det året. En grundligare genomgång av konsistorie- och domkapitelshandlingar kan måhända ge exakt besked om datum för invigningen. Årtalet för denna händelse har dock i detta fall intet att betyda för kyrkans konsthistoria, då ju byggnadsdata ha kunnat fastställas.

Den nu färdiga kyrkan var icke en 1620-talets nyskapelse. Tornspiran och korgaveln, möjligen även några skulpturdetaljer kring port- och fönsteröppningar voro moderna, men byggnadens arkitektur verkade ålderdomlig. Det syns på Vogels och Hartmanns stick från århundradets mitt (fig. 7, 8). Gravyrerna, främst Vogels, efter teckning senast 1648⁵, samt uppgifter i kyrkans arkivalier ge oss en föreställning om hur kyrkan såg ut under 1600-talets förra hälft.

I kapitlet om byggnadens konsthistoriska inställning (s. 120) skall det visa sig, att 1620-talets byggmästare — med undantag för några detaljer — endast fullbordat kyrkan sådan Johan III »beganste upprätta» den, som Messenius formulerade konung Johans insats (s. 69). Men då den kunglige byggherren i sina kyrkprojekt nästan alltid gick fram efter medeltida arkitekturlinjer — och här till och med fanns ett medeltidstorn, som angav karaktären och stilriktningen —, är det förklarligt, att Maria

¹ RÅK. 1640: betalning till smeden mr Gilius för ett fönstergaller 60 dlr samt 30 dlr för en rest på arbete han utfört 1625 till fönstergaller. 1640 fick även smeden mr Hans Hoofman betalt för några fönstergaller, bl. a. ett »i västra rosen över stora kyrkdörren», alltså rundfönstret som syns på Vogels stick, fig. 44.

² RR 1627, 17 april, f. 159 v.

³ RR 1628, 4 april, f. 208 v.

⁴ RR 1630, 9 okt., f. 662 r.

⁵ N. ÖSTMAN, SEÅ 1914, s. 91.

Magdalena kyrka ännu vid mitten av 1600-talet var så medeltidsmässig som Vogels kopparstick visar.

Det enskeppiga långhuset, som hade rak altavvägg i öster, var något bredare än tornet i väster, det vill säga var lika brett som nuvarande mittskepp. I norr och söder funnos (troligen) enskeppiga korsarmar. Den södra användes som vapenhus, över detta(?) och i norr funnos läktare. Det är ovisst om tvärskeppets armar voro välvda; deras taknockar lågo lägre än långhusets takhjässa. Huvudskeppet var täckt med fem valv av trä, som uppbyros av fyra pelare eller kolonner av tegel — en i vardera hörnet av korskvadraten — samt av pilastrar av trä. Detta framgår av notiser i samband med kyrkans utvidgning senare under århundradet. I räkenskaperna 1638 står, att 600 dlr »betaltes doktorinnan som sal. doktorn hade lånt ut till att välva kyrkan med». Taken voro sannolikt belagda med tegelpannor, ehuru STALHOFF 1660 uppger, att kyrkan, som var byggd av tegel, var täckt med trä. Men 1643 inköptes 5 000 taktegel och 1659 ett mindre parti, som torde ha lagts på kyrkan; det anges vanligen noga i böckerna, när material är anskaffat för kyrkogårdsmuren eller för prästgården etc.

I sydöst, i hörnet mellan södra korsarmen och koret, låg en sakristia, som var välvd; i mars 1634 betaltes för bortskaffande av snö »av kyrkan och sakristivalvet». Möjligt hade sakristian uppförts på vårsidan och täckts med valv, men så hade snö fallit innan man hunnit lägga på yttertak. På sommaren blev sakristian färdig, ty i juli betaltes för sakristians rengöring. Det är det enda byggnadsarbete som sker det året.

På tornets västra sida fanns en portal med triangelformad gavel, ovan denna ett rundfönster och därovan två våningar rundbågiga öppningar, högre upp urtavla och strax under denna »1627» i ankarlutar, årtalet för den medeltida tornkroppens restaurering och tornspirans uppförande. Spiran var nedtill svagt kupolformad, åtta-sidig och omgiven av en balustrad vid basen, på kupolen stod ett rakt mellanparti med smala öppningar, som uppbar en smal, hög spets med flöjel.

Kyrkans ytterväggar voro oputsade, varför exteriören lyste röd. Interiören var ljus, enär de rundbågiga fönstren voro förhållandevis stora och valven liksom väggarna voro vitlimmade. Fönstren i det medeltida tornets nedersta rum voro spetsbågiga (utom det nämnda rundfönstret över portalen).

KOMPLETTERINGAR OCH REPARATIONER

De närmaste åren kompletterades inredningen och inventariebeståndet. 1637 köptes 1 200 golvtegel i en post och senare ett mindre parti. Året därpå anskaffades en dopfont av sten, som ännu finns kvar. Ett dopbäcken av mässing fanns (se Inventarier etc.). Detta dopfat är kyrkans äldsta inventarium och det enda föremål som återstår från den tiden Södermalms kapell eller Sturekapellet var moderkyrka i den odelade församlingen (fig. 82).

Jost bildhuggare, sannolikt Jost Schutze,¹ skulpterade en duva av trä till predikstolstaket 1644 — var predikstolen hade sin plats är okänt, förmodligen stod den vid norra muren, strax öster om korskvadraten — och tre änglahuvuden till orgeln eller »positivet», som instrumentet vanligen kallas. Samma år ombyggdes orgelläktaren, även kallad stora läktaren, vilken gick nästan lika långt fram i kyrkan som den nuvarande musikläktaren.

Av glasmästarräkningarna ser man, att fönsterglasat var enkelt och omålat, med något undantag. 1638 botade Kasper glasmästare fönstren och insatte i ett fönster »herr Johan Skyttes vapen», målat på glaset.² Bland gåvor till kyrkan märkes en ljuskrona med 12 pipor, som skänktes av Erik Hansson timmerman och hans ämbetsbröder 1640.

Sistnämnda år, 1640, var kyrkan i stort behov av reparation. En del hade inte från början gjorts så färdigt som man ville ha det, annat hade förfallit, vilket visar, att kyrkan använts i flera år än sex. Man betingade med Markus murmästare, »att han skulle förfärdiga och väl pynta kyrkan med tornmuren, allt som kunde behöva tillmuras på pelarna som fattades och förbättra allt som vattnet i några år hade fördärvat, avrappa, väl kalkslå och avklistra hela kyrkan», och med tre målare överenskom, att de skulle »pynta och förfärdiga kyrktornsmuren samt kyrkan runt omkring, från ovan och till nedersta kanten vid fönstren samt alla tre kyrkdörrarna» — kyrkan hade således tre ingångar, en i väster, en i norr och en i söder —, »item alla 12 dörrarna uppe i tornet, med oljefärg».² Strävpelarnas avsatser belades med kopparplåt, likaså »altanen» på tornet.

I tornet fanns på 1630-talet tre klockor, stora klockan, mellanklockan och minsta klockan, men man hade ännu intet urverk. Ett dylikt anskaffades 1644 genom insamling i Södermalms tre kvarter, östra, inre och västra kvarteren. Jakob urmakare, troligen från Nyköping, levererade verket för 200 riksdaler (eller 1 500 dlr kmt), en snickare gjorde siffertavlorna, »varje skiva 6 alnar vid på alla kanter», och Adam konterfejare från Nyköping målade dem. Året innan sköttes räkenskaperna av livländaren Jakob Elbfas konterfejare, änkedrottning Maria Eleonoras hovmålare och Gustav II Adolfs porträttör. Det ligger nära till att antaga, att Elbfas målat det porträtt av Gustav Adolf som Gerhard Stalhoff såg i kyrkan 1660.

1654—55 reparerades kyrkan igen, bland annat vitlimmades innerväggarna. Klockbockarna i tornet ombyggdes, och plats bereddes för fem klockor (förut tre), ny storklocka, ny mellanklocka och skolklocka. När nya storklockan hissades upp, skadades »stadens björn», en hissran, varefter den reparerades av en vagnmakare.

¹ LUNDMARK, Jost Schutze. En bild- och vapensnidare i Stockholm på 1600-talet (i Personhistorisk tidskrift 1931, s. 69 o. f.).

² Statsmannen, riksrådet m. m. Johan Skytte hade verkat för kyrkan (se ovan s. 72). Han ägde huset n:r 4 Södermalmstorg; uppsats om detta av GUNNAR HELLSTRÖM, SEÅ 1912, s. 187 o. f.

³ Det fanns således inga ljudgluggar på tornets östra sida, vilket tyder på, att långhustaket nock låg högt.

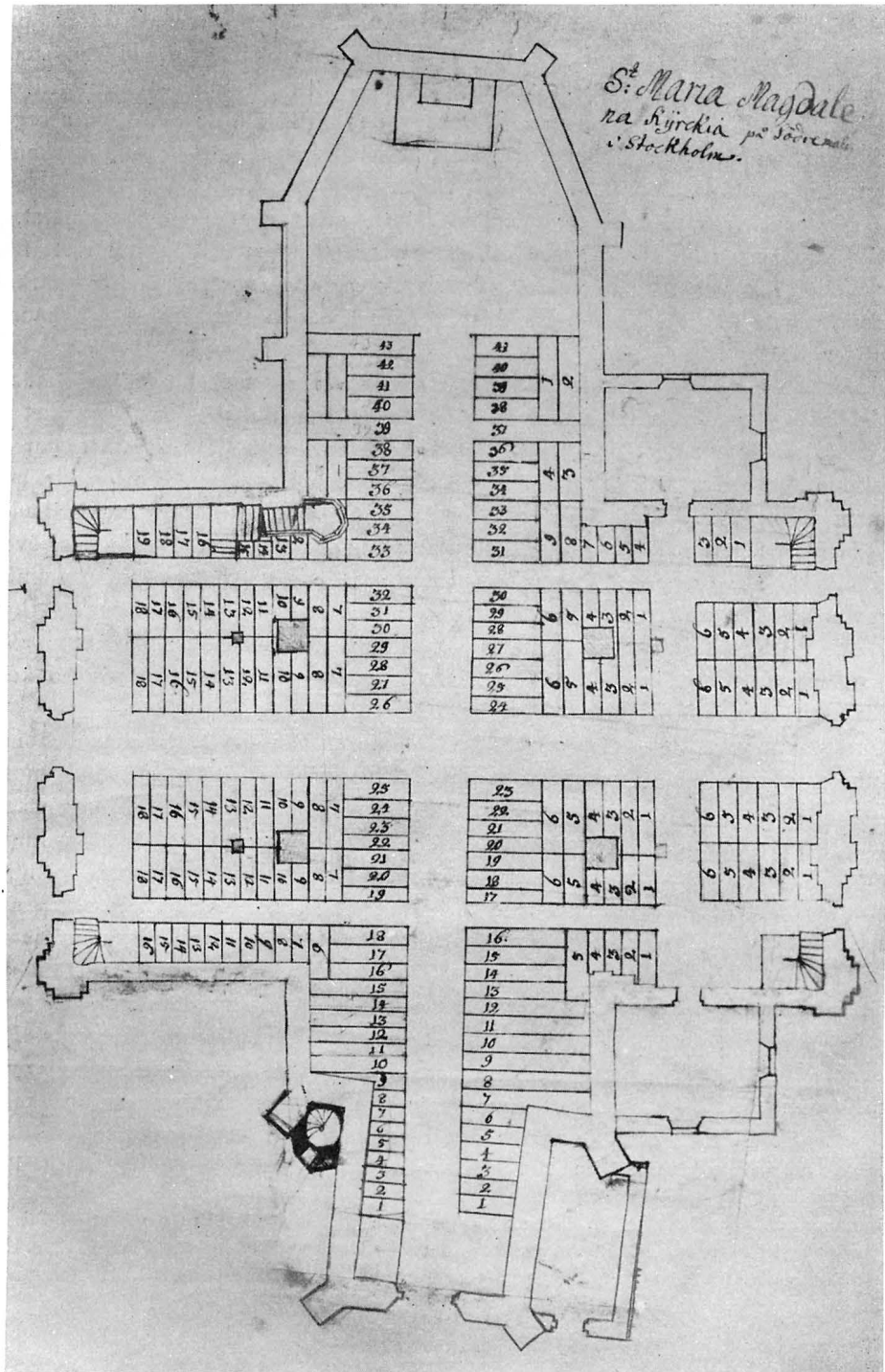

Fig. 46. Planritning av Maria Magdalena kyrka, utförd på 1680-talet.
 Grundriss der Kirche, aus den 1680:er Jahren. Plan of church, about 1680.

KYRKAN FÖRLÄNGES ÅT ÖSTER

Samma år den andra reparationen av Maria Magdalena kyrka igångsattes, lyckades invånarna i östra kvarteret genomdriva Södermalms församlings delning (ovan s. 29). På våren 1656 uppvisade Jean de la Vallée sina ritningar till kyrka för den nya församlingen, och strax efter började grundgrävningen för Katarina kyrka. Detta sporrade moderförsamlingens ledande män till att göra sin kyrka både större och finare än den var. Men det drog ut på tiden med kyrkbygget i Katarina, varför åtskilliga därifrån fortsatte att besöka gudstjänsterna i Maria Magdalena kyrka. För att öka utrymmet och bekvämligheten beslöt man förlänga kyrkan åt öster med två travéer. Förut var huvudskeppet fem valv-avdelningar långt, vartill kom utrymmet i tvärskeppets norra arm — den södra var ju vapenhus — och i tornets bottenvåning, som troligen till en del var inredd med bänkar, samt läktare i »norra korskyrkan» och i väster. Men bänkutrymmet var ändå för knappt.

I april 1657 började arbetet på grundmuren till det nya koret, och i december 1659 målades kring altaret och insattes fönsterglas »i det tillökade stycket». Stenhuggarna Anders Jöransson och Didrik Blom hade utfört »2 pelare», respektive »2 sandstenar» till dylika, tydligen de nya strävpelarna mot utsidan av det tresidigt avslutade nya korpartiet. Sedan gamla muren i öster nedbrutits (maj 1659), restes ställningar »under valvet i kyrkan» och slogos valv av tegel över nybyggnaden (valvtegel betaltes i augusti 1659). För murningsarbetet svarade murmästaren Jöran Jesuwitz.

Den nya tillbyggnaden var ju i och för sig, arkitektoniskt sett, icke så märkvärdig. Den följde helt enkelt Klara kyrkas korplan, vilket till och med historiskt var berättigat. Kyrkans nästan likarmade korsplan hade gett interiören en viss karaktär av centralanläggning, men genom förlängningen blev huvudskeppet och dess fortsättning i öster klart och tydligt byggnadens huvudrum. Maria Magdalena blev långhuskyrka med tillbyggnader — korsarmarna — i norr och söder.

På våren 1660 avskildes det nybyggda stycket medelst ett skrankverk med dörrar från långhuset och blev kor. Omkring altaret, på tre sidor, uppställdes en pall att bruka »när man går till Guds bord», som det står i räkenskaperna, alltså en altar-ring med knäpall. I den gamla kortravéen, som nu räknades till långhuset, uppställdes bänkar för menigheten. Här sattes skolpojckarna.

Efter ett tiotal år bröts södra muren igenom i det gamla koret och en portal, utförd av stenhuggaren Anders Brokamp, insattes. Den nya sydportalen blev således där nu ingången är från kyrkan till skrud- och silverkammaren. Portalens utseende är obekant.

NY TORNSPIRA UPPFÖRES

Samma år som sydportalen insattes av Brokamp besiktigades tornet, det vill här sägas tornspiran »om det kunde stå, emedan det mycket ruttet är» (sept. 1671, RÅK.).

Det visade sig vara nödvändigt att snarast sätta i gång med arbete på en ny tornspira. I april 1672 betaltes handpenning till en tornbyggare för att han skulle hålla sitt folk »till dess avritningen kan av Tessin färdig bliva». Somliga menade, att man inte behövde sätta upp en så dyrbar spira, det kunde räcka med en som svarade mot kyrkan. Härtill svarades, att om en ny spira byggdes, skulle den »ha något anseende» (d. v. s. se något ut). »Det torde så med tiden hända, att kyrkan kunde utvidgas och få anseende nog».¹ Katarina kyrka var nu så långt kommen, att man kunde ana hur ståtlig den skulle bli, och man såg nu i den gamla församlingen litet kritiskt på sitt skarvade tempel. Men man enades om att låta bygga en spira som var lika bra som någon annan i staden. Ett första kontrakt slöts med en tornbyggare i januari 1673, ett andra i augusti. I november målades de fyra pyramiderna i hörnen av balustraden kring spiran, men ej förrän i juli 1676 insattes balusterdockorna och byggdes ställning åt plåtslagarna, i alla händelser utkwitterades ej betalning för detta arbete förr. Tornspiran kläddes med kopparplåt.

Det nämndes att Tessin höll på med ritning till den nya spiran, Nikodemus Tessin d. ä. I Dahlberghs *Svecia antiqua* finns ett kopparstick av Willem Swidde från 1691, som visar hur Tessins verk tog sig ut färdigt (fig. 15). Spiran brann ju i eldsvådan 1759.

Över tornkroppen, som fått sina fönster förändrade (jfr med Vogels stick, fig. 44), inramats med lisener i hörnen och krönts med en kraftig konsolgesims, reser sig en åttasidig byggnad för urverket, omgiven av balustrad. Ovanpå står en luftigare och högre lanternin, likaledes åttasidig, med större och mindre ljudöppningar — här uppe placerades antagligen urverkets slagklocka —, även den omgiven av balustrad. På ännu en åttkantig, rätt låg mellandel står en hög och smal lanternin, som på sin kupol bär kors och tupp.

Det var som man ser en tornspira av helt annat kynne än den föregående. En ståtlig flervånings byggnad med italienska barockformer hade satts i stället för en på mitten hopsnörd spets, som för visso bättre harmonierade med enkelheten i det sadeltakstäckta långhuset och de anspråkslösa korsarmarna. Men redan då den nya spiran beställdes av Tessin d. ä., hade man tydligen för avsikt att skyla över det fattiga och ålderdomliga med kläder av modernt snitt.

NYA KORSARMAR BYGGAS

Redan 1673 i november diskuterades på ett sammanträde i sakristian om hur kyrkan skulle kunna utvidgas, och man beslöt anmoda Tessin d. ä. att utarbeta ritningar. I mars följande år framlämnade han två förslag, ett större och ett mindre. Man tyckte bäst om det mindre med nya korsarmar och två sakristior på sydsidan. Tessin gick »med församlingen ut på kyrkogården och visade var sakristian och det andra huset,

¹ PROT. 1672, 9 sept.; tr.; SIRÉN, Gamla stockholms hus 2, s. 50.

som kommer däremot, böra stå, vilket de till varjehanda kyrkans tarv bruka kunna och nödvändigt för regularitetens skull därtill hör, vilket allt församlingen lät sig väl behaga».¹ Några dagar senare skrevs kontrakt med murmästaren Jörgen Rosenstengel om arbetets utförande.

Det har varit oklart hur mycket som utfördes nu av den tessinska planen. Nordsidan kände man till genom Swiddes stick (fig. 15), men icke sydsidan. Tessin var ju själv angelägen att sydfasaden skulle fullständigas med två symmetriskt lagda sakristior, »för regularitetens skull», vilket visar, att man höll sydsidan för den förnämre. Hornsgatan var då ännu ej reglerad, och de förmögnas palats lågo just söder och sydost om kyrkan. Genom en lycklig tillfällighet återfanns hösten 1933 en på 1680-talet utförd planritning över kyrkan (fig. 46), som förträffligt kompletterar Swiddes noggranna bild av norra fasaden.²

Av planritningen syns, att nuvarande sydöstra och sydvästra sakristior uppfördes samtidigt med de nya korsarmarna. Torntrapphuset på norra sidan av tornet är på ritningen inlagt efteråt, det ser ut som om arkitekten ritat in trappspindeln på byggnadsplatsen. Kommunikationen till klockorna kan hittills ha gått på trappor och stegar inuti tornet, men starka skäl tala för, att trapphuset på nordsidan uppfördes på 1620-talet (se vidare kap. om kyrkans plats konsthistoriskt).

Planritningen ger tydligt besked om bänkinredningens placering och om predikstolens plats, vid nordöstra hörnet i korskvadraten. Utrymmet var väl utnyttjat, och man hade ställt bänkar både intill, bakom och under predikstolen och trappan. I vardera korsarmen stå två kraftiga och två mycket smala pelare, vilka uppbära läktare; planer av dessa äro på ritningen fastsatta så att de kunna vikas undan, likaså en plan av orgelläktaren. Bröstningarna på norra och södra läktarna äro indragna mellan de grova pelarna fram till de smala. Läktartrapporna äro byggda i tvärskeppsarmarnas innersta hörn.

De nya sakristiorna blevo först färdiga, den sydöstra täcktes i juni 1675, den sydvästra senare under året. På våren samma år hade man beslutat »att låta nedtaga de stora tegelpelarna och valvet och i stället uppsätta huggna stenpelare och höja valvet». Man bröt också ned »de gamla fem valven», trävalven från 1630-talet, som täckte det ursprungliga mittskeppet. Det på 1650-talet tillbyggda korpartiet var täckt med tegelvalv, men dessa bröt man icke ned.

Tegelpelarna måste ha stått i korskvadratens fyra hörn. Det stämmer bra med en uppgift i 1654—55 års räkenskaper (före det nya korets tillkomst) om en grav

¹ PROT. 1673, 14 nov., 1674, 2 mars; tr.: SIRÉN, Gamla stockholmshus 2, s. 52.

² Vid genomgång av ett skåp med div. papper på pastorsexpeditionen, kvarstående orört sedan förre kyrkoherdens tid, fann jag ritningen hopvikt i ett kuvert. Detta var enl. tryck av-sänt från kungl. lantmäteristyrelsen som »nr 418». Försändelsen, som tydligen icke åtföljts av brev, är antecknad i lantmäteristyrelsens expeditjonsbok för år 1884, bd 1. På baksidan är skrivet (1600-talets slut): »S:ta Maria Magdalena kyrckia på Södermalm i Stockholm. I 2». Ritningen har legat i Södermanlands portfölj. Den är 57×47 cm; bitar äro utskurna.

inne i kyrkan »vid stora pelaren emot manfolksraden», alltså pelaren framför bänk-
kvarteret på södra sidan, i sydöstra hörnet av korskvadraten. 1682 betalades arbets-
karlar som tagit ned »de 8 stora träpelarna», och en gipsmakare fick ersättning för
spik som han »slagit i muren inuti kyrkan, där pelarna ha stått vid högkoret»
(det står ej, att alla åtta pelarna haft sin plats i koret).

Tessin d. ä. hade ju uppvisat två förslag, ett större och ett mindre. Hur det större,
som ej antogs, såg ut är okänt. Det mindre förslaget hade, att döma av det senare
beslutet om nedbrytande av tegelpelarna, räknat med dessa pelares kvarstående, men
sedan man börjat mura upp de nya korsarmarna fann man, att det skulle bli bättre
med högre valv, vilket givetvis var bättre för arkitekten, som kunde arbeta friare
om han slapp tegelpelarna och den gamla valvhöjden.

Stenhuggerierna till fasaderna och de fyra pelarna kontrakterades med Anders Bro-
kamp, som tycks ha samarbetat med Johan Köpke, även han en bekant stenhuggare,
som ibland utförde figurskulptur och icke endast listverk och ornament. Brokamps
noggrant specificerade räkning (RÄK. 1675—76, verif. 600) stämmer med Swiddes
gravyr beträffande antalet fönster, ornament etc.

Rosenstengel höll på med murningen. Han bröt ned »den gamla muren där de
fyra pelarna skulle sättas och utmurade efter vattenpasset så att stenhuggaren kunde
sätta pelarna därpå». Vidare hade han »inne i kyrkan murarna på båda sidor av-
huggit, att kyrkan blivit en stor del vidare och regularare». Genom denna avhyv-
ling utplånades för alltid de skarvar, sömmar och andra ojämnheter, som för efter-
världen skulle ha berättat om byggnadens växlingsrika förlutna. Arbetet var tids-
ödande: 4 gesäller voro sysselsatta i 24 $\frac{1}{2}$ dagar och 6 hantlangare i 31 $\frac{1}{2}$ dagar.

Korsarmsfasaderna voro 1676 så långt komna, att bildhuggaren Carlo Carove kunde
sätta upp två »vapen» eller kartuscher i frontespisernas triangelfält. Kartuscher-
nas botten målades vit, kyrkans namn samt lövverket förgylldes.

Det drog ut på tiden med arbetet, pengarna räckte ej till. Först 1681—82 slogos
valven över »stora gången, bäge korsvalven och de fyra små valven», tyvärr av trä.
Valvet gipsades, vartill användes mässingstråd, ren- och bockhår för att fästa och
styrka gipslagret. Gipsmakaren Simon Nauclerus dekorerade valven efter Tessin d. ä:s
ritningar. I valvfotens höjd fastsattes med järnankare i muren en list av trä, 257
alnar lång. Man hade lika litet råd att mura takgesimsen som valven. Men på
order av Tessin skulpterade själva Burchard Precht, kunglig bildhuggare, åtta »druvor»,
som sattes under listen. De levererades 1683, så det är möjligt, att det var Tessin
d. y. som önskat pryda trägesimsen med de nedhängande druvklasarna. Tessin d. ä.
hade dött två år tidigare, och hans son, nyss hemkommen från utlandet, hade över-
tagit faderns oavslutade verk.

Samtidigt med att valven höjdes, murades kyrkans murar på ungefär en meter,
fönster upptogs i två våningar och yttertaket på långhuset lades med två fall, vilket

senare bidrog till att ge exteriören en livligare karaktär, som bättre motsvarade den tessinska fasadartikuleringen än sadeltaket.

Av Tessin d. ä:s arbete på Maria Magdalena kyrka återstår endast tvärskeppsgavlarna, visserligen något förändrade. Men det förut omtalade sticket av Swidde visar hur de sågo ut en gång. De äro uppbyggda i nära anslutning till berömda romerska kyrkfasader med två av pilastrar indelade våningar. I den nedre finns en större port i mitten med en mindre på var sida, över de senare ett större fönster. I den andra våningen fanns ursprungligen endast ett fönster och på sidorna om detta kraftiga voluter. Senare ha korsarmarnas långsidor byggts på och fönster satts in på voluternas plats. Även om icke Tessin d. ä. på grund av kyrkkassans fattigdom här fick tillfälle helt utveckla sin fantasi och utnyttja sina ingående kunskaper om italiensk arkitektur, ha dock hans tvärskeppsfasader givit åt exteriören ett drag av monumentalitet, låt vara främmande för kyrkans ursprungliga uppbyggnad men med ett värde som man nu ej vill mista.

ELDSVÅDAN 1759 OCH OMBYGGNADEN

I inledningskapitlet har omtalats, att elden ofta härjat på malmen under såväl medeltid som nyare tid. Den 1 maj 1723 utbröt en eldsvåda i Maria Magdalena församling, då ett stort antal hus ödelades. Kyrkan skonades den gången, men elden slog över till Katarina-sidan och förstörde kyrkan där. Det var ett olyckligt år, ty många kyrkor i landet träffades då av blix och eld.

Den 19 juli 1759 kom turen till Maria Magdalena kyrka. Elden bröt ut i Besvärbacken, spred sig med stor hastighet till Badstugatorna, Horns-, S:t Pauls- och Götgatorna ned till Stadsgården och lade under sin väg 300 hus i aska. Maria kyrka blev svårt skadad, det gipsade trävalvet stod inte emot. Klockorna föllo ur tornet och smälte, så gott som hela inredningen och nästan alla inventarier, epitafier och vapensköldar brunno upp eller, om de voro av sten, sprängdes i bitar. Kyrkans böcker och silver voro brandsäkert förvarade och räddades, men eljest gick här generationers arbete förlorat.

Man bör läsa om den fruktansvärda olyckan i en samtida skildring. Ingen har gett en livligare och pålitligare bild av det som då hände än samlaren, förläggaren och publicisten C. C. Gjörwell i ett brev till bibliotekarien C. G. Warmholtz dagen efter eldsvådan:¹

»Ännu är jag i Stockholm och vill med få rader berätta om den stora olycka som övergått och ännu övergår denna huvudstad. I går eftermiddag kl. $\frac{1}{4}$ på 4 kom elden lös på Södermalm i Besvärbacken hos en fiskköpare genom bakning, som det än allmänt berättas, och då i detsamma en blåst uppkom, tog den i dåvarande hetta i ett ögonblick så överhand på den höjden, att den sedan spridde sig runt omkring

¹ En stockholmskrönika ur C. C. GJÖRWELLS brev, utg. av O. Sylwan, Sthlm 1920, s. 8—10.

på Malmen med och mot vädret och upphörde ej att fräta omkring sig förrän i dag kl. mot 7, men ännu står allt i rök och brand inom murarne. Inom halvannan timme satt elden i Maria Magdalena kyrkotorn, vilken härliga kyrka ligger nu i aska tillika med Posseska, Törnflyktska, varest ryska envoyén Panin bodde, och det nya Plomgrenska huset, borgmästaren Plomgrens arvingar tillhörigt och varest W. M. Kierman bodde, Pelikanen, Enhörningen, en del av Järnvågen och Ryssgården, största och bästa delen av Hornsgatan å ömse sidor, stora Badstugatan, Maria Magdalena kyrkogata och nästan hela Skinnarviken. Förra Polhemska huset är även avbrunnit. Eldens våld var obeskrivligt stor. Katarina-sidan och Kornhamn stodo i största fara, och den månghändig samt hederliga möda, som man gjort sig att bevara den bekante bryggaren Vogels hus vid Slussen, frälste såväl den som staden. Man räknar denna skadan större än den år 1751 genom S:ta Klara brand förorsakade; och får man nu se huruvida assurance-contoirtet är i stånd att bibehålla sin kredit efter denna nya stöten. Hettan var i går som hela tiden förut odräglig, men då vi tillförne plågats av ett lugnt väder, som avmattat alla människor, så hände även den olyckan att med elden uppkom en stark västlig och sydvästlig vind, som satte hela Södermalm i räddhåga, och flyttade man i går överallt vid Katarina. Kanslirådet R. von Stiernmans bibliotek, som var så nära faran, ty han bor på Götgatan mitt emot Törnflyktska huset, är ännu till min glädje frälst, och är jag själv kraftlös av de boksäckar, som jag halp släpa bort hos vår gode vän Ekholm, som bodde bakom Maria Magdalena vid S:t Paulsgatan, som ännu tillika med holländska ministerhuset är i behåll.

Jag vet ej huru det gått med dr Forsskåls vackra teologiska boksamling. Jag fruktar att den gått med, ty kyrkoherdehuset låg i starkaste elden. Är det så förlorar han andra gången genom eld sitt bibliotek. Kyrkans redbarheter, skrud och åtskilliga ornament frälstes undan, men dess klockor och en stor del av dess härliga innandöme måste lämnas elden till rov. Dess fattighus brann även. Konungen som är på Drottningholm och dricker där något för sin hälsa efter en ej längesedan havd sjukdom, var ej i staden, men hade täta coriers inne. Vad motanstalterna beträffar, så arbetades nog, men huvudbefälet var ganska slött. En sådan faselig eld bör ej släckas i huset som brinner, utan motas med besked på längre håll. Men olyckan var ej mindre hastig än allmän för riket. Detta skriver jag kl. halv 4 eftermiddagen och är den nya olyckan tillstött, att mot kl. 2 tände sig elden på nytt på Söder och i detsamma uppväxte en ny storm, som sätter alla människor i största häpenhet, helst som man berättar att elden även kommit lös i går eftermiddag på Norrmalm och i dag blivit antänd på Katarina-sidan med flit. Allt är nu i rörelse. Generalen greve Liewen, som för några dagar återkom från Petersburg flanquerar på sin häst och gör väl sitt till. Men Gud vare vår säkraste hjälp. Jag suckar över allt detta.

P. S. Nu med postens avgång Gudi lov är Södermalm utom fara och stormen lagt

Fig. 47. C. J. Cronstedts förslag till ombyggnad av kyrkan efter branden 1759.
 Umbauewurf von C. J. Cronstedt nach der Feuers- Project for rebuilding the church; by C. J. Cron-
 brunst 1759. stedt 1759.

sig samt hopp om ett nådigt regn. Till den i går lidna skadan bör läggas 1 sockerbruk, 3 och de bästa silkesfärgerier och några fabriker».

Några dagar efter eldsvådan lät kyrkoherden ett par byggmästare undersöka murarna. Tornet hade stått sig bäst. Vid ett av de följande sammanträdena var överintendenten C. J. Cronstedt närvarande för att yttra sin mening, men det blev ingen fart på förberedelserna till kyrkans reparation förrän stadsarkitekten J. E. Carlberg, troligen på eget initiativ, i oktober inkommit med förslagsritning. I januari året därpå lämnade Carlberg in ett nytt projekt. Man uppmanade honom att rådgöra med Cronstedt, men denne utarbetade själv ett förslag, som han fick antaget av församlingen i februari 1760. Carlberg protesterade mot att Cronstedt ville skära av murarna på höjden, vilket skulle ha till följd att de övre läktarna i korsarmarna måste slopas och fönsteranordningarna göras om. Men Cronstedt framhöll, att murarna genom branden voro så försvagade, att det var nödvändigt sänka valvhöjden.

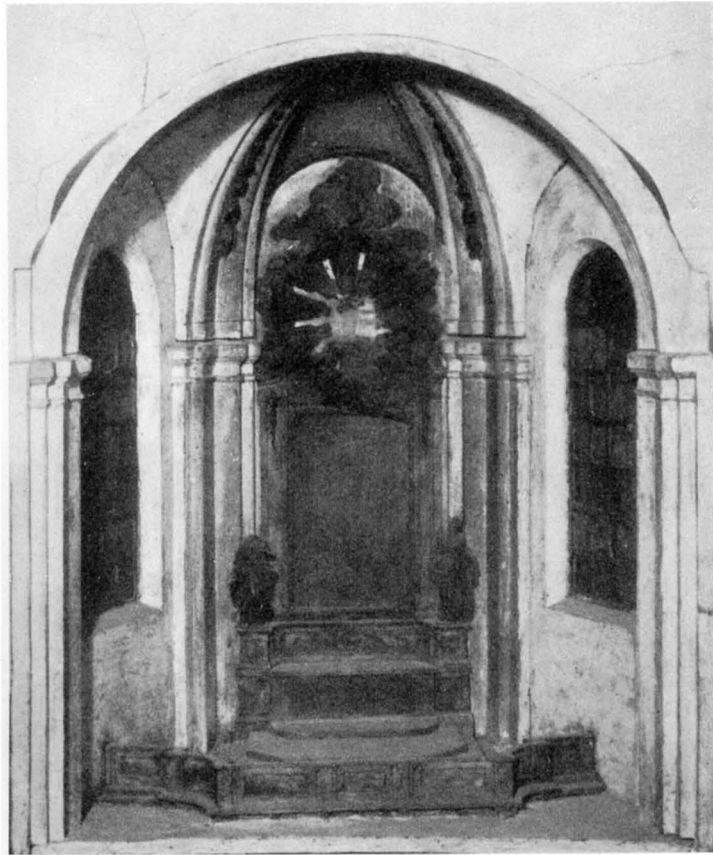

Fig. 48. C. J. Cronstedts modell 1763 till altaranordning.
 Modell des Altarraumes von C. J. Cronstedt, 1763. Model of chancel, by C. J. Cronstedt, 1763.

Cronstedts synpunkter godtogos av de bestämmande, och det redan påbörjade byggnadsarbetet kunde fortsätta efter hans ritningar.

Protokollet över det sammanträde i april 1760 på vilket kyrkoherden redogjorde för underhandlingarna med Cronstedt med anledning av Carlbergs angrepp är mycket sakligt. Här får man klara besked om principerna för Cronstedts restaurering. Huvudpunkterna i protokollet¹ äro:

Enligt Cronstedts uppfattning kunde inte mittskeppets murar behålla sin förra höjd, enär murverket var försvagat genom branden. Om man gjorde som Carlberg ville bleve följden, att valvet ofelbart skulle trycka ut murarna, och således göra hela arbetet fåfängt och obeständigt, och valvet skulle utan tvivel falla ned. Genom att

¹ Tr.: SIRÉN, Gamla stockholmshus 2, s. 55—56.

Fig. 49. Uppgång från sakristian till predikstolen.
Die Treppe von der Sakristei zur Kanzel. Stairs from the vestry to the pulpit.

välva vindskappor på sidorna av taket över flyglarna kunde man där anordna två fönster, och man finge plats med dubbla läktare som förut.

Beträffande proportionerna ansåg Cronstedt inte det skadade, om man bröte ned tre alnar av långhusets väggar, »helst kyrkan inuti efter bägge desseinerna bleve lika hög, antingen de tre alnarna av yttermurarna nedtoges eller ej. Denna kyrka blir dock något mer än två alnar högre än S:ta Klara, som har en vacker proportion. Orgelverket har gott rum under det höga valvet som är under tornet, om man än ville ha det av högsta laget».

Carlberg hade även protesterat mot att Cronstedt ville ändra Tessin d. ä:s fönsterindelning. Mot detta svarade Cronstedt, »att när de stora fönstren bli förhöjda och utvidgade efter hans ritning, vinner kyrkan nödigt och tillräckligt ljus liksom Klara kyrka, som har fullkomligt ljus, vilket i Maria kyrka är det som sökes och även erhålles, som tiden en gång skall visa».

Pingstdagen 1763 (den 22 maj) invigdes kyrkan åter. Man hade denna gång slagit valv av tegel, visserligen något lägre än Tessin d. ä:s trävalv, men Cronstedt hade ändå fått in tessinsk bredd och runsverkan. Mellan de rundbågiga kryssvalven äro

Fig. 50. Epitafium över J. J. Vult von Steijern, d. 1767.
Sten, brons. Ritning av J. E. Rehn.

Epitaphium über J. J. Vult von Steijern, gest. 1767. Memorial tablet to J. J. Vult von Steijern, died 1767.

breda gördelbågar slagna. De fyra murade pelarna i tvärskeppet och pilastrarna ha rätvinkliga hörn och enkelt profilerade listverkskapitäl. De tre valvkapporna i koret äro smyckade med ett rokokonät i stuck (fig. 59), som synnerligen effektivt accentuerar altarrummet. Cronstedt har löst den ömtåliga uppgiften att restaurera ett tessinskt verk mycket bra, i synnerhet om man tänker på, att han hade små medel till sitt förfogande. Kyrkan kunde ha vunnit på högre valv ovanför en kraftig gesims, som båda Tessin gärna lade upp. Här fanns den äldre Tessins stora list runt kyrkans innerväggar, men då den liksom valven var av trä, så förintades den i eldsvådan. Lyckligtvis förstördes icke den yngre Tessins portal på tornets västra sida, uppsatt 1716, och den finns ännu kvar i gott skick (fig. 70).

Fig. 51. Begravningsvapen över Albrecht Lindcreutz,
d. 1744. Trä, målat i flera färger.

Funeralwappen Albrecht Lind- Funeral arms of Albrecht Lind-
creutz', gest. 1744. Holz. creutz', died 1744. Wood.

Tessin d. ä. hade infört fönster i två våningar. Efter valvsänkningen måste Cronstedt återgå till en rad. Det visade sig, att man kunde få in dubbla läktare i korsarmarna som det var förut genom att höja yttertaken som Cronstedt föreslagit, och tvärskeppsvalven lades i höjd med mittskeppsvalven. Härmed följde ett ingrepp i Tessin d. ä:s fasader i norr och söder. De kraftiga, karakteristiska voluterna avlägsnades och fönsterväggar uppfördes på deras platser. Den förut låga attikan blev härigenom ännu mera hoptryckt, men det var förmodligen den mest praktiska anordningen.¹

¹ Cronstedts förslag 1759 till Skara domkyrkas tvärskeppsfasader är överraskande likt Maria Magdalenas av Tessin d. ä. Cronstedt inlämnade sitt Skara-projekt före branden.

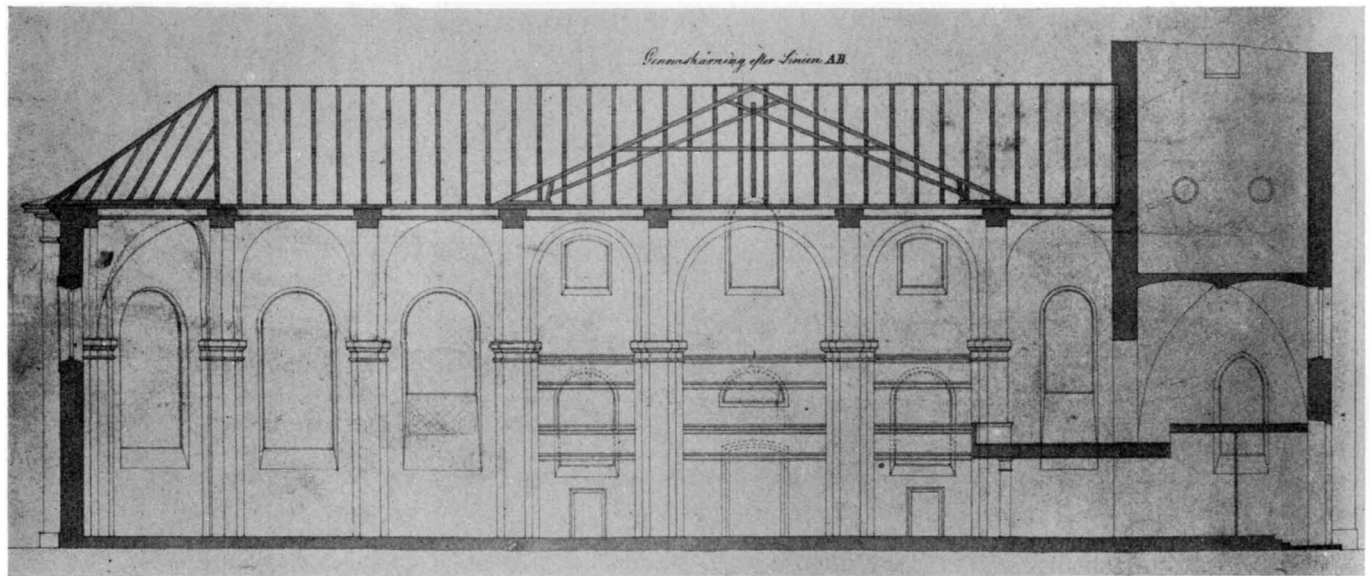

Fig. 52. Längdsektion mot söder av Maria Magdalena kyrka, utförd 1848 av J. P. Lindberg.

Längenschnitt gegen Süden 1848.

Longitudinal section towards the south, 1848.

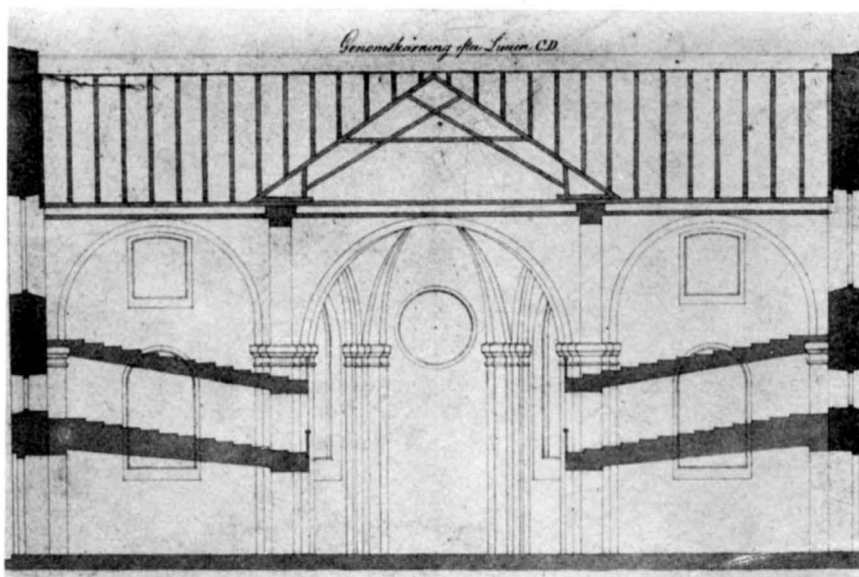

Fig. 53. Tvärsektion mot öster av Maria Magdalena kyrka (genom tvärskjeppet), utförd 1848 av J. P. Lindberg.

Querschnitt gegen Osten 1848.

Cross-section, looking east, 1848.

Ehuru Cronstedt så långt det syntes honom möjligt behöll den tessinska karaktären i anläggningen, tilltrubbades i viss mån de yttersta finesserna i Tessin d. ä:s italienska barockkonst. Tessinarnas period är främst storlinjig arkitektur och volym, det följande tidevarvet mest interiörkonst. Cronstedt själv var ingen nyskapare och djärv banbrytare, vilket var tur för Maria Magdalena kyrka. Han kunde därför underordna sig det tessinska kravet på överhöghet i kyrkans allmänna stilanda. Det hade nog inte blivit så bra om Cronstedt möblerat om inredningen fullständigt i rokokoko. En större arkitektbegåvning som t. ex. Erik Palmstedt skulle kanske ha släppt lös rokokons lättfärdiga snirklar på de släta Tessin-ytorna och valven. MARTIN OLSSON har påpekat,¹ att skillnaden mellan Cronstedts och Palmstedts ritningar till Börshuset på 1760-talet är företrädesvis, att i de senare finns en något rikare rokokoutsmyckning. Nu blev det efter restaureringen alltså en Tessin d. ä:s korskyrkoanläggning i släkt med Kalmar domkyrka.

Rokokon fick en typisk och vacker skådesida i väster med C. J. Adelcrantz' orgelfasad på 1770-talet. Under dessa årtionden blev nyklassicismen aktuell. Den möter oss i gustaviansk form i väggarnas epitafier, de flesta utförda efter J. E. Rehns ritningar.

¹ ERIK PALMSTEDTS resedagbok 1778—1780, utg. av M. Olsson, Uppsala 1927, s. VIII.

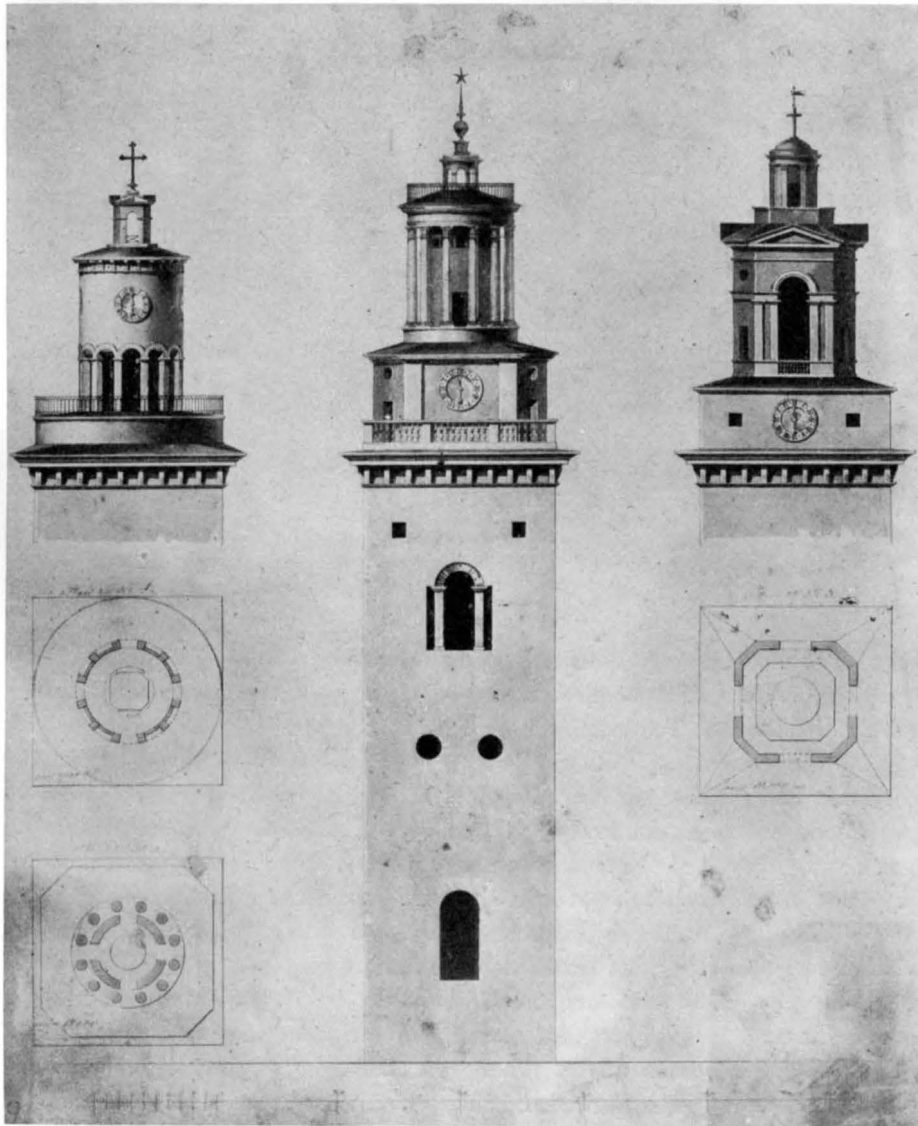

Fig. 54. Förslag till tornspira, utförda 1822—23 av C. F. Sundvall.
 Entwürfe zu einer Turmspitze von C. F. Sundvall Design for a spire; by C. F. Sundvall, 1822—23.
 1822—23.

1800-TALETS TORNSPIRA

Men man hade icke pengar till någon ersättning för Tessin d. ä:s pompösa tornspira. Även en enkel lanternin som Cronstedt föreslog fick bero, och tornet stod i flera årtionden med en anspråkslös huv som tak (fig. 19).

Tornets krön var nu största bekymret. I kyrkans museum finns ett par modeller till tornspira. Den ena (fig. 71) signerad »Jacob Rif, Wasa byggmästare, 1800», är utförd efter en 1769 daterad men osignerad ritning (i kyrkans arkiv; fig. 55). Antagligen är Erik Palmstedt upphovsman till det anonyma förslaget, en vackert utförd komposition av element i bekanta tornöverbyggnader och förslag till dylika (se vidare kapitlet om kyrkans konsthistoriska inställning, s. 122). Ännu 1800 fanns det intresse för projektet, troligen drev upphovsmannen själv på.

Den andra modellen, utförd av slottssnickarmästare J. M. L. Dumrath 1823, ansluter sig till ett av hovintendenten C. F. Sundvalls förslag. Sundvall utarbetade flera ritningar till tornöverbyggnad (fig. 54, 73, 74) innan han fick godkännande på den efter vilken den nu stående tornavslutningen uppfördes. Denna blev färdig 1825.

Sundvalls förslag skiljer sig främst i stilen men även i principen från 1769 års förslag. Det senare kröner urverksrummet med en luftig lanternin, en lykta utan glas, som låter alla himlens vindar spela fritt genom sina bågöppningar, Sundvall åter ställer ett massivt, runt eller polygont tempel på urtavleavdelningen. De många smala kolonnerna i ett par alternativ (jfr fig. 54, 73, 74) ge faktiskt det krönande antiktemplet ännu mera utseende av solid byggnad.

Delvis motsäger Sundvall sig själv i sina tornspireförslag. 1813 avgav han ett officiellt utlåtande angående arkitektelevers studier och skrev då bland annat, att det är ej en uppstapling av kolonner men en vacker form och en exakt proportion, som utgör skönheten i arkitekturen.¹ Här i Maria Magdalena-förslagen tycker man allt det finns för många kolonner.

Sundvalls åttasidiga trätorn går bra ihop med stentornet. Nog för att man kunde önska en resligare och mäktigare spira på tornet för att kyrkan skulle komma mera till sin rätt mitt ibland den nutida högbebyggelsen, men å andra sidan låter Sundvalls tornkrön den allvarliga murmassan i anläggningen verka och dominera. Tessin d. ä:s sydländska komposition var arkitektoniskt ett mästerverk, men den framhävde alltför starkt det fattiga, icke det monumentala i medeltidstornet.

¹ L. LOOSTRÖM. Den svenska konstakademien, Sthlm 1887, s. 465.

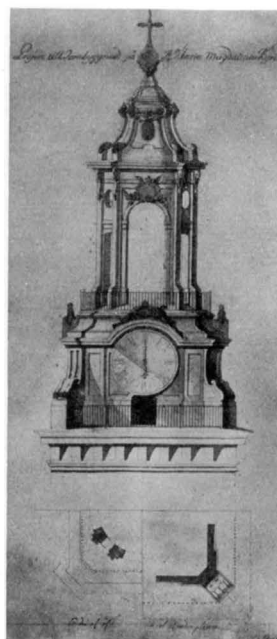

Fig. 55. Förslag till tornspira, 1769, av E. Palmstedt. Entwurf zu einer Turmspitze. Design for a spire.

Fig. 56. Maria Magdalena kyrka från norr omkring 1910.

Die Kirche von Norden um 1910.

The church from the north; about 1910.

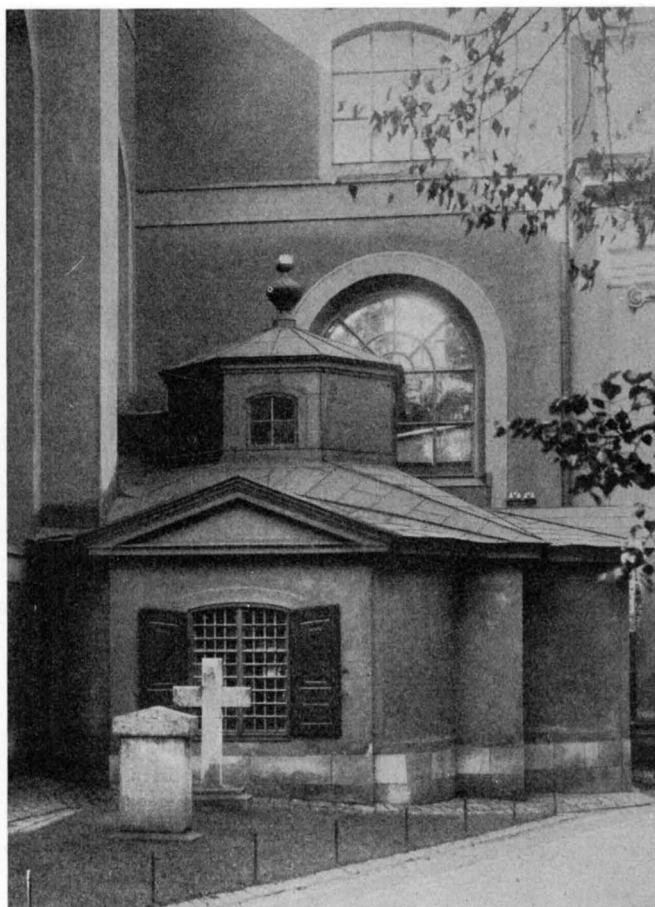

Fig. 57. Sakristian efter påbyggnaden 1926.
 Die Sakristei 1926. The vestry; 1926.

1800- OCH 1900-TALENS RESTAURERINGAR

I samband med en reparation 1838 borttogos de övre läktarna i korsarmarna, vilket sannolikt blivit till fördel för kyrkrummets arkitektur. Vidare avlägsnades de fasta bänkarna med galler i koret. På 1870-talet restaurerades kyrkan igen, och då in-sattes i de två östligaste fönstren i koret glasmålningar, signerade »H. Chabin — Paris 1878». I det norra fönstret är en framställning av Paulus, i det södra en bild av Johannes.

1909—10 renhöggos och lagades sandstenspartierna i fasaderna, och väggarna putsades i sandgul ton. Denna avputsning förnyades vid restaureringen 1926—27, vilken leddes av professor I. Wahlman. Då avlägsnades en del under 1800-talet tillkomna,

Fig. 58. Interiör av Maria Magdalena mot väster 1934.

Innenansicht der Kirche gegen Westen 1934.

Interior, looking west; 1934.

Fig. 59. Interiör av Maria Magdalena mot öster 1934.

Innenansicht der Kirche gegen Osten 1934.

Interior, looking east; 1934.

ur helhetssynpunkt mindre passande inredningsdetaljer, bland annat den barriär med bronserade dockor som avdelade koret och de i senapsbrunt målade, enkla bänkarna där, likaså de i ekfärg målade, gotiserande bänkarna i själva kyrkan. Vindfången i väster, norr och söder ombyggdes, orgelläktaren utvidgades, sakristiorna ombyggdes (se fig. 37—41, 57—59). Genom Wahlmans restaurering har kyrkans interiör fått en harmonisk helhetskaraktär, främst tack vare de nya tillsatsernas underordnande under den tessinska tanken: ett rent och klart uppbyggt gudstjänstrum, som verkar genom sin stora arkitektur och icke genom sina detaljer.

Fig. 60. Maria Magdalena kyrka från nordöst 1913.

Die Kirche von Nordosten 1913.

The church, from the north-east; 1913.

KAPELLET OCH KYRKANS PLATS I KONSTHISTORIEN

DET MEDELTIDA KAPELLET

Det är redan sagt, att bilden av kapellet på framställningen av Kristiern II:s intåg i Stockholm 1520 torde vara riktig i allt väsentligt (s. 66). Men man reserverar sig för proportionerna på de tre byggnadsdelarna och på vissa arkitektoniska detaljer, såsom korets avtäckning och fönstrens placering, i synnerhet i öster. Tornet, vars arkitektur vi kunna kontrollera, är bra avbildat. Man blir därför benägen tillmäta bilden av kapellet i sin helhet ganska stort sanningsvärde.

Märkligt nog överensstämma vägarna öster och söder om kapellet på sticket med de gamla huvudvägarna på den s. k. äldsta kartan över Stockholm och på det s. 10 reproducerade kartstycket. Otvivelaktigt är förlagan, den ursprungliga teckningen, gjord i Stockholm, men då 1524 års träsnitt skars i Antwerpen, och den avbildning vi äga av det förlorade originalträsnittet är ett kopparstick från 1676, har det funnits flera möjligheter till förvanskning av förlagsteckningen. Genom att jämföra t. ex.

bilden av franciskanernas kyrka (nuv. Ridderholmskyrkan) på 1524 års panorama med bilden av samma kyrka på Hogenbecks stick omkring femtio år senare ser man, att 1524—1676 års gravörer arbetat mycket fritt i det partiet av den stora utsikten.

Bilden av kapellet på det grafiska bladet är en biprodukt, medtaget som staffage till den synnerligen målande framställningen av belägringen, underhandlingarna, intåget, blodbadet, likens brännande på Södermalm etc., varför man måste räkna med tecknarens avsiktliga eller oavsiktliga försummande av detaljer i den innehållsrika kompositionens sidopartier. Avbildningen här, fig. 4, är en omkring 3 gånger förstorad reproduktion av motsvarande parti på kopparsticket. Felen framträda alltså kraftigare på avbildningen än på gravvynen. Vi bortse från det som ter sig främmande och felaktigt och ge akt på det typiska i byggnadsverket. Rekonstruktionen i det följande av det medeltida kapellet vilar utom på 1524—1676 års gravyr även på Vogels stick 1648 och den byggnadshistoriska utredningen.

Den rektangulära, stugliknande kyrkan var under medeltiden en vanlig landskyrko-typ. I Mälardalen uppfördes under 1300-talet och senare ett stort antal kyrkor, helt eller delvis av tegel, bestående av ett avlångt rum, ibland med ett smalare kortillbygge i öster. Dörren placerades mest på sydsidan av långhuset. Västeråkers kyrka i Uppland är ett bra exempel på den sortens landskyrkor, vilka utvecklingshistoriskt höra ihop med 1200-talets nordiska salkyrka. Maria Magdalena kapell var av samma typ, kanske också liksom Västeråker byggd av gråsten till stora delar och med tegel endast i omfattningar kring fönster och dörrar. Västeråkers byggnadsår, 1331, är dokumentariskt bestyrkt på fru Ramborg till Viks gravsten,¹ och Maria Magdalena kapells tillkomst är nästan lika exakt bestämd. Det påbörjades strax efter 1347, då påven gav tillstånd till kapellets byggande, och blev sannolikt färdigt i början på 1350-talet (jfr supplik och bulla 1352, s. 8).

Som exempel på kyrkor från denna tid med helt rektangulär grundplan, således utan särskilt byggt kor — Västeråker har smalare, rakt avslutat kor — kunna nämnas Sparrsättra och Svinnegarns kyrkor, Uppland.² Så såg Maria Magdalena kapell ut innan det fick torn. Om koret var lika brett som långhuset, vilket 1524—1676 års gravyr visar, förblev Maria Magdalena kapell helt rektangulärt även efter förlängningen åt öster. Men tecknaren-gravörerna kunna ha förbisett en sådan detalj som att koret var smalare; de ha ju icke observerat, att tornet var smalare än långhuset.

Det lilla templet var byggt som gravkyrka och således icke avsett till gudstjänstbruk som en sockenkyrka. Den speciella kulten krävde möjligen annan disposition av utrymmena. Kanske fanns sakristia på nordsidan. Sticket visar förhållandevis höga, släta murar med högt sittande, små fönster, en allvarlig byggnad med just ett gravkapells utseende eller en fästnings. Kapellet kom ju till i en tid då kyrkbyg-garna måste tänka på att kyrkorummet kunde behövas som tillflykt undan fiender.

¹ G. BOËTHIUS, *De tegelornerade gråstenskyrkorna*, s. 110.

² G. BOËTHIUS, *a. a.*, s. 105, 155.

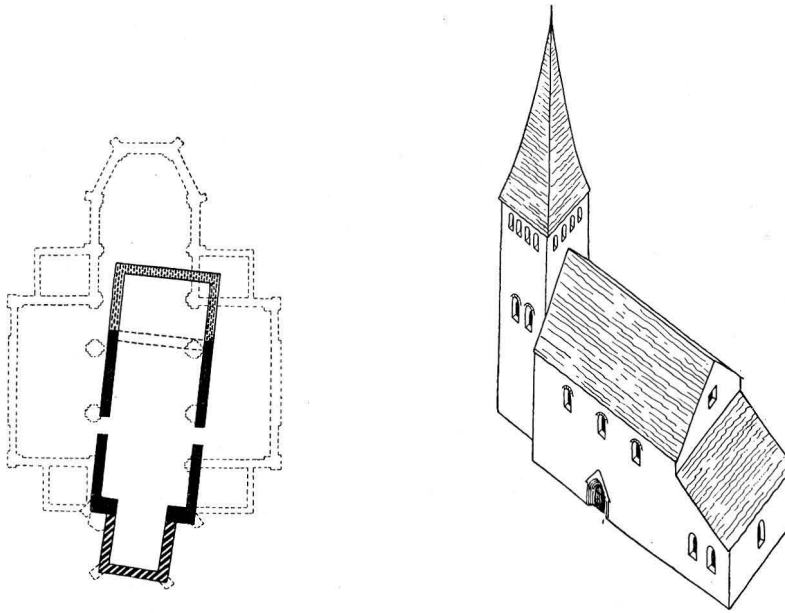

Fig. 61. Medeltidskapellet, rekonstruktion.

Die mittelalterliche Kapelle, Rekonstruktion.

The mediæval chapel, reconstructed.

Små fönster äro även utmärkande för den salkyrka med vilken det gotiska århundradets Maria Magdalena kapell har förbindelser. Rundbågiga och spetsbågiga öppningar förekomma samtidigt i den baltiska Nordens kyrkobyggnader.

Liksom andra tegelhus eller tegelornerade gråstensbyggnader från 1300-talet borde Maria Magdalena kapell ha varit dekorerat i exteriören med blindingar, d. v. s. mönster lagda av tegel i gavlarna och under takfoten, men på bilden synas endast antydningar till bågar över fönstren. Då liknande bågar, säkerligen av tegel ställt på kant, finnas över ljudluggarna på Vogels stick (fig. 44), är det troligt, att den detaljen är riktig. Det kan tänkas, att sparsamheten med dekorativ utsmyckning hör ihop med kapellets karaktär av gravkyrka.

Den enligt bilden (fig. 4) med ett triangulärt gavelfält avtäckta portalen på kapellets södra sida var (enligt skotteboken 1468—69) av tegel och profilerad. Triangulär gaveluppsats på portaler är närmast en gotländsk företeelse, som finns på fastlandet i t. ex. Linköpings domkyrka. Möjligt är, att kapellets sydportal hade dylikt, för arkitekturområdet ovanligt krön. Men det fanns en portal även på nordsidan, som var inramad av »sned» sten liksom portalen på sydsidan. Måhända visar förefintligheten av nordportal på ett rituellt samband med Gotland, där det är vanligt med portaler på kyrkans norra sida; genom dessa har man ännu in i nyare tid brukat bära ut liken ur kyrkan.

Det kan också ha funnits ett annat — eller ännu ett! — skäl till att man byggde portal på kapellets norra sida, vilket icke var sed i mälardalens landskapen. Av de äldsta kartorna och de ännu äldre uppgifterna i stadens böcker framgår, att det gick en allmänningsgata fram på södra och en på norra sidan om kapellet, och då var det naturligt med en ingång från båda huvudvägarna. Man tycks dock inte så länge ha tagit hänsyn till allmänhetens bekvämlighet — om man någonsin anlagt den synpunkten —, ty på 1524—1676 års bild är ett stort hus, lika långt som kapellet, lagt strax norr om detta — med en av mur i öster avgränsad gård mellan huset och kapellet — och ett mindre dylikt i nordöst. Att där låg byggnader vid medeltidens utgång för präst och betjäning, kan man vara ganska säker om. Det stora huset är förnämligast, det har en takryttare.

Ett litet begravningskapell behövde väl knappast av trafikskäl två portaler, en i söder och en i norr, liksom en stor stadskyrka med mycket folk i gudstjänsterna. Eljest ser man i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, att läget framtvingat en portal på nordsidan, som vetter åt domkyrkan och den stora vägen.¹ Maria Magdalena kapell har haft huvudportalen på sydsidan, vilket får tydas som en eftergift åt svensk tradition. ROOSVAL har påvisat, att den svenska medeltida kyrkobyggnaden i regel har sydsidan som huvudfasad,² en iakttagelse som passar in på Maria Magdalena kapell.

Det fanns sannolikt ingen anledning bryta mot praxis och göra huvudentrén i väster på kapellet. Vi veta ej hur det var innan tornet kom till, men av bilden framgår, att man sedan tornet uppförts alltjämt betraktade sydfasaden som huvudfasad, ty dels finns en stor kyrkogårdsportal på den sidan, dels ligger ett hus strax väster om tornet, som hindrar eventuell trafik ifrån väster.

Inte heller franciskanernas kyrka hade portal i väster på tornet men väl en på tornets norra sida.³ Kanske en motsvarighet till gotlänningarnas likdörr i norr, som ibland placerades i norra tornmuren.

När uppfördes tornet? Av det citerade rättegångsprotokollet 1482 kan man förmodligen draga den slutsatsen, att det var en klocka i Maria Magdalena kapell som slog 12 om natten. En liten möjlighet finns ju, att de två männen hörde timklockan i Storkyrkan eller i någon annan stadskyrka. Fanns timklocka i Maria Magdalena, bör den ha haft sin plats i ett torn. Vidare kan man hålla för troligt, att kapellets styresmän så snart det blev modernt med stentorn låtit bygga ett sådant i stället för den klockstapel som antagligen i början fanns för begravningsklockorna.

Tornmurarnas nedre delar synas vara uppförda i vendiskt förband liksom partiet närmast den äldsta rundbågiga, igenmurade öppningen (se nedan) i långhusets västra

¹ ROOSVAL, *Den baltiska Nordens kyrkor*, s. 151.

² ROOSVAL, *Svensk stil* (i Konsthistoriska sällskapet publikation 1920, s. 52 o. f.); ROOSVAL, *Westfälisch-gotländische Beziehungen etc.* (i *Hansische Geschichtsblätter* 1928, S. 13 o. f.).

³ M. OLSSON, *Riddarholmskyrkan*, s. 136.

vägg. Över nedersta tornrummet är ett spetsbågigt kryssvalv slaget. Att tornet till största delen är från medeltidens senare hälft är säkert, det framgår dels av tornets allmänna karaktär, dels av den historiska utredningen, dels av följande detalj:

I långhusets västra mur, alltså tornets östra vägg, finns ca 120 cm norr om och ca 75 cm nedanför den rundbågiga öppning genom vilken man nu kommer in ovan valven i långhuset en igenmurad rundbågig öppning (d. v. s. hjässan på öppningen ligger på den angivna höjden), som är ca 70 cm bred. Hur hög den varit kan man ej se (öppningens nedre avslutning är osäker); den är placerad något norr om murens mittlinje (nuvarande vindsglugg är något söder om mittlinjen). Dylika vindsgluggar finnas ofta även på medeltida kyrkor utan torn (ibland är vägen till kyrkvinden anordnad inifrån långhuset eller sakristian). De nämnda kyrkorna i Västeråker och Svinnegarn ha sådana, ehuru de ej ha torn (vid Svinnegarn finns ett påbörjat tornbygge). Den igenmurade vindsgluggen i Maria Magdalena, som sannolikt är äldre än tornet, ger dock ingen närmare ledning för tidsbestämningen.

Omkring 1400 började man allmänt bygga torn vid de större kyrkorna. Modet kom snart till Stockholm, där Storkyrkan blev en av de första som förseddes med torn i väster, troligen inrett för försvar, 1410- eller 1420-talet.¹ Sankt Görans hospital, som uppfördes på Norrmalm 1418—19, fick klocktorn efter 1421 och före 1433, således omkring 1430.² Vid franciskanernas kyrka byggdes torn senare under århundradet.³

Kapellets torn enligt äldsta bilden är mycket likt andra mellansvenska småkyrko-torn från 1400-talets förra hälft. Vogels stick har två rader rundbågiga öppningar med två i varje våning, den undre raden motsvarande den undre raden gluggar på bilden från 1524, den övre med all sannolikhet tillkommen 1627, då tornet restaurerades och påbyggdes efter förstörelsen precis hundra år tidigare. GERDA BOËTHIUS har publicerat ett flertal tornfasader från 1400-talet med rundbågiga gluggar och blin-deringar.⁴ Romfartuna kyrka i Västmanland har ett torn som står Maria Magdalena kapells torn nära i sin kärva stil och förmodligen även i tiden, 1428. Det är en tidsbestämning som passar ihop med den dokumentariskt bestyrkta dateringen av tornet till Görans hospitalskyrka, omkring 1430, och man följde säkert lika vaket med modet och stilen på den södra som på den norra malmen i Stockholm.

Under 1400-talet slogos i regel valv av tegel i de mellansvenska kyrkorna. Man kan antaga, att även Maria Magdalena kapell välvdes då, måhända efter det kapellets inkomster ökats genom de avlatsförmåner Sten Stures kaplan utverkat i Rom 1489 (jfr s. 62).

Invigningen av kapellet 1514 (s. 66) följde antagligen på en större om- och till-

¹ ROOSVAL, Storkyrkan, s. 302 o. f.

² LUNDMARK, Jakobs kyrka, s. 267.

³ M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, s. 139.

⁴ G. BOËTHIUS, De tegelornrade gråstenskyrkorna, s. 115.

byggnad. Vi antaga, att nytt kor uppfördes och invigdes då. Bilden av kapellet 1524 visar ett kor med pulpettak, som knappast kan ha varit annat än ett provisorium eller, vilket är minst lika troligt, en felteckning, respektive en felgraving — sadeltak vore troligare — på den lilla avbildningen. Det senare gäller särskilt de små svarta rutorna på koret och på långhusets östra gavel, de kunna vara av gravörerna missförstådda blindingar. Den portliknande rektangeln på korets östra vägg är med säkerhet ett otydligt återgivet fönster (liksom andra öppningar markerat som rundbågigt på den schematiska rekonstruktionen fig. 61, i verkligheten var det förmodligen lågt spetsbågigt eller stickbågigt). I tornets nedersta rum voro fönstren spetsbågiga, i varje fall äro de så nu (ett i norra och ett i södra väggen, sannolikt förstörade).

De båda gavlarna i öster kunna ha sett ut ungefär som Rasbo kyrkas, Uppland, korgavel:¹ en fris av stora bågar, som på tecknarens-koncept blivit något som liknade kvadrater och rektanglar. Jämförelsen med Rasbo är så mycket mer berättigad som dennas byggnadshistoria är likartad med Maria Magdalenas: till den rektangulära, i öster rakt avslutade kyrkan med torn i väster lades ny koravdelning med rak östvägg under ärkebiskop Jakob Ulfssons tjänstetid, 1470—1514. Samma år som ärkebiskop Jakob avgick, återinvigdes Maria Magdalena kapell, en i det stora hela typisk produkt av kontragotiken och sengotiken i mellersta Sverige. Det nya koret var ett av den katolska tidens sista kyrkbyggen, snart kom befrielsekriget, reformationen, Västerås recess och det minnesrika kapellets ödeläggande.

¹ G. BOËTHIUS, De tegelornerade gråstenskyrkorna, fig. 74 A.

Fig. 62. »Sigillvm Sancte Maria Magdalena 1677».
Das Siegel der Kirche, 1677.
Seal of the church, 1677.

JOHAN III SOM KYRKOBYGGARE

Både Gustav I och Erik XIV vårdade sig om byggnadsväsendet. De uppförde mest borgar och slott men även kyrkor. Konung Gustav satte i gång kyrkbyggen i Stockholm bl. a., och konung Erik lät snabbinventera landets kyrkor för att få veta deras tillstånd och behov. Med anledning härav blev åtskilligt gjort till många tempels restaurering och inredning. Eriks insatser på kyrkokonstens område ha oförtjänt kommit i skymundan, huvudsakligen beroende på, att GRANLUNDS högst nyttiga — men visst icke fullständiga! — publikation av Johan III:s byggningsbrev¹ i praktiken blivit ett register över allt som byggts eller planerats i Sverige under 1500-talets andra hälft. Därmed är ej sagt, att konung Johans verksamhet som byggherre var mindre betydande än vad studiet av hans brev hittills visat.

Visserligen har HAHR skrivit mycket om denna viktiga konstperiod,² men alltjämt göras nya rön som vittna om, att ämnet ej är uttömt. Ännu fattas arkeologiska-byggnadshistoriska undersökningar av flera typiska dels stående, i allmänhet förändrade, dels rivna monument, vilka ursprungligen tillkommit på konung Johans bud och efter hans anvisningar. Liksom av Maria Magdalena kyrkas — och Jakobs kyrkas — byggnadshistoria skall det i många fall framgå, att Johan III:s idéer upptogos och fördes vidare, då byggnadsverksamheten fortsatte efter några års uppehåll efter hans död.

Man kan inte förstå konung Johans dualistiska inställning till konsten, särskilt då arkitekturen, utan att beakta dels hans humanistiska läggning och uppfostran, dels hans religiösa intresse, som med tiden fick en allt starkare dragning åt det mystiska och estetiska i kulturen, vilket återigen förde honom över till katolicismen.

Genom sina utländska medhjälpare, främst arkitekterna Pahr samt målaren, skulptören och arkitekten Willem Boy, stod Johan i förbindelse med de nya stilströmningarna ute i Europa, det ser man bäst i slottsbyggena. Men ehuru konungen samtidigt sysslade med kyrkanläggningar, finns dock mycket litet i dessa som visar på verkan av den nya byggestil han följde i arbetet på slotten. Det är detta jag kallar dualismen i hans konstnärliga verksamhet.

Nu var visserligen förhållandet likartat ute på kontinenten. Man byggde slott, den italienska, av antika element skapade stil som vanligen kallas renässans, men man uppförde kyrkor i sengotik, vare sig de skulle tjäna katolsk eller protestantisk menighet. För den sistnämnda gruppen hade ännu ej utbildats någon speciell typ av predikolokal.

¹ Konung Johan III:s bygnads- och befästningsföretag. Bref ur riks-registraturet 1568—1592.

² De viktigaste av HAHRs undersökningar som behandla detta område äro: Studier i Johan III:s renässans, 1907—10, Studier i nordisk renässanskonst, 1913—17, Studier i Vasatidens konst och andra nordiska renässansstudier, 1920, Två nyfunna planer av Vasaslottet i Uppsala (i Fornvännen 1929), Nordiska borgar från medeltid och renässans, 1930, Uppsala slott och dess riks-sal, 1932.

Konung Johans böjelse för medeltida kyrkstil förklaras inte med, att man utomlands fortfarande byggde gotiska kyrkor. Johan var som furste sällsynt väl insatt i byggnadsfrågor, och han reflekterade över såväl helheten som detaljen, både estetiskt och praktiskt. Man kan påstå, att han aldrig skulle ha nöjt sig med att slentrianmässigt bygga kyrkor i en föråldrad stil om han inte haft en särskild mening därmed, och den var att bli vid det gamla. Det var en konsekvens av hans anammande av det gamla i religionens och ceremoniernas utövande, dock med några viktiga undantag, bl. a. kalken åt lekmännen och mässan på modersmålet. Han var emot den fantasilösa enkelhet som reformationen infört i gudstjänsten. I »Röda boken» 1576 framlade han program till en rikare mässordning, som måste ha förutsatt en lokal för ministranten, ett kor, av samma proportioner och arkitektoniska betydelse som koret i den medeltida gudstjänstbyggnaden. Det fanns därför ingen praktisk anledning för konungen att ändra på den hävdvunna kyrkarkitekturen. Estetiskt tilltalades han ju av de gamla ceremonierna, efter vilka de medeltida kyrkorna utformats och byggts.

Av föreskrifterna i några brev framgår, att konung Johan hyste pietet för den medeltida kyrkbyggnadskonsten. 1573 gav han befallning om, att Storkyrkan i Stockholm, som borgarna målat vit, skulle göras röd igen med vita blinderingar på tornet.¹ Visserligen förordnade han i samma brev, att slottet i Stockholm skulle målas vitt, men det är väl knappast därför som han vill ha Storkyrkan röd igen. Sannolikt är det känslan för kyrkans stil som är orsaken till påbudet. Detsamma framgår av ett brev 1578 angående Uppsala domkyrkas restaurering efter branden några år tidigare; den skall bli reformerad med flera torn efter som hon tillförne var.² Taken på domkyrkan och på slottet i Stockholm skulle målas med rödfärg från Kopparberget.³ Hans förståelse för byggnadsmassornas avfärgning som helheter vittnar om arkitektbegåvning.

Slotten åter, i vilka den kungliga familjen skulle bo, måste anpassas efter tidens krav på större bekvämlighet, och därför borde de byggas i tidens stil. 1572 föreskrev Johan, att fönstren i Stockholms slott skulle göras rektangulära, de fingo ej vara rundbågiga, och att golven på Svartsjö slott skulle göras jämnhöga.⁴ 1573 meddelade kungen, att han inte kunde lida hus och våningar med låga tak, att Stegeborgs slott skulle vitlimmas både ut- och invändigt⁵ och 1574, att alla golv i Kalmar slott skulle göras lika jämna,⁶ 1588, att Stockholms slott skulle vitlimmas invändigt liksom Kalmar

¹ RR 1573, 8 maj.

² RR 1578, 28 febr.

³ RR 1573, 8 maj, 1579, 7 jan. och flera andra brev. — Jfr LUNDMARK, Rödfärg på Kungl. slottet etc. (i N. D. A. 1932, 15 aug.), anmälan av En bok om rödfärg, i vilken bl. a. S. ERIXON förbisett, att man redan på 1500-talet använde färg från Kopparberget.

⁴ RR 1572, 15 jan.

⁵ RR 1573, 8 maj, 29 juli.

⁶ RR 1574, mars.

slott, att han inte tålde snedheter i slottskyrkan, som skulle vara rätt efter snöret, och att fyra pelare skulle göras efter korintiskt sätt.¹ 1572 ville han ha knoppar att fästa i taken gjorda på en annan art än förut, i stället för fruktmotiv ville han ha allehanda blommor, både liljor, rosor och nejlikor av olika slag.² Dessa detaljerade föreskrifter visa, att kungen själv tog del i arkitekternas och konsthantverkarnas arbete även i det som rörde stilen. Den renässans som präglar bevarade profana byggnadsverk från Johan III:s tid eller avbildningar av förlorade partier är således icke blott verkställarnas utan även den beställande kungens idéer och vilja.

Enligt HAHR finns det något famlande och nyckfullt i Johan III:s byggnadskonst, märkbart bl. a. i slottskyrkan i Stockholm. Dennas exteriör påminde i mycket om en gotisk kyrka, men både i det yttre och i det inre funnos arkitektoniska element och dekorativa detaljer med renässanskaraktär. Varken kungen eller hans medhjälpare förmådde höja sig över den allmänna smaknivån — värdet i tidens germanska byggnadskonst låg huvudsakligen i detaljerna påpekar HAHR —, det är dock tendenserna till verklig arkitektur, som utgör det intressantaste momentet i den kungliga byggnadsverksamheten.³

Det sista säger för litet, synes mig, där fanns mer än tendenser till verklig arkitektur. Johan III som initiativtagare, byggnadsledare, idégivare och ensam beslutmässig följde ett bestämt program, som hade två punkter, den ena att bygga tidsenliga slott, den andra att bygga och restaurera kyrkor för katolska gudstjänster. Som kyrkoarkitekt måste han vara konservativ, det passade bäst ihop med hans reformistiska variant av katolicismen. De profana byggnaderna uppfördes efter renässansens regler. Den kyrkliga arkitekturen fick ännu en tid behålla sin gamla dräkt, skuren efter gotiskt mod.

I slottskyrkorna är konservatismen i allmänhet mindre påfallande, men den finns dock. Slottskyrkan i Stockholm, planlagd på 1570-talet, är som byggnadsverk en senmedeltida kyrkoanläggning: rektangulärt rum, gotiska valv, spetsbågiga fönster, rundfönster, takryttare över det falska tvärskeppet, basilikalt tak över kyrkorummet.⁴ På sidorna om kyrkan fanns renässans, som förökades och allt tydligare framhöll det gotiska i kyrkan.

Kyrkan i Uppsala slott tillkom under Franciscus Pahr's tid, 1572—80. Pahr var renässansman, men kyrkan är sengotisk i uppbyggnaden, en salkyrka med nio valv, uppburna av fyra pelare. Fasaden mot söder betonades som kyrklig med tre axlar

¹ RR 1588, 10 jan., 20 april, 11 juni.

² RR 1572, 27 mars.

³ HAHR, Johan III:s renässans 2, s. 105.

⁴ JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, s. 310, anför vad G. UPMARK D. Ä. skrivit om slottskyrkans tak, som fortsatte lika över hela norra slottslängan, att det erinrade om det uppskjutande mittskeppet i en medeltida katedral, samt tillägger: här ha vi alltså genom en medveten kyrklig imitation takformen överförd på det profana huset.

spetsbågefönster. Interiören dekorerades i renässansstil liksom i slottskyrkan i huvudstaden. De tjocka murarna tyda på, att Johan III planerat en tornartad överbyggnad med spira,¹ troligen ungefär som på Vadstena slotts mittparti, där en kyrka fanns.

Vadstena slott, det mest konsekventa renässansbygget av detta slag i landet, har i översta våningen, symmetriskt placerad mitt i, en kyrka som i allt väsentligt påminner om ett kapell i ett sengotiskt slottsbygge: stjärnvalv över huvudrummet, höga spetsbågiga fönster och rundfönster, alla med spröjsverk som i Uppsala. I exteriören accentuerades kapellets plats och betydelse med tornbygge. Slottet, påbörjat av Gustav I, är som sagt en efter renässansens huvudprinciper väl genomförd anläggning, varför kapellet bryter det historiska stilsammanhanget. Men då Johan III byggde mera i slottet än i kyrkan, och detta andra är renässans, är det tydligt, att den kungliga uppdragsgivaren följde en viss princip, då han lät göra kyrkan i sengotik och inte i renässans som slottet i övrigt. Vadstena slottskyrka byggdes antagligen under 1580-talets förra hälft, alltså innan slottskyrkan i Stockholm fått sin huvudsakliga renässansinredning.²

Borgholms slotts (liksom Stegeborgs slotts) byggnadshistoria är ännu ej tillfredsställande utredd, varför just nu intet mera bestämt kan sägas om den kyrkliga arkitekturen där. Man vet, att den stora kyrkan för besättningen på slottet var rektangulär; i exteriören markerades kyrkkaraktern med en smäcker spira. Predikosalen för hovet hade höga rundbågiga fönster och rundfönster,³ den var färdig 1578.

I Kalmar slott omändrades två salar till kyrka 1589—92. Över den rektangulära kyrksalen slogs tunnvalv, som dekorerades i renässans.⁴ Här tycks inte ha funnits någon medeltid i anläggningen. Men Kalmar slottskyrka ligger sent i tiden och är som snart skall visas ett naturligt led i Johan III:s kyrkbyggnadsschema.

Svartsjö slott blev efter alla förändringar en för svensk arkitektur främmande skapelse. Tyvärr saknas en modern utredning av det märkliga byggnadsverket. EICHORN och HAHR⁵ ha framlagt ett stort material, av vilket bl. a. framgår, att kyrkan låg i det södra runda tornets översta våning, var välvt (1588), hade höga rundbågiga fönster och kröntes med »spets». Slottskyrkan, som planerades 1572, var tydligen ett kupolrum efter antikens och renässansens mönster. Men i ett par avseenden följde det originella kupoltemplet medeltida tradition för slottskyrkor: det låg högt upp och centralt, i själva centraltornet.

Liknande placering fingo slottskyrkorna i Uppsala och Vadstena — överst i tornbyggen, som voro indragna i huvudfasaderna — samt i Borgholm — överst i ett till

¹ HAHR, *Två nyfunna planer etc.* (i *Fornvännen* 1929).

² UPMARK D. Ä., *Valda skrifter*, s. 136. Jfr E. LUNDBERG, *Vadstena slott* (i *Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening* 1933—1934, s. 169).

³ HAHR, *Johan III:s renässans* 1, s. 132, 142.

⁴ HAHR, a. a., s. 122.

⁵ CHR. EICHORN, *Svartsjö slotts byggnadshistoria* (i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 7 1888—90); HAHR, a. a., s. 119 o. f.

hälften i västfasaden inställt torn. I Stockholms slott låg kyrkan visserligen icke i ett torn men dock högst upp (i norra flygeln). Ovanför slottskyrkan fanns ett kapell för drottningen, så även i Uppsala.

Det är ingen tillfällighet, att slottskyrkan i Uppsala i uppbyggnaden påminner om medeltida dubbelkapell. Uppsalakapellet var, enligt vad HAHR visat, kvadratisk med fyra pelare, som uppburo nio valv och samtidigt tjänstgjorde som stöd för läktaren i norr och söder.¹ Södra läktaren, alltså i övre våningen, stod i förbindelse med ett mindre kapell. Detta är ju inte annat än en variation av det medeltida, inbyggda dubbelkapellet, som jag nyss nämnde, t. ex. borgkapellen i Eger och Nürnberg. SCHUCHHARDT drar upp huvudlinjerna och påvisar likheten mellan denna typ och det hedniska Swantewitts-templets i borgen Arkona på Rügen.²

Om slottskapellet i Vadstena haft eller varit planlagt med en övervåning av läktare som kapellet i Uppsala slott är obekant. Men det har — utom läget och de arkitektoniska detaljerna — ett för typen utmärkande viktigt karakteristikon, centralformen. Altarrummet innanför de två kolonnerna förtar icke det tydligt centrala i den lilla anläggningen. Här kan man då lätt finna samborheten med den till synes så isolerade arkitekturskapelsen i Svartsjö runda torn, kupolrummet. Det antika och renässansaktiga draget har redan HAHR påpekat; om han fört in mellanlederna från den germanska medeltiden, skulle kupolkyrkan i Svartsjö slott inte ha verkat så främmande och oförklarlig.

Säkerligen fanns ett kapell i det medeltida Svartsjö slott, men var det låg och hur det såg ut veta vi ej. På 1560-talet började Anders Larsson målare, även framstående arkitekt, om- och tillbyggnaden av Svartsjö slott. Det är ännu ovisst om Anders målare påbörjade rundtornet. Enligt HAHR skall han ha planerat ett fyrkantigt torn på södra sidan, som först senare ersattes av ett runt torn. Jag har dock icke funnit avgörande bevis för HAHRs antagande. Är det så, att redan Anders Larsson arbetat med rundtornet, som kanske rent av fanns delvis före hans tid, har han indirekt varit orsaken till, att Johan III lät kröna det runda tornet med ett kupolrum. Även om konung Johan oberoende av Anders Larssons planer till Svartsjö slotts utbyggnad för konung Eriks räkning kommit på idén, att tornet skulle höjas ännu en våning »alldeles cirkelrund, innan och utan, efter som du av denna inneslutna champlun, som är gjord efter fundamentet förnimmandes varder», så har han dock otvivelaktigt här anknutit till en gammal tradition, vilkens fasta punkter ännu ej äro kartlagda.

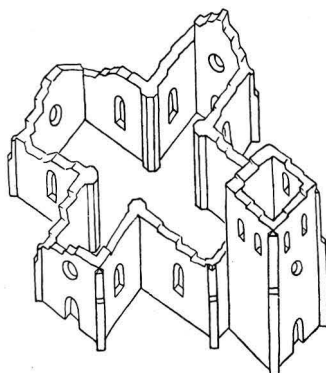

Fig. 63. Rekonstruktion av Johan III:s kyrkbygge 1588—92.

Rekonstruktion des Kirchenbaues 1588—92.
Reconstruction of the church 1588—92.

¹ HAHR, *Två nyfunna planer etc.* (i *Fornvännen* 1929).

² SCHUCHHARDT, *Die Burg*, S. 246.

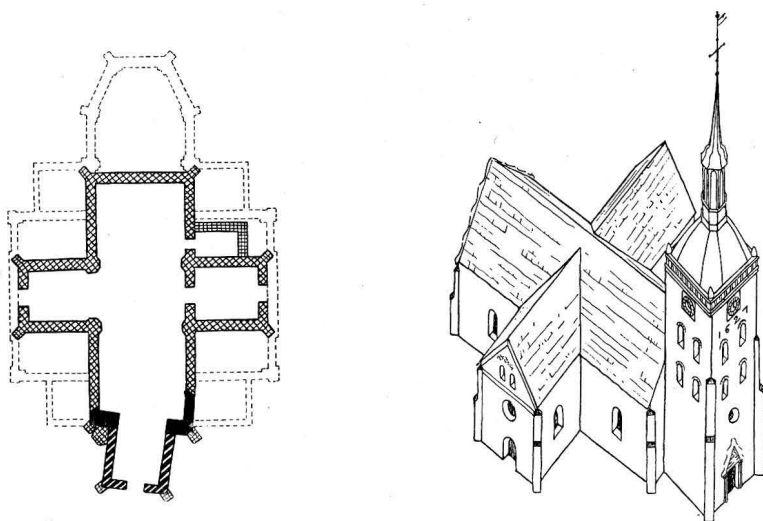

Fig. 64. Plan och exteriör av 1620-talets kyrka.
 Grundriss und Exterieur der Kirche um 1620. Plan and exterior of the church about 1620.

I det tyska konstområdet var det under medeltiden bruk att förlägga de inbyggda slottskapellen högst upp i anläggningens centralparti, ofta i ett tornbygge, »nach dem alten Princip, dass die Burg den Schutz der Gottheit brauche».¹ Renässansen bröt med sedvänjan eller principen och placerade kyrkan likt vilket annat paradrum som helst, d. v. s. symmetriskt i slottets nedre våningar med festsal eller annan större lokal som pendang. I en rad sachsiska slott och i av den sachsiska byggnadsskolan påverkade anläggningar inreddes kapell eller kyrkor av en enhetlig typ, som går tillbaka på slottskapet i Torgau 1544. Den rektangulära salkyrkan här och de besläktade slottskyrkorna i Dresden och Königsberg voro dock icke nyanläggningar utan inbyggda i äldre hus. Typen fulländades i slottskapellen i Schwerin, Schmalkalden, Bevern med flera stora byggen, där kyrkans plan icke betingades av formen på äldre rumligheter. Predikorummet gjordes enskeppigt, utan särskilt från salen avsnört kor, oftast läktare på tre sidor.²

Fullt så strängt som i Frankrike höll man inte i Tyskland på den nya principen att placera fest- och andra paradssalar, inklusive kyrkan, symmetriskt inbördes och i förhållande till huvudentrén. I de första renässansslotten, såsom Gaillon i Normandie, behöll man de medeltida friliggande (hit räknas även kyrkorna och kapellen om de äro hopbyggda med anläggningen i övrigt men icke inbyggda i den) kyrkorna,³ trots

¹ SCHUCHHARDT, Die Burg, S. 331.

² LÜBKE-HAUPT, Geschichte der Renaissance in Deutschland 2, S. 345, 349, 354, 429 etc.; HORST, Die Architektur der deutschen Renaissance, S. 81 u. f.

³ B. THORDEMAN, Alsnö hus, Sthlm 1920, s. 124 o. f., behandlar palatskapellet som fristående byggnad. Denna form liksom det inbyggda visar »i stort sett en centraliserande tendens».

att man överlämnade uppförandet av de nya slottslängorna åt italienska arkitekter. Det visar hur konservativ man var på ömse håll även här. Slottet La Muette, en renässansanläggning från 1540-talet, fick en gotiskt uppbyggd, som ett torn intill en fasad placerad kyrka med tresidigt korslut. Men i det nya Fontainebleau, som planerades tidigare än La Muette, lades i en långsträckt byggnad en rektangulär kyrksal som motvikt till kungsvåningen, båda byggnadsdelarna helt igenom renässansskapelser med italienskt kynne såväl i arkitekturen som i placeringen.¹

Man väntar sig, att den svenska slottskyrkoarkitekturen under 1500-talets senare hälft skall röja påverkan från Tyskland och Frankrike. ROMDAHL och HAHR² ha visat på de möjligheter som förelågo, men någon mera ingående undersökning beträffande förbindelserna med fransk arkitektur just då är inte gjord. Här har problemet berörts beträffande detaljen om de inbyggda furstliga slottskyrkornas arkitekturstil och läge för att få relief åt Johan III:s slottskyrkotyp, vilka måste klaras upp om man vill komma till rätta med den svenska kungens kyrkliga arkitektur i allmänhet. De få anförda exemplen — det ges många av samma slag — bestyrka vad jag ovan inledningsvis betonat, att Johan III följde en viss uppfattning om såväl slottskyrkor som kyrkor i allmänhet, då han lät bygga dem efter medeltida sätt, trots att han som profanarkitekt var renässansman.

Början på den kedja i vilken slottskapellen i Svartsjö, Uppsala, Vadstena och Borgholm äro några sena länkar ligger långt tillbaka i medeltiden. De typbildande modellerna ha skapats på kontinenten, men vi kunna här i Sverige ha format detta speciella kapellrum efter inhemska förhållanden och krav, det är till och med troligt. Genom att grundligare än vad som här kunnat ske analysera Johan III:s slottskapell dels som självständiga organismer, dels som delar av stora byggnadsverk kan man kanske rekonstruera en intressant typkedja.

Det som hittills framgått om slottskyrkorna hjälper oss att förstå Johans mening med församlingskyrkorna. Även här ligger linjen klar.

Under åren 1568—76 lät Johan III restaurera Riddarholmskyrkan. Då överströkos de medeltida vägg- och valvmålningarna etc., men i övrigt torde ingen väsentlig för-

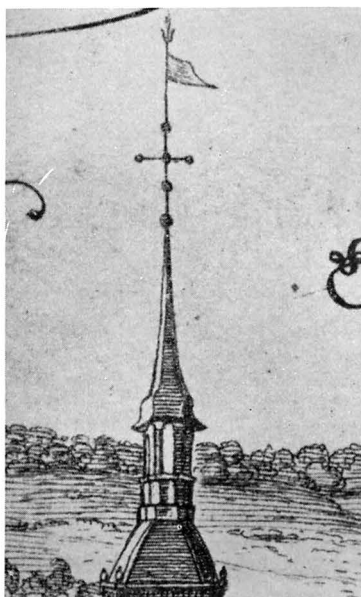

Fig. 65. Tornspiran 1627.
Die Turmspitze 1627. The spire; 1627.

¹ A. HAUPT, *Baukunst der Renaissance in Frankreich und Deutschland*, Berlin 1916, S. 28 u. f., 73, 81, 86 u. f.

² ROMDAHL, *Några observanda rörande Vasatidens byggnadskonst* (i *Fataburen* 1911 och i *Gammal konst* 1916). HAHR, *Studier i Vasatidens konst*, s. 28 not.

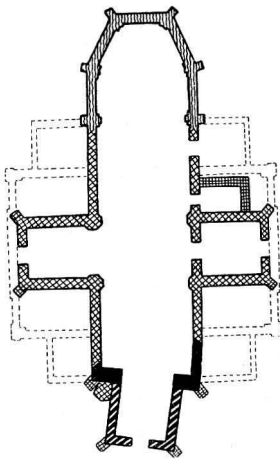

Fig. 66. Kyrkan efter förlängningen 1650-t.

Grundriss um 1660.
Plan about 1660.

ändring ha utförts. Enligt MARTIN OLSSON¹ hade kyrkorummet efter restaureringen alltså samma karaktär som under 1400-talet. Det var med andra ord en i stort sett pietetsfull uppsnyggning av det medeltida templet, som konung Johan verkställde. Han restaurerade även Uppsala och andra domkyrkor efter samma principer.

På 70-talet började han även återuppbygga förfallna eller nedrivna kapell och kyrkor, bland andra Klara kyrka i Stockholm. Det är inte visat, att Johan vid uppförandet av Klara kyrka ej tog intryck av eller rent av följde den medeltida klosterkyrkan på platsen, då han bestämde utseendet på kyrkan. Det är en enskeppig, i öster tresidigt avslutad byggnad med enskeppiga korsarmar mitt på samt torn i väster.

1580 börjades efter konung Johans order en kyrka i korsform med flera pelare i långhuset på den medeltida Jakobs kyrkas grund, som även den sannolikt var treskeppig. Frånsett att Jakobs nya kyrka skulle få flera skepp än Klara kyrka,

voro de lika till typen, båda korskyrkor.²

Hösten 1586 befallde Johan, att ett kapell i korsform skulle byggas på Södermalm. Det blev också uppfört, Sturekapellet.

Senast våren 1588 var ett annat av kungen beordrat kyrkbygge på Södermalm i gång, Maria Magdalena på den medeltida kapellgrunden. Som jag visat i det föregående anlades den nya Maria Magdalena kyrka i korsform, dock ej liksom Klara och Jakobs kyrkor med korta korsarmar till ett längre långhus utan med fyra lika långa armar; möjligen voro korsarmarna smalare än mitskeppet. Sannolikt uppfördes Södermalms kapell eller Sturekapellet efter samma plan.

1588 i april ändrade kungen planen till Jakobs kyrka. I stället för en korsformig, treskeppig kyrka skulle byggas en med kvadratisk menighetshus med fyra pelare och mitt-torn samt smalare kor.

Samma år i maj meddelade kungen, att han ämnade bygga en fyrkantig, d. v. s. en kvadratisk kyrka vid Stortorget i Stockholm, Trefaldighetskyrkan.

Alltså, först de pietetsfulla restaureringarna av Riddarholmskyrkan och domkyrkorna, så Klara och Jakobs kyrkor efter medeltida planer med kortare korsarmar än långhuset, därefter, 1586, Södermalms korsformiga kapell och — strax efter — Maria Magdalena korsformiga kyrka, båda med ungefär lika långa tvärskepp som huvudskepp. Sedan, 1588 i april och maj, övergår konung Johan till först en kvadratisk kyrkplan för Jakob med torn över mitten på fyra pelare, därefter till en kvadratisk plan för Trefaldighetskyrkan utan pelare. Det är en gång från höggotiska medeltids-

¹ M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, s. 128.

² LUNDMARK, Jakobs kyrka, s. 271 o. f., 423.

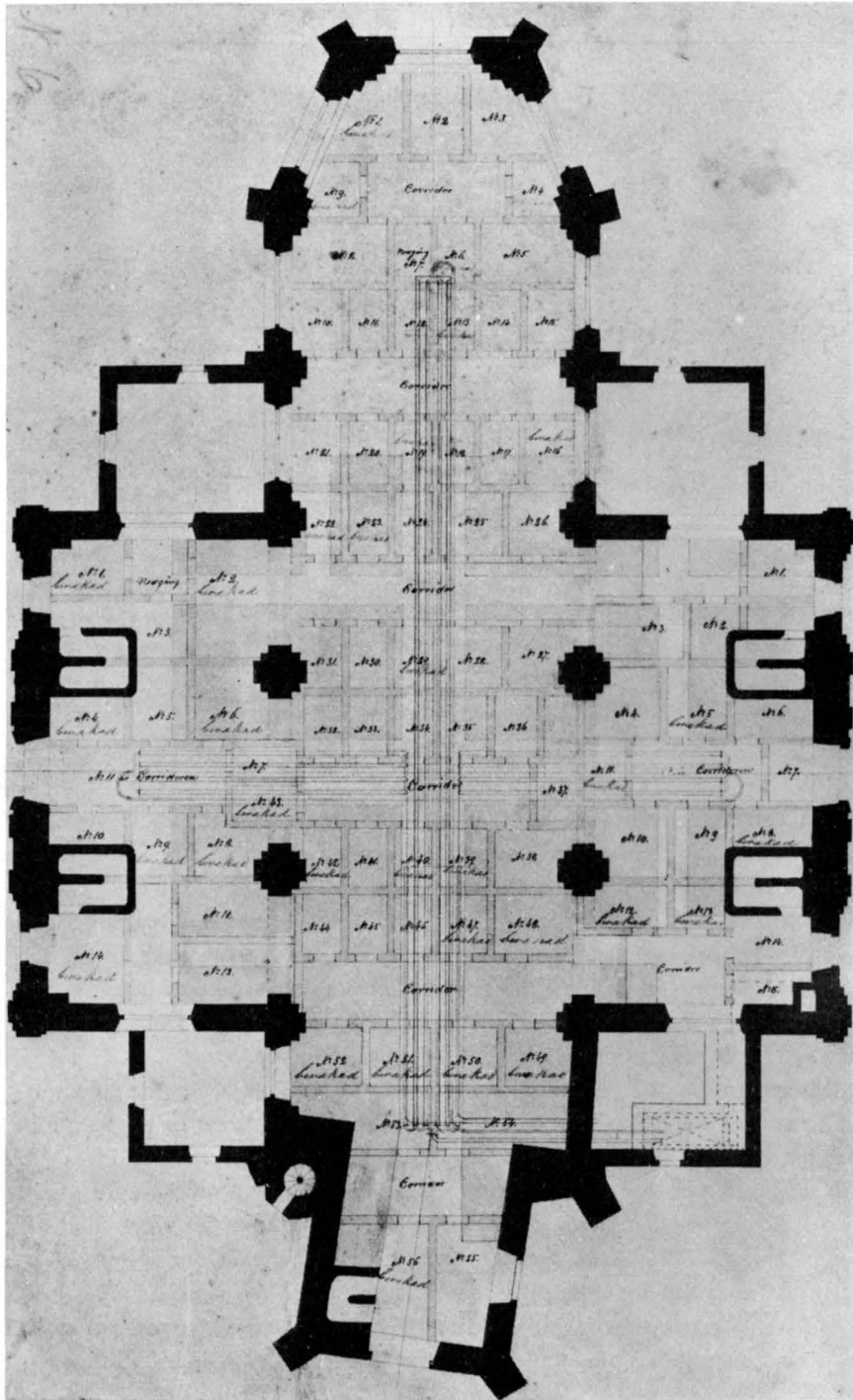

Fig. 67. Planritning av Maria Magdalena kyrka 1861, utförd av E. Thavenius.
 Grundriss der Kirche 1861, von E. Thavenius. Plan of the church, 1861; by E. Thavenius.

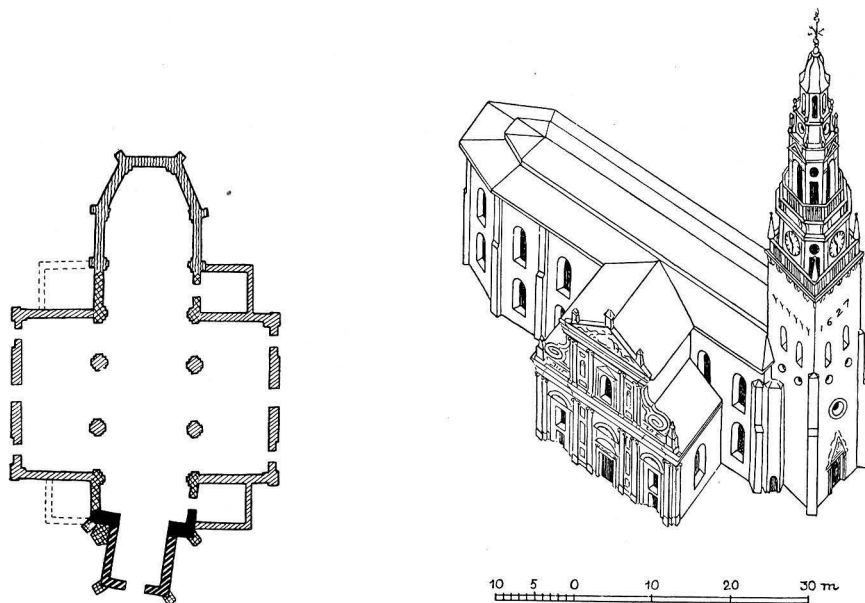

Fig. 68. Plan och exteriör av kyrkan efter uppförandet av N. Tessin d. ä:s tornspira och korsarmar, omkr. 1680.

Grundriss und Exterieur der Kirche um 1680.

Plan and exterior of the church about 1680.

typer till en sengotisk salkyrka. Att denna sedan som typ närmade sig det för den luterska gudstjänsten ideala predikorummet, centralkyrkan, hade Johan III numera tydligen intet särskilt emot.

Jämför härmed, att slottskyrkan i Kalmar, som inreddes i två hopslagna salar, tillkom 1589—92 och att slottskyrkan i Stockholm, på vilken man byggt och ändrat sedan 70-talet, genom arkitektoniska element såsom korintiska pelare nu moderniserades — förut hade dekorationen i renässansmönster varit nog. Det har tydligen skett en förändring i kungens uppfattning om byggnadskonsten.

Man brukar hänvisa till Serlios arkitekturbok 1540 som källa för Johan III:s kunskaper om arkitektur. Man finner dock icke hos Serlio alla de nyttiga föreskrifter Johan ger beträffande rätt och jämnt, angående färg etc. Men i Palladios arkitekturbok 1570 står just om, att golven skola ligga i samma plan och taken i samma höjd, att av alla färger är det ingen som bättre anstår templen än den vita och att de kyrkor som byggas i korsform äro lofvärda.¹ Palladio avbildar tak med rosor och talar om valv med stuck, vilket väl delvis finns även hos Serlio. Men det kan ej förnekas, att mycket tyder på, att Johan III de senaste åren tog del av Palladio. Den vita färgen Palladio rekommenderar för tempel tog Johan till sina slott, men

¹ A. PALLADIO, Fyra böcker om arkitekturen, sv. uppl., Sthlm 1928, s. 53, 197.

för att färgen skulle framträda så mycket bättre lät han rödfärga Storkyrkan i Stockholm som den varit förut. Konung Johans stora intresse för korsformiga församlingskyrkor är påfallande, ett intresse som kan väckts och underhållits under hans arbete med restaureringen av domkyrkan i Uppsala och andra med tvärskepp, men man får inte glömma den rekommendation Palladio ger typen.

Visserligen framträda palladianska påverkningar i svensk byggnadskonst först långt in på 1600-talet, men det hindrar ej, att Johan III kände till Palladio och så långt han kunde tillämpade vissa av hans lärdomar. Johan var dock ingen utövande arkitekt som ritade kyrkor och slott. De senare byggdes för övrigt av hans arkitekter i italiensk renässans. Kyrkorna åter ville han ha på en annan fason, ty de angingo hans religiösa uppfattning.

Det finns något annat som utan tvivel betytt mycket för Johans inställning till konsten, hans giftermål först med den katolska Katarina — det brukar man även framhålla — och sedan, efter Katarinas död, hans giftermål med Gunilla Bielke 1585. Året efter modifierade Johan sin hittills stränga uppfattning om hur en kyrka skulle se ut.

Av ordalagen i 1571 års kyrkoordning framgår, att man även på luterskt håll var medveten om, att en kyrkas form och stil hade en viss symbolik och för de rättrogna betydde religiösa värdeenheter. Kapitlet om kyrkor och kyrkoskrud börjar: Kyrkor kunna vi kristne icke heller umbära, ändock det är en annan skäl (eller mening) med de kyrkor som vi kristne hava än med Juda-templet, vilket Skriften kallar Guds hus mer för den skull, att det var en figur till det sanna Guds hus, nämligen den heliga kristliga församlingen, som är det rätta och sannskyldiga Guds tempel, än att Gud där rätteligen bo skulle, såsom S. Stefan nogsamt förklarar. Ty våra kyrkor äro icke någon sådan figur utan de äro allmänliga hus och såsom skolor, där kristet folk kan församlas . . . Längre ned står, att onyttiga altare skola avskaffas.

Johan III byggde dock sedan Laurentius Petris kyrkoordning kommit ut flera kyrkor efter en bestämd »figur» och i slottskyrkorna lät han bygga flera altaren, i Uppsala tre.

I *Scandia illustrata*¹ förekommer en uppgift angående konung Johans många kyrkliga nybyggnads- och restaureringsarbeten, som man inte ansett vara pålitlig, enär den synes strida mot data om samma kyrkor i byggnadsbrev. Notisen hos *Messenius* i *Scandia* är dock riktig, man har endast missförstått honom. *Messenius* har nämligen samlat ihop en hel del uppgifter om kungens arbete för kyrkorna och satt dem i klump på samma årtal, 1576, vilket framgår om man läser uppmärksamt. *Messenius* berättar om Johans hjälpverksamhet mot kyrkor i allmänhet, därom vittna främst katedralerna i Uppsala, Linköping, Skara, Västerås, Växjö och Arboga. Därnäst kyrkorna i Stockholm, såsom franciskanernas och Klara kyrkor, vilka han praktfullt återuppbyggde. Jakobs, Maria Magdalena och dominikanernas påbörjade han

¹ *MESSENIUS*, *Scandia illustrata*, tom VII, p. 43—44.

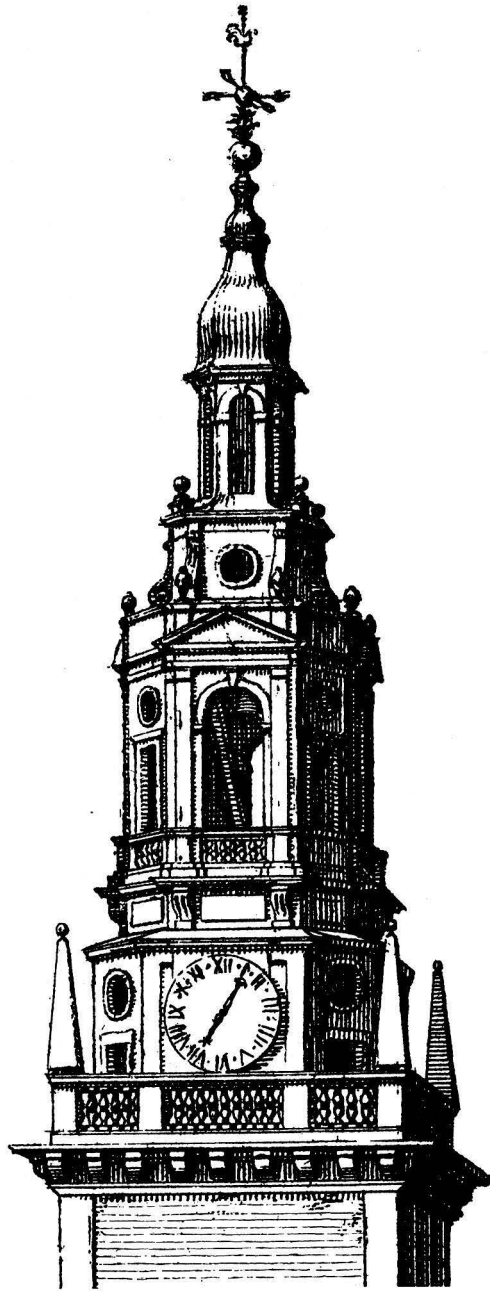

Fig. 69. N. Tessin d. ä:s tornspira från 1670-talet.
Die Turmspitze um 1670. The spire about 1670.

Fig. 70. Västportalen av N. Tessin d. y. 1716.

Westportal der Kirche 1716.

West doorway of the church, 1716.

Fig. 71. Modell till tornspira utförd 1800 efter ritning 1769.
Modell zu einer Turmspitze, 1800, nach einer Zeichnung 1769. Model for a spire, 1800; after a drawing 1769.

Fig. 72. Ritning av kyrkans norra fasad 1848, utförd av J. P. Lindberg.

Die Nordfassade der Kirche, nach einer Zeichnung von J. P. Lindberg 1848. The northfront of the church, after a drawing by J. P. Lindberg, 1848.

dyrbart, men döden förmenade honom att fullborda dem utom det förstadskapell som han lät bygga på den plats där hans ättfader och andra förnämna män i riket brändes oskyldigt av Kristiern tyrann.

Därmed får också uppgiften om att Maria Magdalena kyrka börjats eller anlagts 1576 sin förklaring. Notisen har från Scandia, vars latin man läst slarvigt, vandrat vidare i all litteratur om kyrkan. Messenius har dock icke sagt, att varken Magdalena eller någon annan kyrka byggts eller restaurerats 1576.

Omedelbart efter berättar Messenius om en präst som kom till konung Johan för att be om hjälp till sin kyrkas reparation efter en eldsvåda. Om man tänker på, att Johan var katolik och höll sig till den heliga kyrkan i Rom, visserligen med oppo-

sition på några punkter, förstår man ordleken i Johans svar. Kungen liksom prästen talade latin. Prästen bad, att kungen skulle räcka en hjälpande hand åt den heliga kyrkan som brunnit. Kungen frågade skämtsamt, var i riket fanns väl den heliga kyrkan, varpå prästen svarade att den låg i Gryt. Och jag som trodde att den blomstrade i Rom, sade Johan småleende: At illam ego Romæ arbitrabar floruisse.¹

Från Rom hämtade Johan böcker och annat, helt naturligt. Då Antonio Possevino var här 1578, bad Johan honom att för 3 000 scudi låta trycka och köpa katolska böcker och skicka till Sverige och för 4 000 scudi altarskrud och två kalkar, vilka med utsmyckning och helt av guld skulle kosta 1 000 scudi per styck.² Denna händelse belyser ytterligare Johans stränga krav på, att allt som rörde kyrkobyggnaden och inredningen skulle vara i överensstämmelse med den heliga kyrkans bruk.

Så förklaras dualismen i Johan III:s uppfattning om konsten. Han var i kyrkliga ting konservativ och höll på traditionen, men i övrigt var han en renässansfurste.

1600-TALETS PLANBILDNINGAR

Den halvfärdiga kyrka Johan III efterlämnade var tack vare hans framsynthet — att omkring 1586 övergå från långhustypen till salkyrkan och korskyrkan med lika långa armar — mera modern än någon annan kyrka i staden. 1600-talets kyrkobyggnader i Stockholm blevo ett slags förstörade Maria Magdalena-kyrkor. När Katarina-borna separerat från moderförsamlingen och beställde ritningar till ny kyrka hos Jean De la Vallée, hade de erfarenhet från både det lilla Södermalms kapell och Maria Magdalena kyrka beträffande predikorum där predikstolen stod ungefär mitt i, inte som i långhuskyrkor av Storkyrkans och Jakobs typ närmare korét, där herremän, kyrkvårdar och skolpojkar sutto och långt därifrån den enklare menigheten, i väständan av templet. Katarina församling fick också en kyrka, där predikstolen ursprungligen placerats mitt i korskvadraten.

Det var av nödtvång man på 1650-talet förändrade typen och förlängde Maria Magdalena kyrka i öster, som nu blev en långhuskyrka med tvärskepp liksom Klara kyrka. Den typen levde ännu framåt mitten av 1600-talet. Mariestads kyrka grundlades 1593 med Klara kyrka som förebild, Kristina kyrka i Falun och Heliga trefaldighetskyrkan i Gävle byggdes ungefär 50 år senare efter Jakobs kyrkas mönster, som ju i stort sett verkade medeltid. Nymodigheter som Heliga trefaldighetskyrkan i Kristianstad slogo inte igenom norrut, och dock fanns i Skåne-kyrkan mycket av tidens och beaktelsens fordran på luftig, vidrummig arkitektur, central placering av predikstolen och plats för läktare, till och med dubbla, när så behövdes. De många läktarna varslade om barocken.

¹ Scandia illustrata, tom VII, p. 44.

² A. THEINER, Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl etc., Theil 2, Augsburg 1839, S. 266.

Barocken marscherade upp till Maria Magdalena kyrka med N. Tessin d. ä. och hans ritningar till nya korsarmar i norr och söder. De äro, som SIRÉN skriver, gestaltade efter den tidiga romerska barockens stränga mönster och framstå såsom högst förnäma främlingar mot bakgrunden av kyrkans släta långhus.¹

Det var ett kraftigt ingrepp Tessin d. ä. gjorde i kyrkans självständiga stil med sina romerska tvärskeppsfasader. Maria Magdalena kyrka hade nämligen sin egen stil, skapad av Johan III: enkel, praktiskt funktionerande lokal för gudstjänster, till och med i samklang med 1571 års kyrkoordning, som var emot dyrbara kyrkor. Med Tessin d. ä:s fasadarkitektur kom Maria Magdalena kyrka upp i en annan och förnämre klass, men den blev därför inte mindre nyttig. Nu kunde kyrkan taga emot många fler gudstjänstbesökare än förr.

Korsarmar funnos på Maria Magdalena kyrka innan Tessin d. ä. byggde sådana, men Tessin behöver ej ha lånat idén till dem från kyrkan. Sedan ett årtionde arbetade Tessin på Kalmar domkyrka, som i plan ter sig förvillande lika Maria Magdalena kyrka.² Centralkyrkornas högkonjunktur var inne. Katarina och Hedvig Eleonora i Stockholm voro var för sig självständiga varianter av typen, som säkert funnit vägen till Stockholm även utan att Johan III förberett intresset för denna typ med sina kyrkbyggen på Södermalm.

I det inre lät Tessin sätta upp 257 alnar takgesims av trä. De gesimser han ritade för Kalmar domkyrka och för Drottningholms slott voro kraftigt tilltagna,³ och vi kunna efter dem sluta oss till hur Tessin artikulerade väggarnas och valvens mötesgräns i Maria Magdalena kyrka.

ROOSVALS påpekande av en södervändningens princip i svensk kyrkbyggnadskonst får ett belägg även här. När Tessin skulle visa sina ritningar till nya tvärskeppet för kyrkans föreståndare, sexmän och andra, samlades alla på kyrkogården. Man var tydligen överens om att den södra fasaden var den förnämsta, ty sedan Tessin demonstrerat ritningarna och förklarat, var sakristian (i sydöst, nuvarande skrud- och silverkammaren) och det andra huset som skulle komma däremot borde stå (i sydväst), vilket de till varjehanda kyrkans behov kunde bruka och nödvändigt för regularitetens skull därtill hör, lät församlingen sig allt väl behaga.

Man byggde inte heller några sakristior på norra sidan under Tessin d. ä:s tid, de kommo till först efter branden 1759. Tyvärr måste då det tessinska göras om, men man måste ge CRONSTEDT det berömmet, att han gjorde bästa möjliga av situationen. Man hade mycket litet att bygga för, men församlingen krävde större utrymme. Därför blev han tvungen ändra om korsarmsfasaderna så att innanför dem kunde bli plats för dubbla läktare liksom förut, ehuru han nödgades sänka murhöjden till det gamla.

¹ SIRÉN, Gamla stockholmshus 2, s. 40.

² Jfr M. OLSSONS uppsats i Rtg 1926: Nicodemus Tessin d. ä:s Finska kyrka på Helgeandsholmen och dess konsthistoriska ställning; JOSEPHSON, Tessin 1, s. 29.

³ UPMARK D. Ä., Svensk byggnadskonst, s. 97 o. f., 183 o. f.

Tessin d. y. övertog ju faderns arbete vid kyrkan och avslutade det. Från den perioden ha vi intet kvar av Tessin d. y. Portalen i väster ritade han först 1716, en klassicistisk uppbyggnad, som likt en altaruppsats ramade om portarna-altartavlan och rundfönstret, ett minne från Johan III, som älskade fönsterrosor.

Maria Magdalena gick väl i mångas ögon inte upp emot Katarina kyrka, när den äntligen blev färdig. Men man föredrog dock i landsorten att kopiera Maria, vilket i kända fall tycks ha berott på, att man hade en äldre kyrka som behövde utvidgas, och då gjorde man som i Maria Magdalena församling. När Östra Ryds kyrka skulle utökas på 1690-talet, fick den korsarmar i norr och söder och, förmodligen för regularitetens skull, ett gravkor i öster, som byggdes med tre sidor åt öster som på Maria Magdalena kyrkas kor.

TORNSPIRORNA

Vogels stick av kyrkan visar ett torn med spetsigt krön, inte renässans och inte medeltid. Det var möjligen en hemmasvensk skapelse, men det kan lika väl ha varit ett verk av nederländska tornspirebyggare, vilka inkallats till Sverige vid olika tillfällen under 1500-talet och de första årtiondena på 1600-talet. Något litet av Johan III känner man igen i det, men det är förklarligt. Johan III:s torn vid slussen fanns ännu kvar, och samtida stick bestyrka antagandet av en påverkan från det hållet.

Konung Johan satte upp gavlar och spetsar på allt han byggde. 1572 gav han besked om en takryttare på Finska kyrkan i avvaktan på att torn vid västra gaveln skulle bli färdigt. 1588, då tornet var uppfört, ville han att Willem Boy skulle rita en spets för detta, som skulle göras så hög den kunde bli. Den gamla takryttaren mitt på långhuset fick vara kvar.

Även Erik XIV lät sätta upp spetsar på kyrkorna. I en odaterad instruktion angående diverse arbeten som Erik ville ha utförda, troligen från början på 1560-talet, gav han befallning om att Uppsala, Strängnäs och Västerås' domkyrkor skulle vidmakthållas, samt att de murade tornen skulle brytas ned något och uppsättas spetsetorn i stället. Gotiken byggde spetsiga tornavslutningar, men här är det nog fråga om av renässanstorn inspirerade bildningar. Eljest var ju det utmärkande för gotiken vertikalismen, höjdsträvan, medan renässansen betonade horisontallinjen.

Tessin d. ä:s spira blev ett renässansstycke. Bågställningar, frontoner, lisener på en arkitektonisk klar stomme. Dock inga tyskt överlastade dekorationsytor.

Erik Palmstedts osignerade förslag till tornspira 1769 är inte endast de lärda mödors verk, ty Palmstedt hade fantasi nog att hitta på ett tornkrön. Men då hade allmänheten en ganska bestämd mening om tornspiror, om hur de borde se ut, och därför anslöt han sig till det aktuella modet och studerade Storkyrkans, Jakobs, Strängnäs' spiror samt naturligtvis sin chefs och medarbetares resultat av den märkliga arkitektävlan något tidigare under århundradet om tornavslutning åt Storkyrkan.

Fig. 73. Förslagsritning till tornspira av C. F. Sundvall 1822.

Entwurf zu einer Turmspitze von C. F. Sundvall 1822.
Drawing for projected spire by C. F. Sundvall 1822.

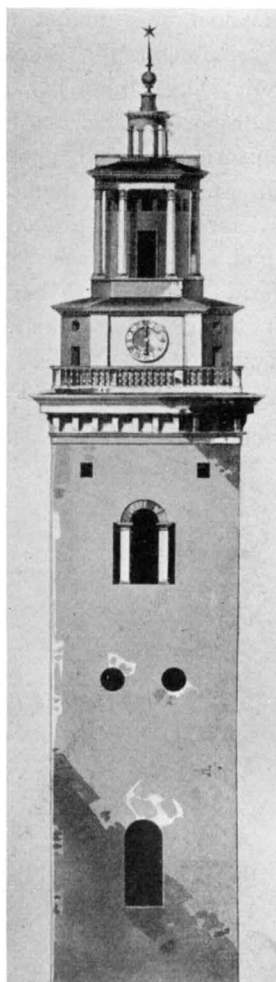

Fig. 74. Förslagsritning till tornspira av C. F. Sundvall 1823.

Entwurf zu einer Turmspitze von C. F. Sundvall 1823.
Drawing for projected spire by C. F. Sundvall 1823.

Palmstedts spira (fig. 55) var ett moget verk, men det blev aldrig förverkligat, ehuru Maria Magdalena så väl behövde ny spira i stället för Tessin d. ä:s som brann 1759.¹

Sundvalls många förslag till tornspira äro som illustrationer till hans i Vetenskapsakademiens handlingar 1821 tryckta uppsats om nyttan av den antika stilen

¹ ROOSVAL, Storkyrkan, s. 252—253.

i byggnadskonst, i synnerhet för Sverige. Vid så mångfaldiga särskilda byggnader som för religionen, för säkerheten, för allmän nytta, för beboendet, för praktiken och för nöjet förekomma har jag trots mig finna, skrev Sundvall, att tanken fäst sig vid föremålet och träffat det man kallar sann karaktär, det svåraste för en arkitekts uppfinningsförmåga, att byggnaden visar ett vackert helt och att alla fönster, portar, listverk m. m. äga med denna en fullständig överensstämmelse samt att alla detaljer av dessa delar äga den proportion, enkelhet och form som behagar ögat och utgör vad vi kalla god stil.

Allt detta kan man se han strävat efter i sina olika förslag. Det har sagts, att Sundvalls tornkrön är enkelt. Det är så, med det har otvivelaktigt vad man kan kalla god stil.

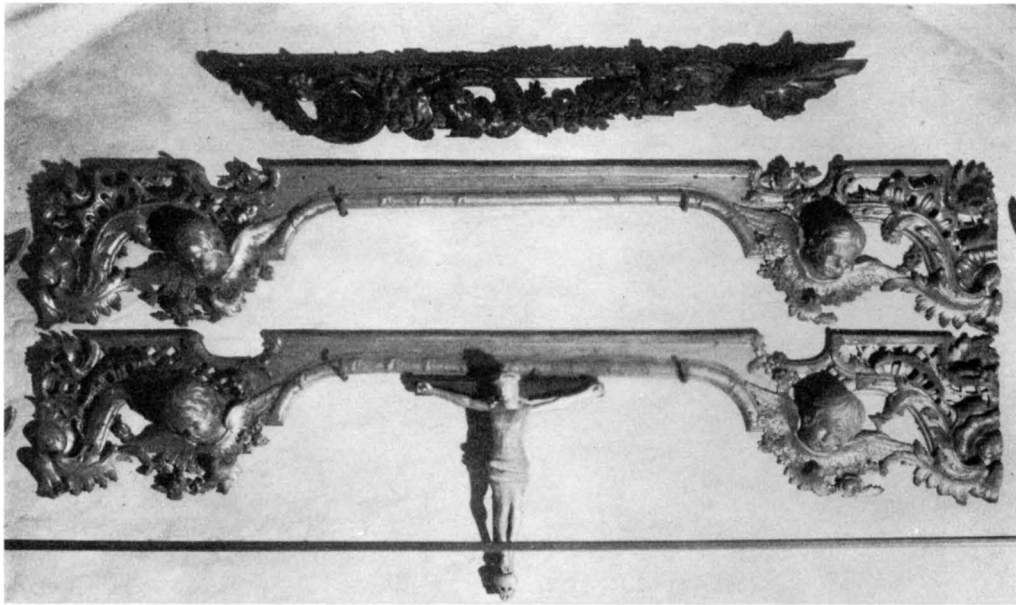

Fig. 75. Skulpterade ramstycken från omkring 1750.

Skulptierte Rahmenteile um 1750.

Sculptured framework; about 1750.

INREDNINGENS OCH INVENTARIERNAS BESKRIVNING OCH HISTORIA

ALTARE, ALTARUPPSATSER, PREDIKSTOLAR, BÄNKINREDNING OCH ORGELVERK

Invid östra väggen i det tresidigt avslutade koret står altaret med sin uppsats, båda av trä, målat som grågrön och blekröd marmor med förgyllda lister och ornament, de senare av gips. Altaranordningen är utförd efter C. J. Cronstedts ritning 1763 (i Nationalmuseum; fig. 77). En fransk skulptör, de Mardille, utförde ornamentsarbetet. På vardera sidan av altaret står en vitmålad staty av trä, den ena håller nattvardskalk och bok, den andra ett hjärta. På ramverkets krön äro två halvt knäböjande änglar av gips, vitmålade. Altartavlan, H. 350, B. 196, »Herdarnas tillbedjan», är målad av Louis Masreliez.¹ Maria är framställd i brunviolett och grön dräkt, herdarna i bruna kläder, förgrunden i bruna toner. Änglahuvudena i skyn sväva på blekgula strålar och moln. Upptill en flik av ljusblå himmel.

ALTARE OCH
ALTARUPP-
SATS

¹ C. D. MOSELIUS, Louis Masreliez, Sthlm 1923, s. 59, 205.

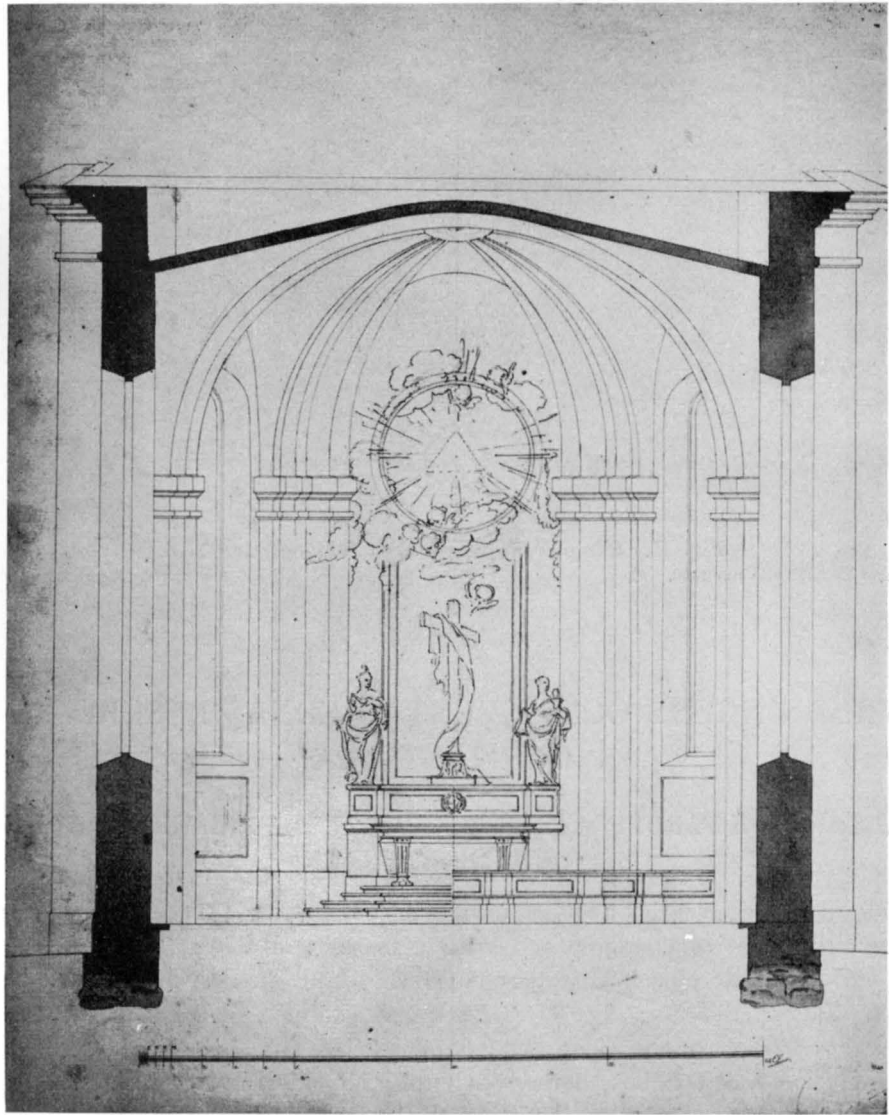

Fig. 76. Förslag till korinredning 1763, utfört av C. J. Cronstedt.
Entwurf für den Altarraum 1763, von
C. J. Cronstedt.

Drawings for proposed chancel-fittings 1763;
by C. J. Cronstedt.

Fig. 77. Förlag till korinredning 1763, utfört av C. J. Cronstedt.
 Entwurf für den Altarraum 1763, von C. J. Cronstedt. Drawings for proposed chancel-fittings 1763; by C. J. Cronstedt.

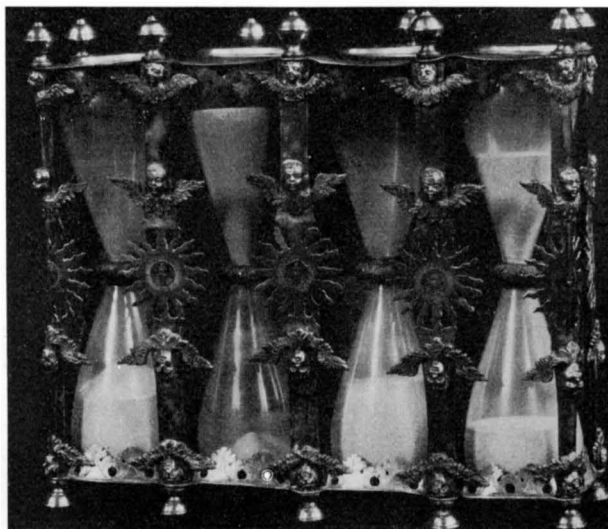

Fig. 78. Timglas, silver, 1700-talets förra hälft.
 Stundenglas aus Silber, 1700—50. Hour-glass of silver; 1700—50.

Cronstedt åtog sig 1762 att utföra ritning till altaret, som blev färdig året efter. I Nationalmuseum finns utom den godkända ritningen, som ganska noga följdes vid utförandet, även ett förslag med ett fristående kors i stället för målad tavla samt med änglahuvuden runt det allseende ögat upptill men utan knäböjande änglar (fig. 76). Cronstedts modell till altarrummet med den nya uppsatsen tillhör kyrkan (fig. 48). Församlingen hade fått löfte om marmor till både altare och uppsats, men marmorn till altarbordet tycks inte ha kommit, ty 1764 skrev kyrkorådet kontrakt om leverans av kolmårdsmarmor till altaret, »efter den av herr överintendenten Adelerantz lämnade ritning».¹ Kontraktet uppsades dock strax efter, enär man beslutat uppbygga altaret med mindre kostnad. Senare på året fick Cronstedt åter uppdrag att styra om altaret etc. På både ritning och modell är ornamentik i korvalvet markerad. Det rokokonät av förgylld stuck, som nu finns i korets valvkappor samt keruberna och molnen över sidofönstren, utfördes av de Mardille. De båda statyerna, i romerska dräkter, liksom kolmårdsmarmorn till altarringen fick kyrkan i gåva av slottsdeputationen. Förmodligen hade statyerna ursprungligen utförts för slottet men inte passat för den avsedda platsen.

ÄLDRE
 ALTARUPP-
 SATSER

Den altaruppsats som förstördes i branden 1759 hade anskaffats på 1690-talet, då kyrkan sålde sin uppsats från 1600-talet till Piteå kyrka, där den ännu finns kvar, en altaruppsats i tre våningar. Den betaltes med 129 dlr kmt. »På de tavlan flan-

¹ SIRÉN, Gamla stockholms hus 2, s. 47.

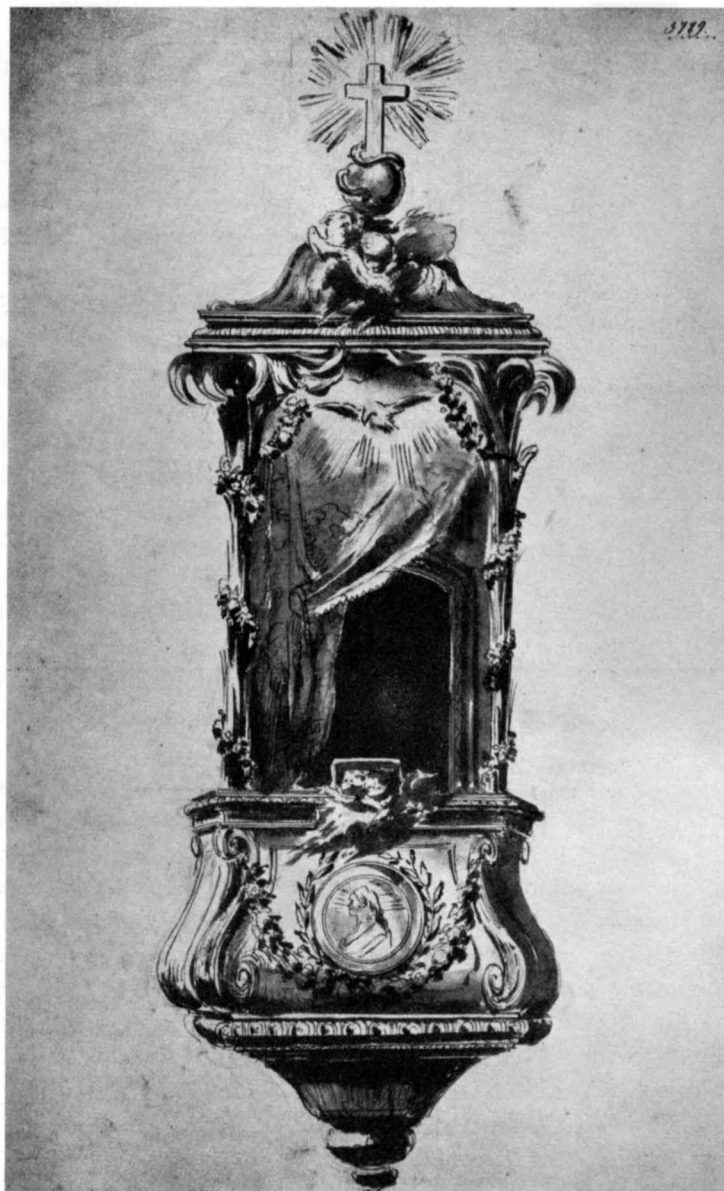

Fig. 79. Ritning till predikstol av C. J. Cronstedt, 1760-talet.
 Entwurf, zu einer Kanzel von C. J. Cronstedt, um 1760. Design for a pulpit; by C. J. Cronstedt, about 1760.

PREDIKSTOL

Fig. 80. Nummertavla 1710.

Verstafel 1710.

Number-board; 1710.

kerande pelarna finnas anbragta två runda kopparplåtar, på vilka finnas vackert målade sturevapnet samt vasa- och leijonhufvudska vapnen».¹

1634 gavs »dem som buro altartavlan hem» 3 dlr (jfr ovan s. 74), och 1670 togs altartavlan ned medan altaret murades om. 1683 putsade en målargesäll upp altartavlan och predikstolen.

Predikstolen (synlig på fig. 42, 43 och 58, 59), i nordöstra hörnet av korskvadraten med uppgång genom muren från sakristian (fig. 49), är av trä. Korgen är målad i grågrönt med blekröda fyllningar, förgyllda lister och ornament. I bröstningens mittfält finns en bröstbild i relief föreställande Maria Magdalena. Ljudtaket uppbäres invid muren av skulpterade grönmålade palmträd. Ritningen till predikstolen utfördes av Cronstedt (fig. 79; i Nationalmuseum), träarbetet av snickaren och bildhuggaren Jonas Holmen från Västerås. »Det är ett rokokokonstverk av synnerligen elegant hållning».²

Adelerantz d. y. och J. E. Rehn ha utfört ritningar till predikstolar snarlika Cronstedts (i Nationalmuseum). Rehn uppger, att han ut-

fört ritningar till både altare och predikstol för Maria Magdalena kyrka.³

På predikstolen står ett timglas (fig. 78), stället, med fyra glas, är av silver, delvis förgyllt. Dekorationen består av pålödda gjutna änglahuvuden samt solar och akantus i uppstucken gravyr. Stämplars M S. H. 27 cm. 1700-talets förra hälft. Ett timglas med fyra glas i ställ av trä, förgyllt, enkelt arbete från 1600-talets slut, är magasinerat. H. 27 cm.

BÄNKAR

Bänkinredningen (fig. 58 och fig. 59), från 1927 års restaurering, är målad i gråa färger, gavlarna med marmorering i grått och rött. I koret stå lösa stolar med stoppade sitsar, liksom bänkarna på läktarna, som äro målade i ljusgrått, från 1927. I norr och söder, i vardera korsarmen, finns en läktare.

I 1640-talets RÅK. talas om »herrbänkarna i högkoret». Under 1700-talets senare

¹ Enl. notis av G. A. NORDENFORS i Sv. D. 1926, 3 nov.

² SIRÉN, a. a. s. 47.

³ »Jean Eric Rehns egenhändiga förteckningar över utförda arbeten», SEÅ 1925, s. 149.

hälft och in på 1800-talet, till 1848, funnos två läktare i vardera korsarmen, den ena över den andra (se fig. 52 och 53). Den i senapsbrunt målade bänkmöbleringen från 1800-talets senare hälft syns på fig. 42 och 43.

På läktaren i väster står orgelverket (fig. 43 och 58). Ritningen till fasaden utfördes av C. F. Adelcrantz 1774 i rokoko, träarbetet kontrakterades året efter med bildhuggaren Gustaf Johan Fast, som skurit läktarbröstningens rika dekoration av musikinstrument, blomfestoner etc. På fasadens sidopartier målade Lorentz Pasch porträtt av konung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika. Själva orgelverket utfördes av orgelbyggaren Olof Schwan.¹ Orgeln invigdes i konungens närvaro den 18 februari 1778 av kyrkoherde Båld. »I sitt tal orerade han om musikens olika bruk och avmålade därvid även den kättjefulla musiken. Härvid axlade man sig», berättar den språksamme C. C. Gjörwell.²

Kyrkans första pipverk var ett s. k. positiv, som lagades 1634 av urmakaren mästare Sven. 1683 reparerade den tyska orgelbyggaren Georg Wöjtzig »positivet» (RÄK.), förmodligen samma instrument som Maria Magdalena kyrka förvärvat från Storkyrkan. Detta instrument såldes 1734 till Hedvig Eleonora kyrka i Stockholm, som i sin tur sålde det 1760 till Medåkers kyrka, där orgeln stod till 1878. Sedan kom den till Nordiska museet, som 1930 restaurerade verket. Delar av pipverket äro nordtyskt arbete från 1600-talet. Det huvudsakliga av nuvarande pipverk med regerverk och klaviatur är från 1700-talets första årtionde. Den nuvarande fasaden på denna gamla orgel, som efter vad ovan nämndes såldes från Maria kyrka 1734, är troligen icke den ursprungliga.³ Sedan skaffades för kyrkan ett nytt orgel-

ORGELVERK

Fig. 81. Nummertavla 1753.
Verstafel 1753. Number-board; 1753.

¹ PROT. och RÄK.; SIRÉN, a. a., s. 48 o. f.

² GJÖRWELL, En stockholmskrönika, s. 213.

³ EFR. LUNDMARK, En märklig orgelhistoria (i N. D. A. 1929, 28 april); BERTIL WESTER, Den nyiståndsatta orgeln från Medåkers kyrka i Västmanland (Nordiska museets musiksällskap), Sthlm 1931; WESTER, Studier i svensk orgelkonst under 1600- och 1700-talen (i Svensk tidskrift för musikforskning 1931), särtr. s. 8 o. f.; WESTER, Orgelbaukunst in Schweden (i Musik und Kirche 1932), s. 77 o. f.

Fig. 82. Dopfat av mässing, 1500-talet.

Taufbecken aus Messing.

Font basin; of brass.

verk 1733—38, vars fasad sannolikt ritats av C. Hårleman; det blev förstört i 1759 års eldsvåda.¹

NUMMER-
TAVLOR

Bland nummertavlorna märkas fyra med akantusornerade, skurna ramar, daterade 1710 i relief (fig. 80). H. ca 145 (ursprunglig H. 96). En nummertavla med i senbarock skulpterad ram, lika på båda sidor, är med målade siffror daterad 1753 (fig. 81). H. 128.

I samband med den senaste restaureringen av kyrkan lät församlingens kyrkoråd konservera begravningsvapen, målningar, modeller etc. Ett flertal av dessa föremål hade tidigare måst magasineras på grund av sitt dåliga skick. Genom konserveringen blevo bland annat begravningsvapnen så presentabla, att de kunde uppsättas i kyrkan. Andra föremål såsom modeller, musikinstrument, lyktor (de senare ännu ej konserverade) ha fått en utmärkt förvaringsplats i kyrkans museum, som anordnades i det nyuppförda begravningskapellet.

¹ Å. STAVENOW, Carl Hårleman, Uppsala 1927, s. 327, not 78.

Fig. 83. Dopfunt av trä, omkring 1680.
Taufgestell aus Holz, um 1680. Font, of wood; about 1680.

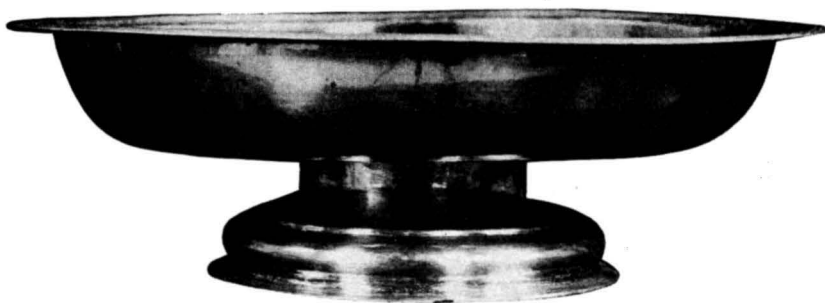

Fig. 84. Dopfskål av silver, 1680.

Silberne Taufschale, 1680.

Basin, of silver; 1680.

DOP- OCH NATTVARDSKÄRL

- DOPFUNTAR** En dopfunt av trä, H. 93 (fig. 83), föreställande en halvsittande ängel, som bär en bok, varpå lammet vilar, samt håller ett kors och har en skål på huvudet, är
- DOPSKÅL** troligen skulpterad omkring 1680 för den det året skänkta dopskålen (fig. 84, 85). Denna är rund av silver och delvis förgylld. I botten finns en driven och ciselerad framställning av Jesu dop, rätt grovt arbete. Brädden är dekorerad med uppstucken akantus samt har inskription: »Heindrich Feiff—Anna Salmonsdotter 1680». På undersidan uppstucket: »Maria Magd. kyrka». Stämplor: *ES* (Erik Bengtsson Starin) — öppen krona (Stockholms vapen). Diam. 35,5, H. 10,5.
- En dopfunt (fig. 58 t.v.) av öländsk kalksten, H. 105, består av en åttasidig skål på balusterformad fot. Den köptes av Christian stenhuggare 1638. Till denna funt hör
- DOPFAT** ett dopfat av mässing (fig. 82) med drivna och punsade ornament och en framställning av spejarna bärande vindruvor på en stång. Tyskt arbete, 1500-talet. Diam. 51, H. 6.
- NATTVARDSKÄRL** Vinkanna av silver, delvis förgylld. Grepen har gjuten, vegetativ dekor, under pipen maskaron, på locket sol. Stämplor: S:t Erik en face (Stockholms vapen) — K (1698) — *DH* (Diedrich Hysing) — åldermansranka. H. 38,5.
- Vinkanna (fig. 89) av silver, delvis förgylld, lika föregående, men med stämplorna *db* (1740) — S:t Erik i profil (Stockholms vapen) *JB* (Jakob Brunck) — åldermansranka. På locket som knapp gjuten måne. H. 38,5.
- Kalk (fig. 90) av silver, förgylld. På foten, i sexpass, är ett krucifix uppstucket. Stämplor: Stockholmskrona — *MP* (Mikael Pohl d. ä.). H. 27. Inköpt 1667 (räk.).
- Paten (till föregående kalk) av silver, förgylld. Stämplor: *FS* (Ferdinand Sehl d. yngste) — S:t Erik (Stockholms vapen) — tre kronor — F (1764). Diam. 18,7.

Fig. 85. 1680-års dopskål av silver, relief i botten.

Silberne Taufschale, 1680, mit Relief.

Basin, of silver; 1680, with relief on the ground.

Kalk (fig. 86 och 87) av silver, delvis förgylld. Skaftet har formen av en skäggig man, förmodligen Josef, som bär Jesus-barnet. Skålen är belagd med genombrutna ornament med änglahuvuden. På foten driven, vegetativ dekor. Ej särdeles fint arbete. Kalkens H. 25. På undersidan av fotens kant finns en uppstucken inskrift (fig. 86): »Sancti Joseph[i] almæ confrati r. pr. Stanislavs Krawvlevic vceppt. præbend. Petricov. comparavit anno domini 1693». På en senare fastlödd silverplåt är uppstucket: »Hunc calicem qve sereniss. patentissimusq. svecorum monarcha Carolus XII clementissime sibi donavit, in memoriam occupati Thorunii actæp. vitæ castrensîs ecclesiæ ad D. Mariæ Magdal. Holm. cum voto omnigenæ felicitatis donat M. Samuel Törling olim S:ae R:ae M:tis concionat Aulic. nunc vero hujus eccles. pastor. A:o MDCCVI.».

Fig. 86. Inskrift på undersidan av foten till kalken fig. 87.

Inskrift auf der Unterseite des Kelchfusses Fig. 87.

Inscription on the foot of the chalice; fig. 87.

Av inskrifterna framgår, att kalken är krigsbyte. Den polska inskriften lyder i översättning: S:t Josef, skyddspatron för det välgörande brödrskapet i R. (Ravitz?). Stanislaus Krawulevic, vikarierande prost, prebendeinnehavare i (eller från) Petricow, anskaffade kalken år 1693. Inskriften på latin berättar: Denna kalk, som den stormäktige allernådigste konungen av Sverige Karl XII nådigst skänkt åt honom (Tör-ling) till minne av Thurs erövring och för deltagandet i fältlivet, skänkes nu åt Maria Magdalena församling i Stockholm, med tillönskan om allsköns sällhet. Mag. Samuel Tör-ling, f. d. hans kungl. Maj:ts hovpredikant numera nämnda församlings kyrkoherde. År 1706.»¹

¹ Översättningen av den polska inskriften är hämtad ur FERLIN, Stockholms stad 2, s. 1039.

Fig. 87. Nattvardskalk av silver, polskt arbete 1693.

Silberne Abendmahelch, polnische Arbeit
1693.

Chalice, of silver Polish work, 1693.

Fig. 88. Sockenbudstyg och oblataskar 1600—1800-talen.

Kelche und Patenen für die Krankenkomunion und
Hostienbehälter, 17.—19. Jhds.

Chalices, patens, and boxes for consecrated bread;
17th—19th century.

Kalk (fig. 89) av silver, delvis förgylld. På den sexsidiga foten och på skålen finns graverad bandornamentik samt pålödda änglahuvuden. På skålen en blankstucken inskrift med donatorernas namn: »Ehrick Wijkberg — Ingrij Wijkberg» samt 1730 och »Maria Magd. kyrka». I botten stämplarna: S (1730) — S:t Erik (Stockholms vapen) — *IÅL* (Jonas Ålander) samt åldermansranka.¹ H. 26,5.

Paten (till föregående kalk) av silver, förgylld. Graverade inskrifter: »Johan Stål — Anna Catarina Holm — Grellisken Stål» och »Maria Magd. kyrka». Diam. 14,8.

Sockenbudstyg av silver, förgyllt arbete. Kalken har sexpassformad fot, i blankgravyr Kristus på korset, ornament och vapensköld samt ovanför denna »GS: CGH» (möjligen: Johan GyllenStierna och Christina GyllenHorn). På foten finns

¹ Vid uttydningen av stämplarna på silverföremålen i Maria Magdalena kyrka har använts: G. UPMARK, Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850, Stockholm 1925.

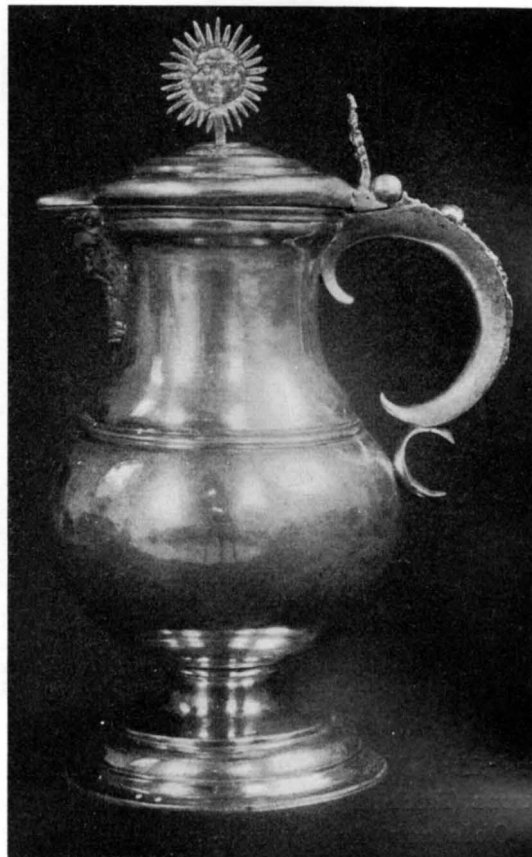

Fig. 89. Nattvardskalk, 1730, och vinkanna, 1740, av silver.

Abendmahlkelch, 1730, und Kommunionkanne, 1740,
aus Silber.

Chalice, 1730, and communion jug, 1740: of silver.

en otydlig stämpel. Troligen från 1630-talet, svenskt arbete. H. 19 cm. Patenen har lammet i gravyr. Oblatasken, med stämpel: N(?) i botten, är inpassad i kalkens skål.

Hithörande vinkärl, av silver, halvrunt, är enligt stämplars tillverkat i Stockholm 1833 (C 4). Vinkärls H. 13.

Sockenbudstyg av silver, förgyllt. Kalkens (fig. 88) H. 16,5. Patenen, Diam. 11,4, har inskriften: »Denna Kalck är Föräbrat af H. Ingeborg Bendtzdotter till S. Maria Magd. Kyrckia Ao 1701». Oblatasken är rund. Diam. 7.

Vinkärl (fig. 88) till sockenbudstyg av silver. Ungefär oval planform, skruvpropp. Stämplars: Tre kronor — S:t Erik (Stockholms vapen) — F (1764) — *FS* (Ferdinand Sehl d. yngste). H. 11,7.

Oblatask (fig. 88) av silver, förgyllt, rund med löst lock, tre klofötter. På locket

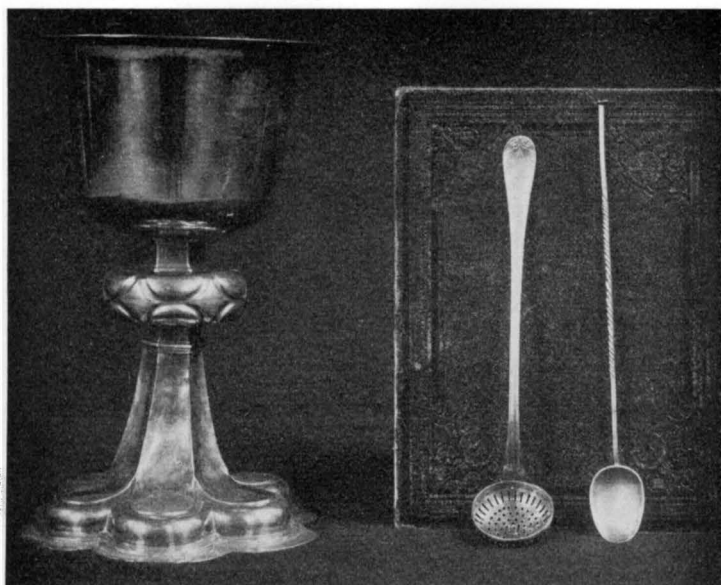

Fig. 90. Nattvardskalk av silver, 1667. Vinsil, 1822, och vinsked, 1600-talets slut, silver.

Silberner Abentmahlkelch, 1667. Wein- Chalice of silver; 1667. Wine-strainer, sieb, 1822, und Löffel, Ende des 17. Jhds., 1822, and spoon from the end of 17th century; silver.

inskrift: »M. A. S. Brinck A. M. D. 1654». Stämplrar på askens undersida: Öppen krona (Stockholms vapen) *MB* (Mikael Böcke). H. 11,5, Diam. 12,5.

Oblatask (fig. 88) av silver, delvis förgylld, rektangulär med avskurna hörn, fyra kulfötter, fast lock. På locket ett liggande lamm, gjutet, samt i gravyr: »Johan Ståhle — Maria Gråå — Anno 1684». H. 14,5.

Oblatask (fig. 88) av silver, rund med löst lock varpå är uppstuckt: »Anna Wr-sula von Rulls Hausen A:o 1689» samt vapensköld. Stämplrar på locket och på asken: *AA* (Anders Andersson Amour, som var silversmed i Stockholm från 1684). H. 5,7, Diam. 12,2.

Paten (fig. 88) av silver, förgylld, 1700-tals (?). På översidan ett kors. Diam. 15,2.

Oblatask till sockenbudstyg av silver, delvis förgylld, rund, 1700-tals(?). Diam. 6,2.

Vinsked (fig. 90) »rörom», av silver, förgylld, skaftet delvis vridet. På bladet uppstuckt: »SF»(?), på skaftet: »M.M.K.». 1600-talets slut. L. 24,5.

Vinsil (fig. 90) av silver, förgylld. Stämplrar på skaftet: *Q 3* (?; 1822) — S:t Erik (Stockholms vapen) — tre kronor — *GF* (Gustaf Folcker d. ä). L. 23.

Bägare av silver med uppstuckna ornament; 2 st., den ena stämplad: *G* (Gävle) — *L 2* (1793) — *O. Sedin*, och i gravyr: 1794; den andra: Riksäpple (Uppsala) — *M 2* (1794) — *E. Lemon*. Skänkta 1931 till minne av kyrkvärden Carl Wassén. H. 19,5; 21.

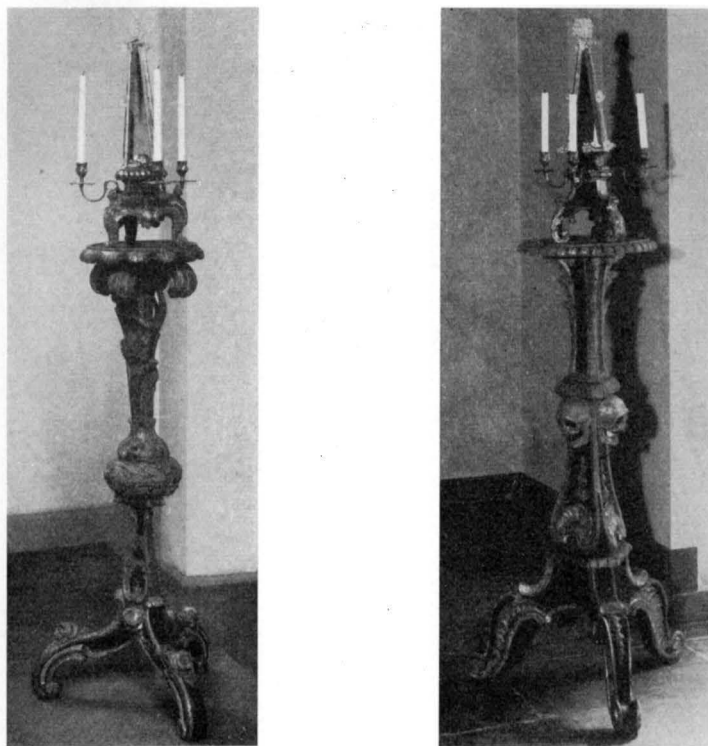

Fig. 91. Gueridoner av trä, omkring 1760.

Leuchtergestelle aus Holz, um 1760.

Gueridons, of wood; about 1760.

BELYSNINGSFÖREMÅL

Armaturen, även den äldre, är apterad för elektriskt ljus. I valven över mittskeppet och korsarmarna upphängdes vid senaste restaureringen armatur av mässing, utförd efter ritningar av I. Wahlman, som även ritat 4 kandelabrar för elektriskt och stearinljus i koret. Kyrkan äger ett 40-tal ljusarmar från 1600-talet, uppsatta på väggar och pelare i långhuset och på läktarna. De ha försetts med genombrutna »lyktor» av malm över piporna efter Wahlmans ritningar. Några ljusarmar äro kopior.

Ljuskrone (fig. 92) av malm med 16 armar i två kransar. Enligt uppstucken LJUSKRONOR inskrift på kulan är kronan skänkt 1696 av hustru Rebecca Storm. H. ca 110. Hänger i skrudkammaren.

Ljuskrone (fig. 93) med glasprismor, 6 pipor i en krans, barock. H. ca 90. Hänger i korvalvet.

Ljusarmar (fig. 95) av malm, 9 stycken 3-pipiga, gjutna, väggbrikkorna med LJUSARMAR maskaroner, armarna i S-form. Största L. 70. De äro enligt dels gjutna, dels graverade inskrifter skänkta av:

Fig. 92. Ljuskrone av malm, 1696.

Kronleuchter aus Erz, 1696.

Chandelier of brass, 1696.

1. »Lars Jonson Gedingh. Dorothea Mikelsdåtter. Anno 1687».
2. »Hindrick Broms. Elsa Rathsack 1688».
3. »Erich Johanson Stricke. Margareta Andersdotter Lundh. Anno 1698».
4. »Parmen Hilcke. Anno 1684».
5. »Daniel Schüebeler. Brita Betke. Anno 1685».
6. »Johan Stähle. Maria Stähle. Anno 1686».
7. »Ivrgen Wiens. Christina Meyer. Ao 1684».
8. »Hindrick Feiff Anna Salmonsdotter 1686».
9. »Hinrick Kohl Anno 1684».

Dessutom finnas 6 stycken 5-pipiga ljusarmar och 23 stycken 3-pipiga, huvudarmens L. ca 45, snarlika de beskrivna. Frånsett mindre kompletteringar äro även dessa ljusarmar 1600-talsarbete.

Ljusarmar (fig. 94) av mässing, 2 stycken något olika, 3-pipiga, med i vinkel böjda tvärramar, drivet arbete med räfflor, bucklor etc. 1600-talets mitt. Huvudarmens L. 58, resp. 66.

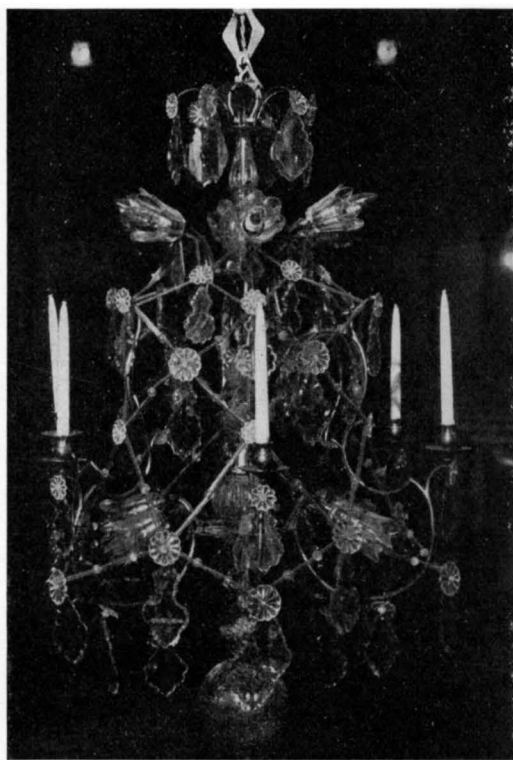

Fig. 93. Ljuskrona med glasprismor, 1700-talet.
Kronleuchter, 18. Jhds. Chandelier; 18th century.

Ljusarmar av mässing, 2 stycken 3-pipiga, armarna i S-form, drivet arbete. 1600-talets mitt. Huvudarmens L. 65, resp. 70.

Till altaret höra följande stakar av silver:

Ljusstakar (fig. 96) av silver, ett par 2-pipiga. Rik barockdekoration i drivet arbete med fåglar, frukter och blommor. I kartusch på foten är uppstucket: »Sæhl. H. Nicklas Hopfner Jouvellieur vnd Goltarbeiter hatt diss Paar Leichter zu Gottes Ehre an St. Maria Magdalena Kirchen Testamentiret Ao 1696 d. 28. Jan. in Stockhol[m]». Stämplrar på foten: S:t Erik (Stockholms vapen) — *DH*(Didrik Hysing) — H (1696). H. 52.

Ljusstakar (fig. 97) av silver, ett par 2-armade, 3-pipiga. Rund fot på tre platta kular. Dekorationen är driven i rik barock, mönstret mycket lika dekorationen på föregående stakar men bättre och vackrare utfört. På foten till den ena staken är uppstucket: »L. Springer — C. Springers». På den andra staken står: »Lars Hult — Elisabeth Hult». På den senare staken finns följande stämplrar i botten: »*JB*

Fig. 94. Ljusarmar av mässing, 1600-talets mitt.

Wandleuchter aus Messing, Mitte des 17. Jhds. Sconce, of brass; middle of 17th century.

(*Jakob Brunck*) — S:t Erik (Stockholms vapen) — F (1718). Båda stakarna äro märkta: »Maria Magd Kyrka». H. 47,5, resp. 48,5.

☛ Ljusstake (fig. 98) av silver, 2-armad, 3-pipig, hög, tresidig fot med insvängda sidor på räfflade kular. Dekorationen är driven och ciselerad, baldakin- och frukt-motiv samt bandornament, välgjort arbete. Uppstucket: »Anders Anderson Westerman — Anna Mattisdatter Westerman — Ao 1722». Stämplrar på piporna: K (1722)

Fig. 95. Ljusarm av malm, 1680-talet.
 Wandleuchter aus Messing, aus den 1680:er Jahren. Sconce, of brass; 1680—1690.

— S:t Erik (Stockholms vapen) — *JB* (*Jakob Brunck*). Stakarna äro märkta: »Maria Magd. Kyrka.» H. 62,5.

Ljusstake av mässing, 3-pipig, gjuten, svarvad. 1700-talet. Platt rund fot, Diam. 22, H. 38.

Bland mer eller mindre trasiga äldre lyktor för ljus, förvarade i kyrkans museum, märkas en sex-sidig av plåt och glas, H. 75, och en sju-sidig, toppformig, järntrådsstomme och blyinfattade glas, H. 85. Lyktorna ha förmodligen anskaffats med anledning av förordningen 1749 om gatubelysning.

LYKTOR

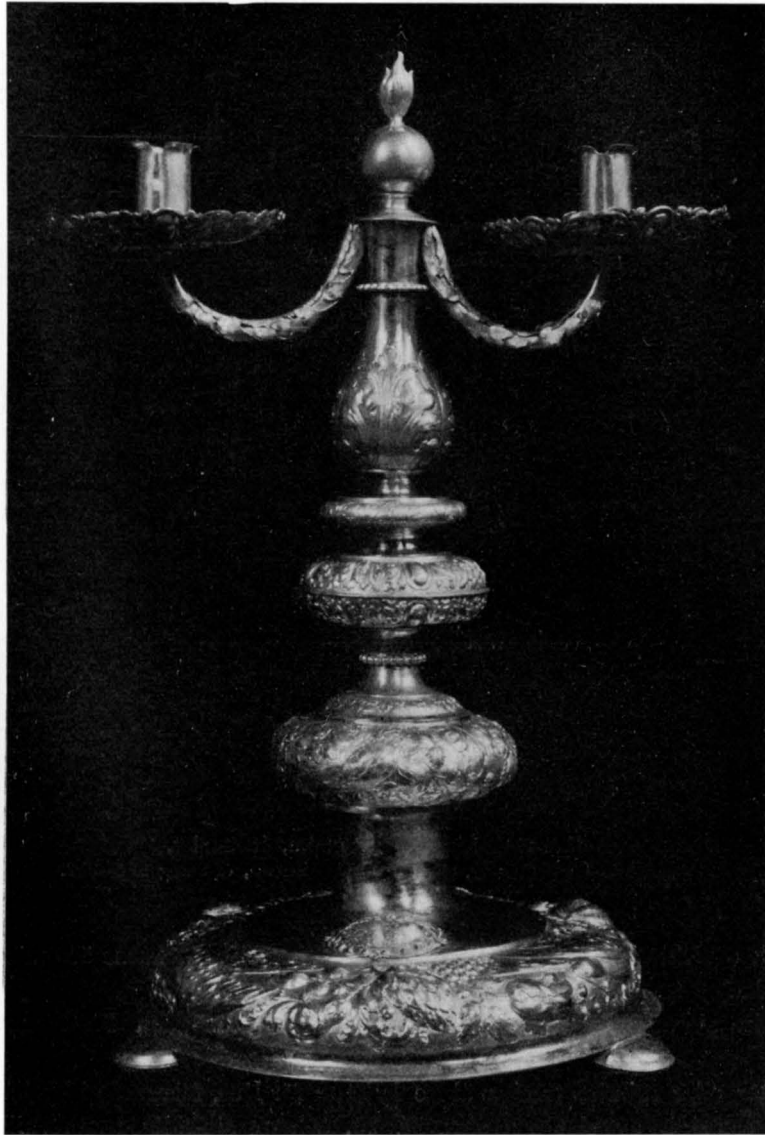

Fig. 96. Ljustake av silver, 1696.

Silberner Leuchter, 1696.

Candlestick, of silver; 1696.

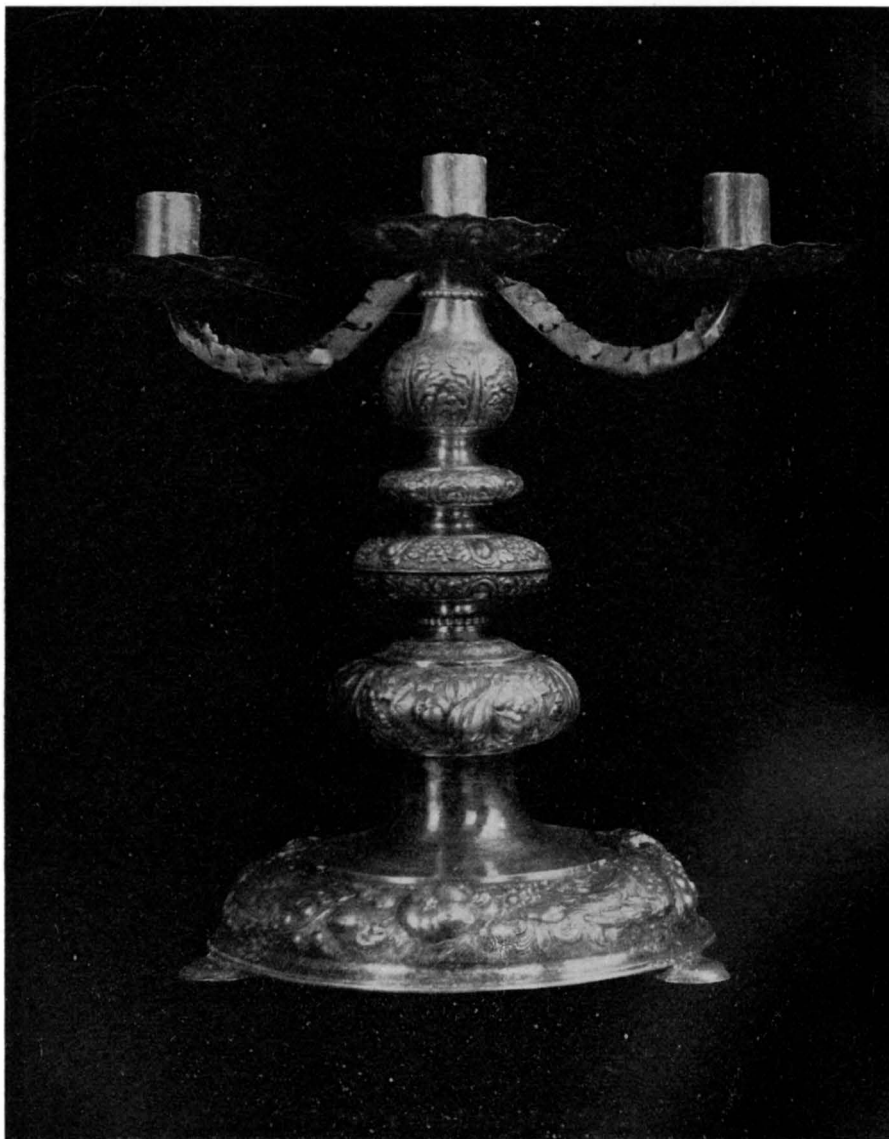

Fig. 97. Ljustake av silver, 1718.

Silberner Leuchter, 1718.

Candlestick, of silver; 1718.

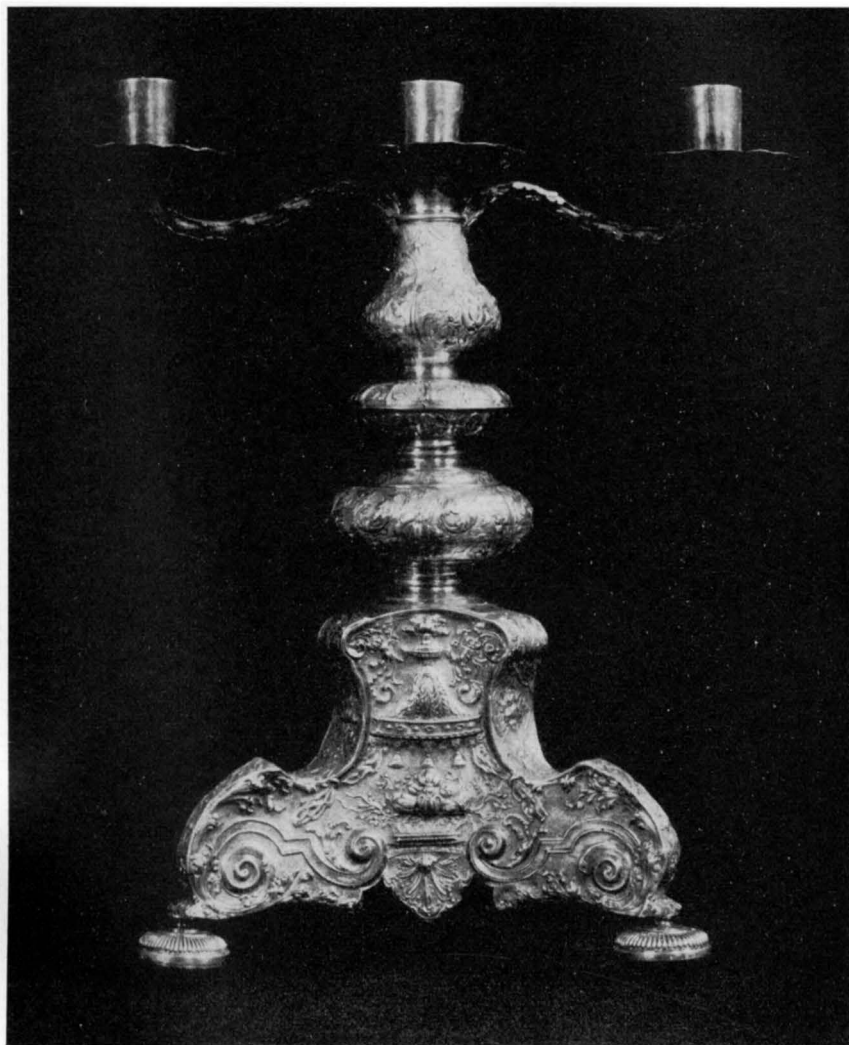

Fig. 98. Ljusstake av silver, 1722.

Silberner Leuchter, 1722.

Candlestick, of silver; 1722.

Fig. 99. Antependium av röd sammet från 1769 och av silvermoaré med broderier 1774.
 Antependium von rotem Samstoff um 1769 und von Silbermoaré mit Stickereien 1774. Antependium of red velvet, 1769. Antependium of silver-brocade with embroidery, 1774.

TEXTILIER

Antependium (fig. 99) av röd sammet med påsydda guldband och med guldbro-^{ANTEPENDIER}derier. I mitten IHS över två bladkvistar. På sidorna Anno — 1769. Frans av rött silke och guld. H. 93, L. 342.

Antependium (fig. 99) av silvermoaré, i överkanten spets i guld och silke, dylik spets även som vertikaler. Broderier i guld och grönt, i mitten brinnande hjärta inom bladkrans, på sidorna korslagda lager- och palmgrenar samt initialerna *J. P. B.* (*Johan Peter Blom*) — *E. S. N.* (*Elisabet Stålnacke*). Under kransen: A:o 1774. I nederkanten gul silkesfrans. H. 84, L. 346.

Antependium av svart sammet. I mitten allseende öga, nedtill: Anno 1802, broderat med silver. Ramverk av silverband. H. 80, L. 347.

Antependium av svart kläde med IHS broderat, enkelt arbete. 1800-talets förra hälft. L. 355.

Antependium av grönt mönstrat siden med guld-, silver- och silkesbroderier. 1890-talet.

1637 i maj utbetalades arbetslön för en sammetspäll med bokstäver och årtal (räk.).

Bokdyna (fig. 100) av grov röd sammet. IHS inom lagerbladskrans, som bäres av ^{BOKDYNOR}svävande änglar, samt årtalet 1679, broderat med guld och silver. Mycket nött. 37 × 46.

Fig. 100. Bokdynor från 1679 och 1770. Kalk- och bokpallsdukar från 1700- och 1800-talen.
 Büchergestelle 1679 und 1770. Kelchtücher, 18. und 19. Book-rests, 1679 and 1770. Chalice vells', 18th and 19th
 Jhd. century.

Bokdyna (fig. 100) av grov svart sammet. IHS inom palmkrans samt årtalet 1770, broderat med silver, silverfrans runt om. Mycket nött. 31 × 45.

Bokpallsdukar (fig. 100) av mönstrat blekgrönt siden, 2 stycken, stiliserade blommor och blad broderade i guld, silver och rött, silkesfrans. 1700-talet. 44 × 58.

KALKDUKAR Kalkduk (fig. 101) av svart sammet broderat i guld Jahve i triangel och sol, korslagde palmkvistar i hörnen, vegetativa rankor samt guldfrans. 1800-talets början. 53 × 53.

Kalkduk av röd sammet med Jahve, vete och vinmotiv broderat i guld. 1800-talets början. 54 × 54.

Kalkduk (fig. 100) av vinröd sidenatlas. Jahve i triangel och sol, vinmotiv, broderat i guld. Guldfrans. 1800-talets början. 54 × 54.

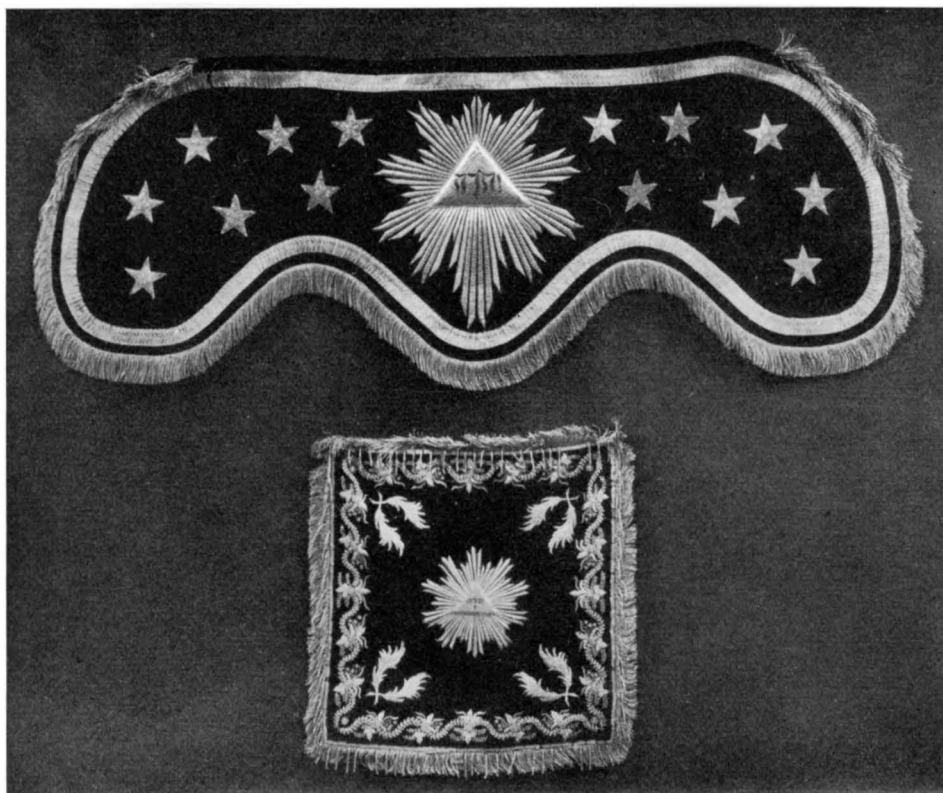

Fig. 101. Predikstolskläde och kalkduk, 1700- och 1800-talen.

Kanzel- und Kelchtücher aus dem 18. und 19. Jhd.

Pulpit and chalice veils; 18th and 19th century.

Mässhake av röd sammet, med Jahve i triangel och 1767 broderat i silke och guld på framstycket samt kors av guldband med törnekrans av spetsar på bakstycket. H. 125. MÄSSHAKAR

Mässhake (fig. 102) av röd sammet med guldbroderier liknande föregående samt årtalet 1768. H. 122.

Mässhake (fig. 102) av svart sammet med broderier etc. i silver samt årtalet 1769. H. 129.

Mässhakar av svart sammet, 2 stycken och av röd sammet, 2 stycken. Alla med Jahve, kors etc. i guld. 1800-talets början. H. 120.

Mässhakar (fig. 102) av mönstrad vinröd sidendamast med broderier i guld, silver och silke, korset, livets brunn samt två hjortar på den ena och två duvor på den andra. 1927. H. 128. — Ett par mässhakar av vitt siden, 1932.

Predikstolskläde (fig. 101) av svart sammet med Jahve och stjärnor i guld. 1700-talet. 47 × 140. PREDIKSTOLS-
KLÄDEN

Fig. 102. Mässhakar 1768, 1769 och 1927.

Messgewand 1768, 1769 und 1927.

Chasubles; about 1768, 1769 and 1927.

Fig. 103. Håvar, broderade, 1738 och 1772.

Klingbeutel, gestickte, 1738 und 1772.

Collection-bags, embroidered; 1738 and 1772.

Predikstolskläde av svart sammet med Jahve och stjärnor i silver, eljest lika föregående. 1700-talet. 52 × 142.

Predikstolskläde av röd sammet med Jahve och stjärnor i guld. 1700-talet. 70 × 130.

Håvar (fig. 103), 2 stycken, pungen klädd med mönstrad sammet i flera färger, guldfrans. Skaftet har silverbeslag med stämplarna: Tre kronor — S:t Erik (Stockholms vapen) — L. Boy (*Lars Boy* eller *Boye*) — O. (1772).

HÅVAR

Håv (fig. 103), vars pung är klädd med tjocka silverbroderier. Inom fyra kartuscher finnas silkesbroderier med de fyra evangelisterna som motiv. Stångens mässingsbeslag är märkt: »IBL. 1738».

Två håvar, pungarna överklädda med breda silverband med silkesbroderier. 1700-talets förra hälft.

Håvar, 3 stycken, pungarna överklädda med svart sammet och silvergaloner, enkla. 1800-talets förra hälft.

I december 1685 inköptes 4 $\frac{1}{2}$ alnar violett kläde och 2 alnar röd boj till stoffering till rock åt kyrkvaktaren.

Fig. 104. Den heliga familjen. Oljemålning, 1500-talet.
Die heilige Familie, Ölgemälde, 16. The Holy Family. Oil-painting, 16th
Jahrhundert. century.

RELIGIÖSA MÅLNINGAR, PORTRÄTT

TAVLOR

Tavla, Den heliga familjen (fig. 104). Maria lyfter Jesusbarnet ur vaggan, bredvid knäböjer Elisabet med den lille Johannes, i bakgrunden Josef och en annan, yngre man samt en ängel som håller en bukett med blommor och druvor över gruppen i förgrunden. Mörka röda och gröna färger samt gult. Italienskt(?) arbete från 1500-talet. Oljemålning på ek. H. 134, B. 155.

Tavla, Madonnan med barnet (fig. 105). Maria klädd i blekgrågrön dräkt, blek rosafärgad mantel, gröngrå-brun bakgrund. Vid hennes knän står ett barn, som trampar på ett ankare, vid hennes fötter sitter ett annat barn, som håller en stav med Kristus på korset. Italienskt (?) arbete från 1600-talets slut. Oljemålning på duk. H. 168, B. 128.

Tavla, Kristus på korset. Mot bruna och gråsvarta moln på blå himmel lyser den ljusa kroppen. Bakom korset figurer i mörka dräkter. Obetydligt svenskt arbete från 1700-talets början. H. 118, B. 70.

Fig. 105. Madonnan med barnet. Oljemålning, 1600-talet.
 Die Madonna mit dem Kind. Ölge- Bl. Virgin Mary with the Child. Oil-
 mälde, 17. Jahrhundert. painting, 17th century.

Angående altartavlor se s. 125 o. f.

I oktober 1634 gavs »dem som buro tavlorna ifrån Storkyrkan» 20 öre, och i november samma år gavs »dem som satte tavlorna upp» 24 öre.

Porträtt av reformatorn Martin Luther. Brösbild, en face, vänstra handen håller upp den gråsvarta kappan framför bröstet. Rödbrusig hy, gråbrunt hår. Upptill målat: »D. Martin Lutherus — född i Eisleben (otydligt) — död der sāmā stādes . . . 1546». Svenskt arbete från omkring 1800. På baksidan fanns till 1926 ett papper fastklistrat (bortfallet under omflyttningarna i samband med kyrkans restaurering): »Detta porträtte tillhör nu, år 1825, Carolina Falkson, som är slägt med D. Luther i 7:de leden, och fått detta porträtte, i testamente efter sin moders, fru Margaretha Falksons, född Trievalds, rätta cousine, demoiselle Anna Pauli, som var slägt med

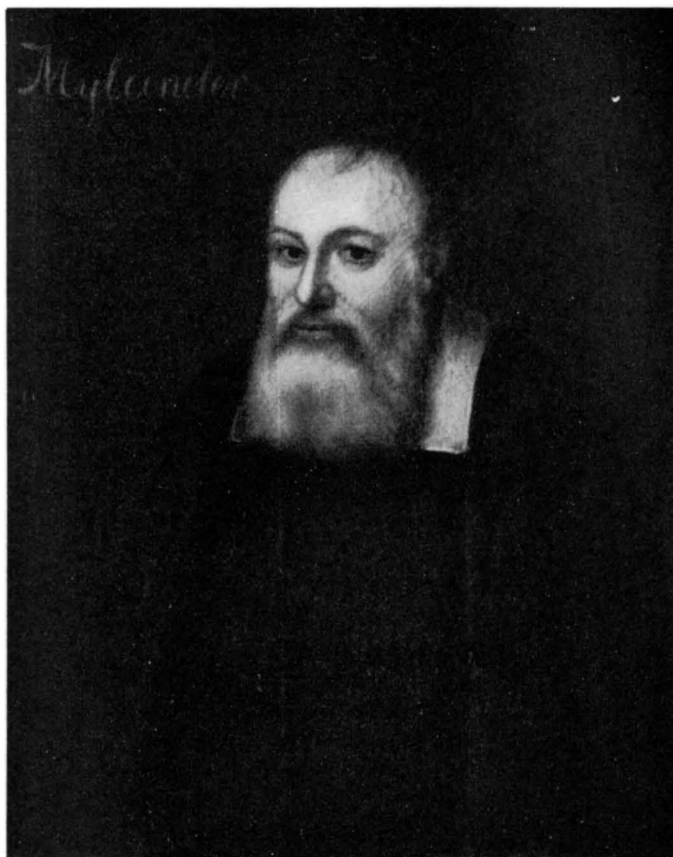

Fig. 106. Porträtt av Laurentius Mathiae Myliander. Oljemålning, 1670-talet.

Bildnis L. M. Mylianders'. Ölgemälde, Portrait of L. M. Myliander. Oil-painting, about 1670.

D. Luther i 6:te leden och dog den 12 majj år 1825. — Detta portrait mig föräradt efter förstnämndas död genom och af dess syster d. 13 oct. 1834. Sven Dahl Gson Med. doct.». Oljemålning på duk. H. 78, B. 61.

Porträtt av Laurentius Mathiae Myliander (f. 1580, d. 1674; kyrkoherde i församlingen 1633—1674; fig. 106). Midjebild en face. Frisk, rosig ansiktsfärg, grått hår och skägg. Svart dräkt, brun bakgrund. På baksidan målat: »Laurentius Mathiae Myliander ad St Mariæ Magdalena Annorum 40 Pastor. natus A:o 1580 . . . Augt: denatus A:o 1674 d. 10 Octob.:» Oljemålning på duk. H. 85, B. 66,5.

Porträtt av Jonas Arnell (f. 1642, d. 1707; kyrkoherde i församlingen 1682—1704; fig. 107). Midjebild, en face. Ansiktet kraftigt rött, mörkt grått hår och skägg, blåsvart dräkt, smutsbrun bakgrund med målad oval. Uptill målat: »Arnell». Olje-

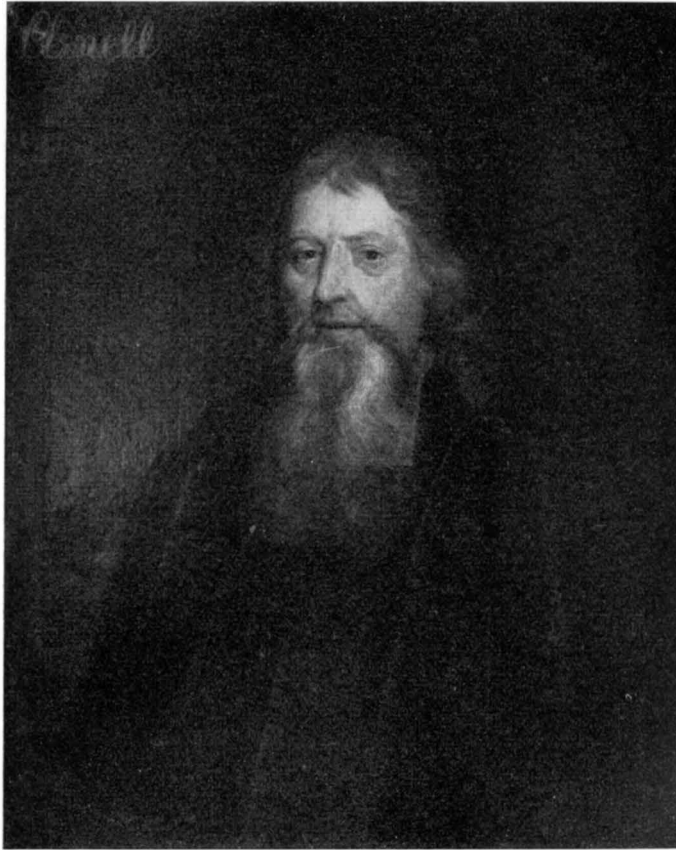

Fig. 107. Porträtt av Jonas Arnell. Oljemålning omkring 1705.
Bildnis J. Arnells. Ölgemälde um 1705. Portrait of J. Arnell. Oil-painting about 1705.

målning på duk omkr. 1705, möjligen av Arnells hustru, som målade porträtt.¹
H. 88, B. 69.

Porträtt av Samuel Törling (f. 1662, d. 1718; kyrkoherde i församlingen 1705—1712; fig. 108). Frisk hudfärg, gråbrunt hår, brun bakgrund. Upptill målat: »Tör-ling». Oljemålning på duk omkr. 1710, i M. Meytens d. ä:s stil.

Porträtt av Magnus Aurivillius (f. 1673, d. 1740; kyrkoherde i församlingen 1712—1730; fig. 109). Målningen signerad till vänster vid axeln: »Magnus Hiohlman pingxit A:o 1731». Midjebild en face. Rödlätt hudfärg, grått hår och skägg. Blå-svarta kläder, i vänstra handen bok med gult snitt, bakgrund i bruna toner. Upp-

¹ Finskt museum 1927, s. 54.

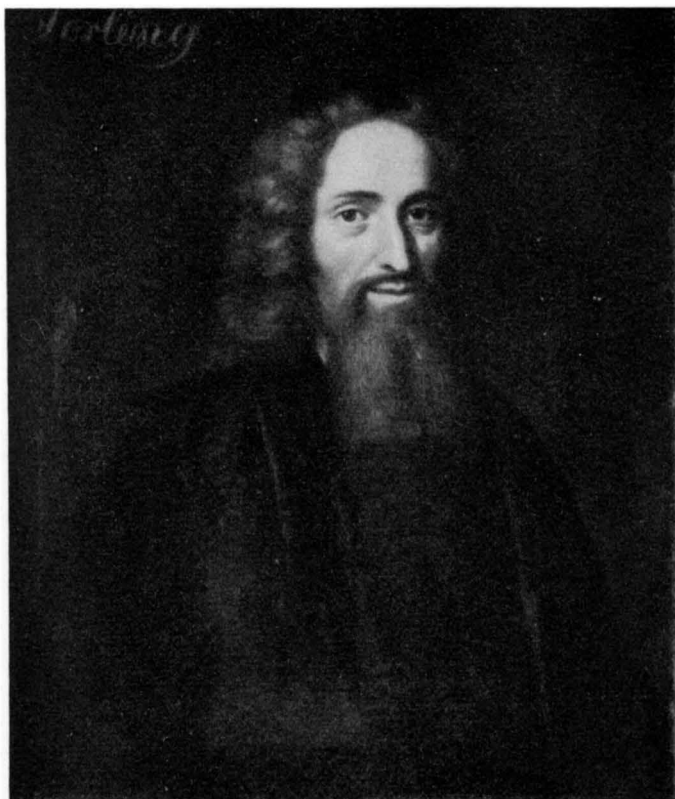

Fig. 108. Porträtt av Samuel Törling. Oljemålning omkring 1710.
I. M. Meytens d. ä:s stil.

Bildnis S. Törlings. Ölgemälde um 1710, Portrait of S. Törling. Oil-painting
im Stile des Malers M. Meytens' d. Ä. about 1710; in the style of M. Meytens
the elder.

till målat: »Natus Ao 1673. Diplomate Regio Constitutus Pastor ad Sanctam Mariam Magdalenam A:o 1712. Redux ex Turcia muneri admotus A:o 1715. Superintendens Carolostadiensis A:o 1731. Eodem Anno Delineatus. — M. O. Aurivillius. Oljemålning på duk 1731 av Magnus Hiohlman (enligt signatur). H. 82, B. 66,5.

Porträtt av Mikael Hermonius (f. 1680, d. 1749; kyrkoherde i församlingen 1731—1749; fig. 110). Midjebild, en face. Rödlätt hudfärg, gråsprängt, svart hår, svart prästräkt, mörkbrun bakgrund inom målad oval. Upptill målat: »Hermonius». Oljemålning på duk 1740-talet av J. J. Streng, som 1729 utförde ett porträtt av Hermonius för Hedvig Eleonora kyrka. H. 82, B. 66.

Porträtt av Johan Forsskål (f. 1691(?), d. 1762; kyrkoherde i församlingen 1750—1762; fig. 111). Midjebild en face. Hudfärgen kraftigt rodnande, gråvitt hår, svart

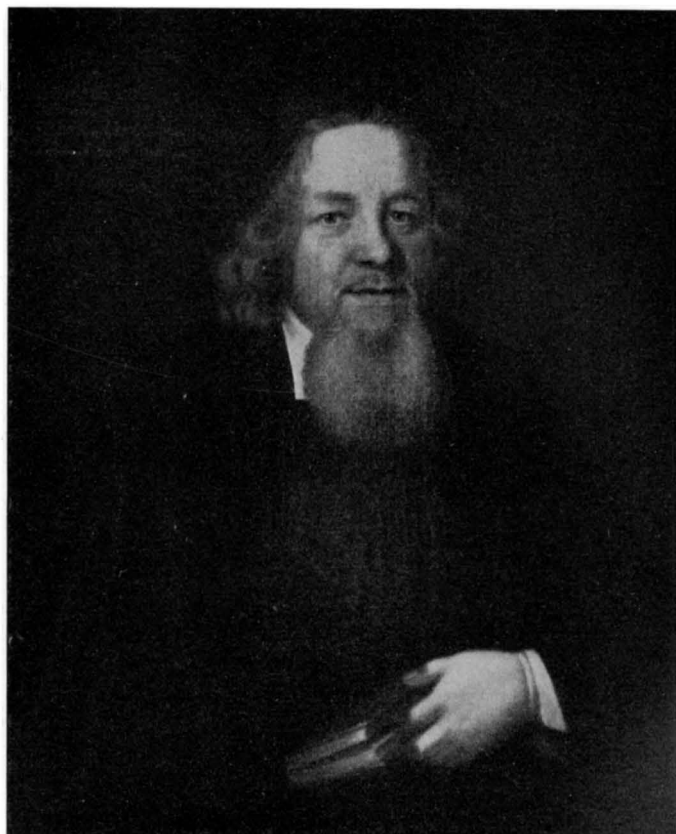

Fig. 109. Porträtt av Magnus Aurivillius. Oljemålning 1731 av Magnus Hiohlman.

Bildnis M. Aurivillius'. Ölgemälde von M. Hiohlman, 1731. Portrait of M. Aurivillius. Oil-painting by M. Hiohlman, 1731.

kalott, blåsvarta kläder, brun bakgrund inom målad oval. Upptill målat: »Forsskål». Oljemålning på duk omkr. 1760 av J. J. Streng(?). H. 76, B. 62.

Porträtt av Anders Båld (f. 1720, d. 1780; kyrkoherde i församlingen 1766—1780; fig. 112). I röd- och grönaktiga toner skiftande ansiktshy, nötblunt hår, svart dräkt. Högra handen, med näsduk, vilar på en bibel. Grönt draperi och hylla med böcker i bakgrunden. På översta hyllkanten »(oläsligt namn) pinx.». Oljemålning på duk omkr. 1785, säkerligen av Anders Eklund. H. 80, B. 64.

Porträtt av Joel Jakob Petrejus (f. 1732. d. 1804; kyrkoherde i församlingen 1782—1804; fig. 113). Midjebild, en face. Rodnande ansiktshy, grå peruk med kanonlockar vid öronen, blåsvart dräkt, brun bakgrund. På bröstet Nordstjärna. På

Fig. 110. Porträtt av Mikael Hermonius. Oljemålning, 1740-talet
av J. J. Streng.

Bildnis M. Hermonius. Ölgemälde von J. J. Streng, um 1740. Portrait of M. Hermonius. Oil-painting by J. J. Streng, about 1740.

målningens baksida: »Anders Eklund Pinx. 1787.» Oljemålning på duk. H. 80,5. B. 64.

Porträtt av Josef Nordlund (f. 1808, d. 1885; kyrkoherde i församlingen 1876—1885; fig. 114). Midjebild, en face. Målningen signerad nedtill: »C. Staaff 1876». Frisk hudfärg, brunt tunt hår, svart dräkt, rött ordensband om halsen med Karl XIII:s orden samt på rocken samma ordens bröst Kors och Nordstjärnekors, mörkbrun bakgrund. Oljemålning på duk. H. 79, B. 61,5.

Porträtt av Karl Anton Eklund (f. 1851, död 192 ; kyrkoherde 1894—192 ; fig. 115). Målningen signerad nedtill »Aron Gerle 1921». Midjebild, en face. Rosig hudfärg, grått hår, blåsvart dräkt, grågrön bakgrund. Oljemålning på duk. H. 82, B. 64.

Porträtt av en okänd prästman, Collin (målat upptill på duken), 1700-talets början

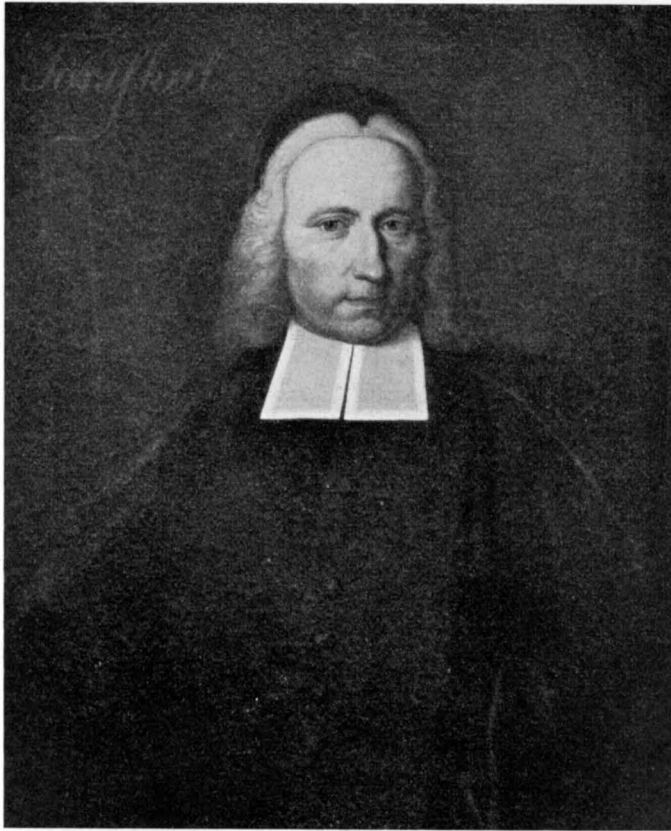

Fig. 111. Porträtt av Johan Forsskål. Oljemålning omkr. 1760
av J. J. Streng (?).

Bildnis J. Forsskåls. Ölgemälde von J. J. Streng (?), um 1760. Portrait of J. Forsskål. Oil-painting by J. J. Streng (?), about 1760.

(fig. 116). Midjebild en face. Kraftig hudfärg, brunsvart dräkt, gröngråbrun bakgrund; högra handen vilar i en öppen bok. Oljemålning på duk omkr. 1715 i M. Meytens d. ä:s stil. H. 90, B. 73.

Porträtt av Johan Julius Vult von Steijern (f. 1695, d. 1767; president i kammarrevisionen); angående hans verksamhet till församlingens tjänst se s. 165, där epitafiet i kyrkan över honom beskrives; fig. 117). Midjebild, en face. Grått hår, svart dräkt, brunt och brungult draperi i bakgrunden samt svaga blå och röda toner. På bröstet Nordstjärnekors och stora Kommendörskraschanen i silver. Oljemålning på duk omkr. 1765, troligen av L. Pasch d y. (?) H. 81, B. 65.

Fig. 112. Porträtt av Anders Båld. Oljemålning omkr. 1785 av Anders Eklund (?).

Bildnis A. Bålds. Ölgemälde von A. Eklund (?) um 1785. Portrait of A. Båld. Oil painting by A. Eklund (?), about 1785.

GRAVMONUMENT

EPITAFIER Frånsett de ovan s. 48 omnämnda gravstenshällarna från 1600- och 1700-talen, finnas de äldsta bäst bevarade gravmonumenten i kyrkan.

Under sydöstra fönstret i koret är ett epitafium uppsatt över kanslirådet och numismatikern Carl Reinhold Berch (f. 1706, d. 1777; fig. 118; denna ätt är ej introducerad och ej släkt med den introducerade adliga ätten Berch). Minnesvården, H. 200, är utförd av grön marmor och röd kalksten, upptill finns Berchs vapen inom krans, nedtill en medaljong med hans porträtt i relief samt en feston av lagerblad, ornament och relief av bly, förgyllt. Inskrift: »Carolo Rinaldo Berch. reg. cancell. consiliar. eqv. avrato. viro. De. litterat. patriae. numismat. optime. merito. Ex

Fig. 113. Porträtt av Joel Jakob Petrejus. Oljemålning 1787 av Anders Eklund.

Bildnis J. J. Petrejus'. Ölgemälde Portrait of J. J. Petrejus. Oil-painting von A. Eklund, 1787. by A. Eklund 1787.

ingenio et probitate. nobili. Nato. d: IX. febr. MDCCVI denato d: XXII. dec. MDCCLXXVII». Epitafiet är utfört efter ritning av J. E. Rehn.¹

Under nordöstra korfönstret finns ett epitafium över uppfinnaren Kristofer Polhem (f. 1661, d. 1751; fig. 119; adl. 1716), grön marmoromfattning kring röd kalkstenstavla, upptill vapen inom krans, nedtill medaljong med Polhems huvud i relief modellerad av Adolf Lindberg, samt lagerfeston; ornament och relief äro av bly, förgyllt. Monumentet, H. 200, som uppsattes 1911 på initiativ av Svenska teknologföreningens jubileumskommitté, är komponerat i stil med Berchs minnesmärke. Inskrift: »Christopher Polhem * 1661 — † 1751, Svenska teknologföreningen år 1911».

¹ Rehns förteckning i SEÅ 1925.

Fig. 114. Porträtt av Josef Nordlund. Oljemålning 1876 av C. Staaff.

Bildnis J. Nordlunds. Ölgemälde von C. Staaff, 1876. Portrait of J. Nordlund. Oil-painting by C. Staaff, 1876.

På norra korväggen, ovanför sakristidörren, är uppsatt ett epitafium över kyrkoherden Gabriel Åman (f. 1707, d. 1765; fig. 120). Kalkstensplattan, av grågrön, rödflammig kalksten, är bredare upptill än nedtill. Den krönes av urna och korslagda benknotor. H. 145. Inskrift: »En man af sällsynt lärdom en christen i gjerning och sanning, en lärare med ren nit och alfvar lade härstädes sin staf neder d. 8 febr. 1765, allenast 58 år gammal men uttröttad af arbete. Här var han medhjelpare i 5 år, capellan 22 år, kyrkoherde 2 år. I lifstiden alltid älskad och vördad, efter döden allmänt saknad och begråten. Det var Gabriel Åman.» Minnesmärket är troligen ritat av J. E. Rehn.

På sydöstra kornhornspilastern är ett epitafium fästat över presidenten Johan Julius

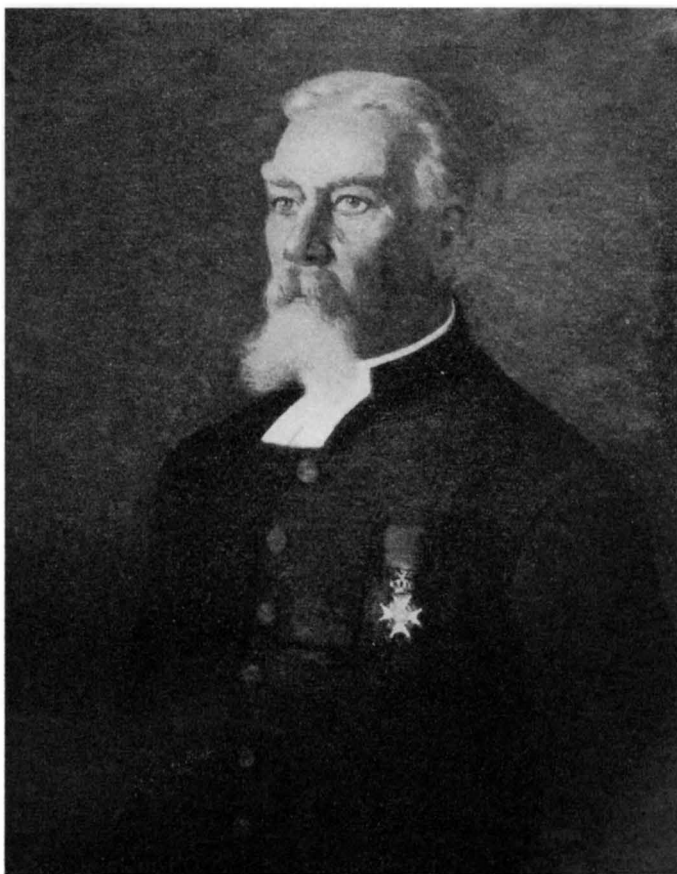

Fig. 115. Porträtt av Karl Anton Eklund. Oljemålning 1921 av Aron Gerle.

Bildnis K. A. Eklunds. Ölgemälde von Aron Gerle, 1921. Portrait of K. A. Eklund. Oil-painting by Aron Gerle, 1921.

Vult (adlad 1743) von Steijern (f. 1695, d. 1767; fig. 50). Inskriftstavlan krönes av vapensköld med adlig krona; nedtill döds-kalle, moln m. m.; vapen och ornament av brons, förgylld. B. 145. Inskrift: »Här nedan före hvilat Hr Johan Julius Vult von Stejern president i kongl. cammar revision commendeur af Nordstjerne orden född d. 13 oct. 1695 död d. 9 aug. 1767. För insikt i riksens angelägenheter samt redlighet och flit almänt hedrad men inom Mariæ Magd. församling synnerliga älskad för stor möda om des rättigheters försvar och kyrkans ophielpande, ty är denna grifvård påkostad af tacksamma sokne män.» Det för tidens stil typiska men mera ovanligt rika epitafiet är utfört efter ritning av J. E. Rehn, troligen 1768.

På sydöstra pelaren är fäst ett epitafium över bankokommissarien Christer Rob-

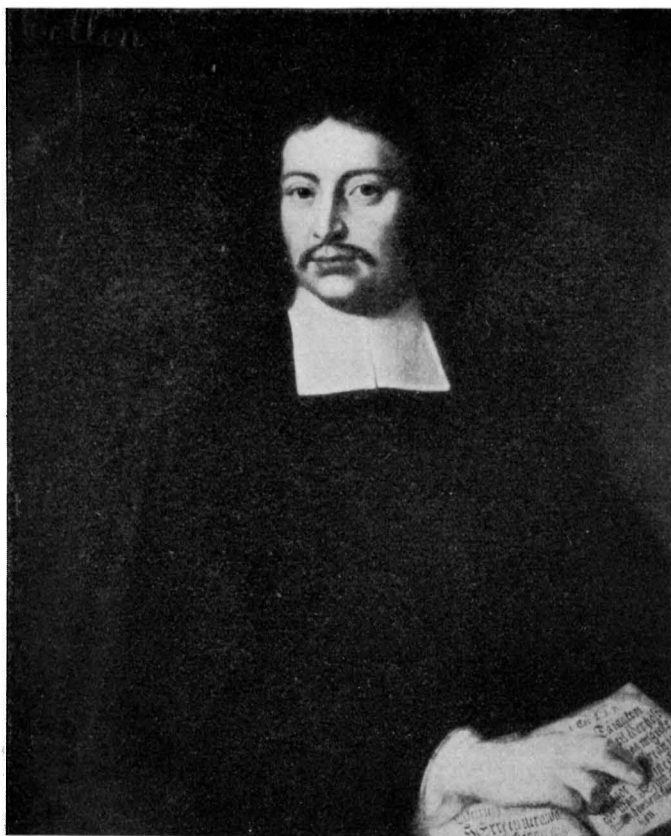

Fig. 116. Porträtt av prästmannen Collin. Oljemålning omkr. 1715 i M. Meytens d. ä:s stil.

Bildnis des Geistlichen Collin. Ölgemälde um 1715, im Stile des Malers M. Meytens' d. Ä.	Portrait of the Rev. Collin. Oil-painting, about 1715, in the style of M. Meytens the elder.
--	--

sahm (f. 1701, d. 1769; fig. 129). Det består av en röd kalkstensplatta med grön marmorram förgyllda ornament, upptill urna. B. ca 105. Inskrift: »Griftwård öfwer banco commissarien herr Christer Robsahm född i Stockholm d. 18 febr. 1701 död d. 6 aug. 1769. — Han var en värdig ledamot i kyrkorådet en waksam föreståndare för fattighuset han lade första handen wid des inrättning sörgde ömt för dess bestånd inredde huset till offentlig gudstienst då 1759 års brand lagt kyrkan i aska wid kyrkans byggnad gifmild uti alla behofwer rådig nitisk har förtient efterkommandes heder. — En tacksam församling reste stenen.» Efter ritning av J. E. Rehn.

Ett epitafium på sydvästra pelaren, av röd kalksten, B. 87, med förgylld porträttmedaljong överst, som troligen modellerats av J. T. Sergel 1767, har följande inskrift: »Här hwilar hof secreteraren Clavde Lavrent född år 1727 d. 10 aug., död

Fig. 117. Porträtt av Johan Julius Vult von Steijern. Oljemålning omkr. 1765 av L. Pasch d. y. (?)

Bildnis J. J. Vult von Steijerns. Öl-gemälde von L. Pasch d. J. (?), um 1765. Portrait of J. J. Vult von Steijern. Oil-painting by L. Pasch the younger (?), about 1765.

år 1771 d. 10 sept.» (fig. 122, 123). Sannolikt utförd efter ritning av J. E. Rehn. Porträttmedaljongen är förut ej beaktad i litteraturen om Sergel.¹

På västra väggen i södra korsarmen är ett epitafium uppsatt över fru J. S. Psilanderhielm von Seulenberg (f. 1733, g. 1756 med statssekreteraren Karl Erik Wadenstierna, d. 1768; fig. 121). Minnesmärket, B. 186, är av röd kalksten, grön marmor och överst står en urna. Inskriften lyder: »Här hwilar krigsrådet Wadenstiernas maka wälborne fru Iacobina Sophia Psilanderhielm von Seulenberg wördnad för skaparen ömhet för nästan oskrymtad kiärlek för maka och barn prydde dess timmeliga lefnad from ährbar och god ägde hon alla könets dygder utan fehl wandringsman har

¹ Medaljongen saknas i G. GÖTHE, Johan Tobias Sergels skulpturverk, Sthlm 1921.

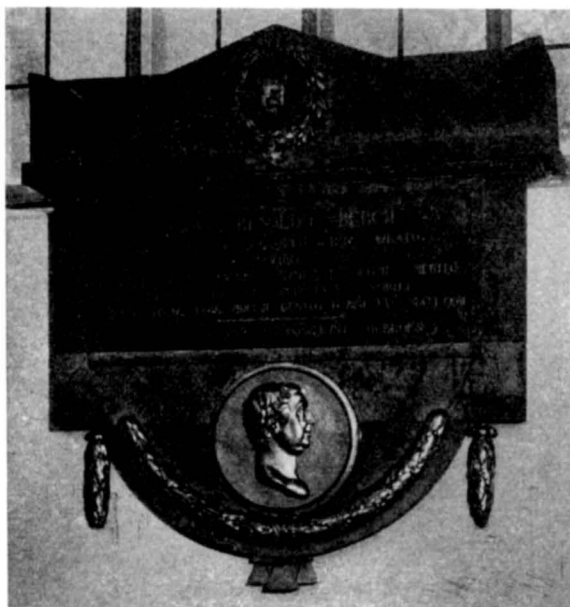

Fig. 118. Epitafium över Carl Reinhold Berch, d. 1777. Sten, brons. Ritning av J. E. Rehn.
 Epitaphium über C. R. Berch, Memorial tablet to C. R. Berch, gest. 1777. died 1777.

försynen borttagit vår sälla döda uti sina bästa åhr så gack ej förbi denna grift utan rörelse pröfva hvad du af allmagten förtienar denna wård har en till sin död sörjande maka »låt it uppsätja på det minnet af den bästa och dygdigaste hustru ej må för hastigt ur werlden förswinna.» J. E. Rehn uppger i sin förteckning över utförda arbeten, att han ritat även denna minnestavla.¹

På nordvästra pelaren är ett epitafium uppsatt över fru Valborg Österman (f. 1720, d. 1780; fig. 130), en röd kalkstenstavla med grön marmorram och förgyllda ornament. B. 107. Inskrift: »Till hugkomst af fru Valborg Österman född den 21 iulii 1720 död den 21 april 1780 som skänkte sin efterlemnade egendom till evärdeligt understöd för fyra hederliga och torftiga enckor uppsattes detta äreminne af Mariæ församlings kyrkoråd och föreståndare 1782. — Du rike fölg hennes efterdöme du fattige välsigna hennes stoft. — Iac. 1:27».

På nordöstra pelaren är fäst ett epitafium över kabinettskammarherren G. von Otter (f. 1775, d. 1820) och dennes trolovade fröken M. C. Conradi (f. 1794, d. 1815; fig. 124). Epitafiet, B. 91, är av grön marmor, upptill förgylld vapensköld med friherrlig krona. Inskrift: »General majoren cabinetts kammarherren commend. af Svärds orden riddaren af Mariæ Theresiæ orden friherre Gustaf von Otter född d. 30 april

¹ Rehns förteckning i SEÅ 1925.

Fig. 119. Epitafium över Chr. Polhem. Sten, brons,
uppsatt 1911.

Epitaphium über Chr. Polhem. Memorial tablet to Chr. Polhem.

1775 död d. 19 mars 1820. — Fröken Maria Charlotta Conradi född d. 28 febr. 1794 död d. 20 okt. 1815. — Kärlek och dygd förenade deras hjertan grafven deras stoft i en bättre verld fullbordas löftet om lidandets ersättning». I byggnadsstyrelsen finns en ritning, utförd 1820, till Otter—Conradis epitafium, som i det närmaste överensstämmer med den färdiga minnestavlan.

I samma styrelses ritningsarkiv finns även ett förslag till epitafium över direktör Suther, avsett för Maria Magdalena kyrka, sannolikt från 1800-talets förra hälft. Det avser en minnestavla med porträttmedaljong.

Bland gravmonumenten på kyrkogården (jfr s. 48) uppmärksammar man främst följande: granitvård inom järnstaket över grosshandlaren Daniel Asplund, f. 1749, d. 1804 (fig. 128; väster om kyrkan); monument i form av kolonn, stående inom järnstaket med vapensköld i gjutjärn, över envoyén Per Olof von Asp, f. 1745, d. 1808 (fig. 125; väster om kyrkan), monumentet utfört av bildhuggaren Ernst Filip Thoman; monument i kolonnform, kolmårdsmarmor, krönt med urna, inom järnstaket, över grosshandlaren och brukspatronen Henrik Nikolaus Beskow, f. 1759, d. 1835 (fig. 127; öster om kyrkan); gravvård av kalksten över fornforskaren Johan Gustaf Liljegren, f. 1791, d. 1837 (fig. 126; sydväst om kyrkan), imiterar en runsten och har inskrift i runor; gravvård uppställd inom kedjor, upphängda i

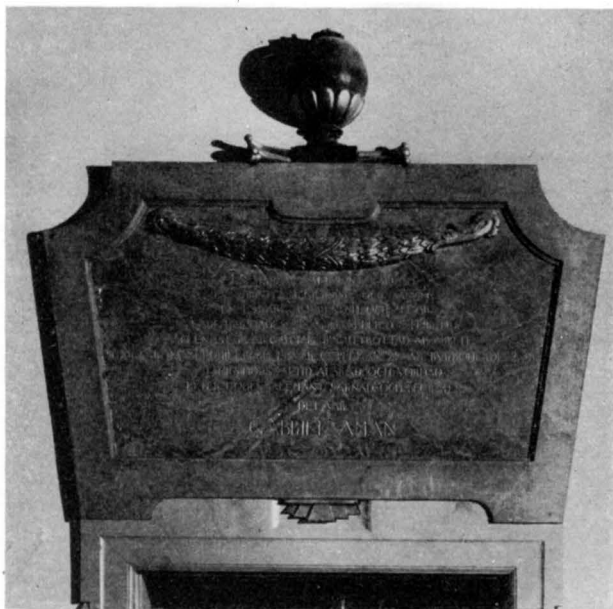

Fig. 120. Epitafium över Gabriel Åman, d. 1765. Sten. Ritning av J. E. Rehn.
Epitaphium über G. Åman, gest. 1765. Memorial tablet to G. Åman, died 1765.

Fig. 121. Epitafium över Jacobina Sophia Psilanderhielm von Seulenbergh, d. 1768. Sten. Ritning av J. E. Rehn.
Epitaphium über I. S. Psilanderhielm von Seulenbergh, gest. 1768. Memorial tablet to I. S. Psilanderhielm von Seulenbergh, died, 1768.

Fig. 122. Medaljong, brons, av J. T. Sergel (tillhör epitafium över C. Lavrent, fig. 123).

Bronzenes Medallion, von J. T. Sergel (Detail vom Epitaphium über C. Lavrent, Fig. 123).

Medallion, of bronze, by J. T. Sergel (detail of the memorial tablet to C. Lavrent, fig. 123).

Fig. 123. Epitafium över Cl. Lavrent, d. 1771 (jfr fig. 122). Sten, brons. Ritning av J. E. Rehn.

Epitaphium über Lavrents, gest. 1771 (vgl. Fig. 122).

Memorial tablet to C. Lavrent, died 1771 (cf. fig. 122).

Fig. 124. Epitafium över Gustaf von Otter, d. 1820, och Maria Charlotta Conradi, d. 1815. Sten.

Epitaphium über G. von Otter, gest. 1820, und M. Ch. Conradi, gest. 1815. Memorial tablet to G. von Otter, died 1820, and to M. Ch. Conradi, died 1815.

Fig. 125. Gravvård öfver Per Olof von Asp, d. 1808. Utförd af E. F. Thoman.
 Grabdenkmal P. O. von Asps, gest. 1808, von E. F. Thoman. Monument to P. O. von Asp, died 1808; by E. F. Thoman.

Fig. 126. Gravsten öfver Johan Gustaf Liljegren, d. 1837.

Grabstein J. G. Liljegrens, gest. 1837.

Tombstone of J. G. Liljegren, died 1837.

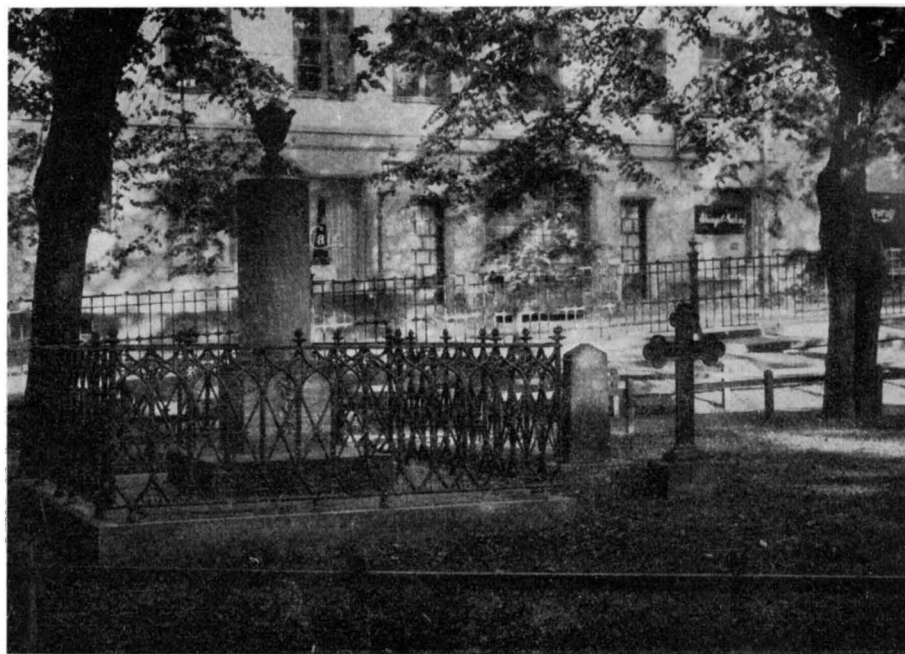

Fig. 127. Gravvård över Henrik Nikolaus Beskow, d. 1835.

Grabdenkmal H. N. Beskows, gest. 1835.

Monument to H. N. Beskow, died 1835.

Fig. 128. Gravvård över Daniel Asplund, d. 1804.

Grabdenkmal D. Asplunds, gest. 1804.

Monument to D. Asplund, died 1804.

Fig. 129. Epitafium över Christer Robsahm, d. 1769. Sten, brons.
Ritning av J. E. Rehn.
Epitaphium über Chr. Robsahm, gest. 1769.
Memorial tablet to Chr. Robsahm, died 1769.

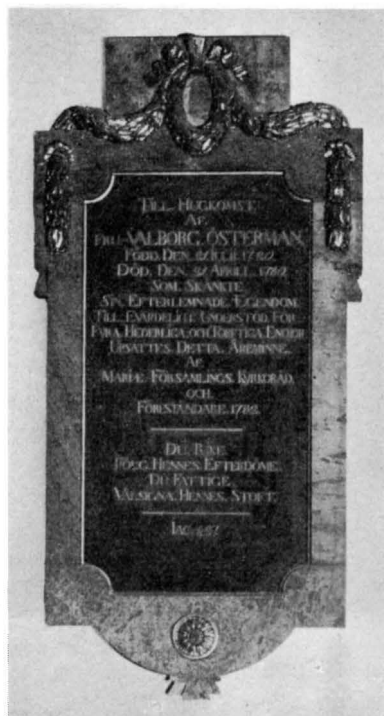

Fig. 130. Epitafium över Valborg Österman, d. 1780. Sten.
Epitaphium über V. Österman, gest. 1780.
Memorial tablet to V. Österman, died 1780.

fyra stempelare, över fru Gustafva Vilhelmina Fahnehjelm, född Svinhufvud, d. 1843 i sitt 46:e år (sydöst om kyrkan); vård, granitblock, över gravören Christian Didrik Forssell, f. 1777, d. 1852 (nordöst om koret); gravvård över skalderna Stagnelius, f. 1793, d. 1823, och Nicander, f. 1799, d. 1839 (väster om kyrkan), uppställd 1902 i stället för en äldre — och i all sin enkelhet vackrare — minnessten, samt ett stenblock upprest 1906 över tonsättaren Ivar Hallström, f. 1826, d. 1901 (väster om kyrkan) med porträttmedaljong och runslinga.

Fig. 131. Huvudbaner över Thomas Gärrfelt,
d. 1669.

Funeralwappen über Th. Gärrfelt, gest. 1669. Hatchment of Th. Gärrfelt,
died 1669.

BEGRAVNINGSVAPEN

I branden 1759 förstördes de flesta av kyrkans begravningsvapen och epitafier. 1731 omtalas vapen över en eller flera medlemmar av följande släkter: Daurer, Ehrenberg, Lagerkrook, Young-Leijonancker, Psilanderhielm, Ruuth, von Schantz, Strömner, och 1740 omtalas vapen över medlemmar av ätterna Du Rietz, Ehrencrantz, Horn af Rantzien, Keder, Lagercrona, Leijonstedt och Plaån. Men dessa förteckningar äro säkert ej fullständiga. Nedanstående vapen ha räddats undan branden; de restaurerades 1929:

Huvudbaner av trä, skulpterat och målat, lövverket av plåt med adliga ätten Gärrfelts vapen (fig. 131). Vapnet är fäst på en stång, på vilken sitter en i nyare tid målad inskriftstavla, »Thomas Gärrfelt, öfverste 1647». Vapnet är sålunda uppsatt över Tomas Gerwe, som blev överstelöjtnant 1637, adl. 1643, krigsråd 1665, d. 1669. H. (utan stång) 96. Tillverkat omkr. 1670. Uppsatt i kyrkan på södra läktarens södra vägg.

Huvudbaner av trä, skulpterat och målat, med adliga ätten Du Rietz' vapen (fig. 134). Inskriften är alldeles försvunnen, de båda hjälmarna äro bortfallna, likaså stora delar av lövverket och sköldhållarna. Bevarade partier visa, att vapnet är skuret av en skicklig skulptör. Sannolikt har vapnet uppsatts över Gregor Franciskus Du Rietz, f. 1607, d. 1682, och Gustaf Gregorsson Du Rietz, f. 1654, d. 1681. H. ca 175. 1680-talet. I kyrkans museum.

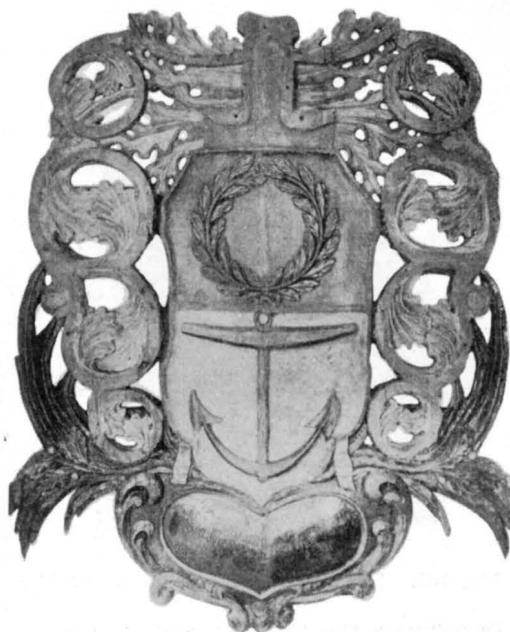

Fig. 132. Huvudbaner över Johan Ehrencrantz,
d. 1688.

Funeralwappen über J. Ehrencrantz, gest. 1688. Hatchment of J. Ehrencrantz, died 1688.

Huvudbaner av trä, skulpterat och målat, med adliga ätten Ehrencrantz' vapen (fig. 133). Liksom på föregående vapen äro stora delar av de skulpterade höjdpartierna bortfallna, och all inskrift är utplånad. Sannolikt har vapnet uppsatts över Gudmund Spak, f. 1621, adl. 1669, amiralitetsråd 1674, d. 1683. H. ca 150. 1680-talet. Uppsatt i kyrkan på södra läktarens södra vägg.

Huvudbaner av trä, skulpterat och målat, med adliga ätten Ehrencrantz' vapen (fig. 132). Detta vapen är bättre bevarat än föregående. Av inskriften är så mycket synligt, att man kan fastställa att vapnet uppsatts över Johan Ehrencrantz, f. 1652, kommandör vid amiralitetet 1679, d. 1688 och begravnen i faderns, Gudmund Ehrencrantz' grav. H. ca 150. Omkr. 1690. Uppsatt i kyrkan på södra läktarens södra vägg.

Begravningsvapen av trä, skulpterat och målat i flera färger, med adliga ätten Lindcreutz' vapen (fig. 52). Det epitafieliknande vapnet har både ovanlig form och storlek, H. ca 285. Det är rikt skulpterat, under stark påverkan av den svenska rokokons snickarstil och ornamentskonst. Vapnet är uppsatt över Albrecht Lindberg, f. 1674, adl. 1719, d. 1744. Den målade inskriften lyder: »Till äminnelse efter min Sahlig man — Kongl. maj:ttts högtbetrodde man och president uti des och ricksens cammarcollegio högwälborne herr Albrecht Lindcreutz född den 4 september år 1674 död den 13 october år 1744.» 1740-talets slut. Uppsatt i kyrkan, över sakristidörren i koret.

Fig. 133. Huvudbaner över Gudmund Spak-Ehrencrantz, d. 1683.

Funeralwappen über G. Spak-Ehrencrantz, gest. 1683.

Hatchment of G. Spak-Ehrencrantz, died 1683.

SAKRISTIINVENTARIER, BÖCKER OCH ANNAT

Möbleringen i sakristian är från den senaste restaureringen. I den då gjorda utbyggnaden åt öster är ett altare uppbyggt av trä. På detta står ett kors av syrenträ med silverbeslag, naturalistiska blad och blommor samt ett band med »INRI» överst samt halvädalstenar (fig. 139). H. 83. Det är utfört 1929 av Guldsmedsbolaget efter ritning av I. Wahlman. På vardera sidan av altaret står en gueridon, fotstället av trä, skulpterat och målat i svart och silver, något olika de gueridoner som stå i begravningskapellet (fig. 91). H. ca 183. I sakristian finnas även två vigselfallar samt den s. 134 beskrivna dopfunten från omkring 1680 (fig. 83) vidare en duklåda från 1700-talets slut (synlig på fig. 49).

Till sakristians inventarier hörde förr ett par kassakistor av järn, vilka nu stå i det nyinredda kapprummet i nordväst. Den ena kassakistan har ett rikt arbetat konstlås i locket (fig. 135). 1600-talet. H. 40, L. 75. Den andra kassakistan, från 1700-talet(?), är enklare. H. 44, L. 60.

I detta sammanhang kan omtalas det praktfulla konstlåset till portarna i kyrkans västra portal. Fig. 136 visar låset på dörren; såväl låsets omfattning som den graverade ornamentiken på låsets täckplåt äro i utpräglad rokokostil. På täckplåten finns inskriften: »Fecit ab Georgio Christiano Baumanno A:o 1760». Smedens namn var således Baumann. Fig. 137 visar låset inuti, sedan täckplåten avtagits. Även de inre delarna äro rikt graverade. De för nötning utsatta delarna äro av stål, omfatt-

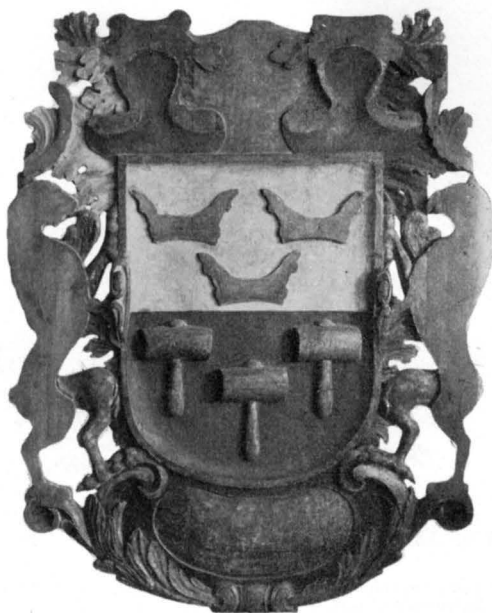

Fig. 134. Huvudbaner över Gregor Franciskus Du Rietz och Gustaf Gregorsson Du Rietz, d. 1680-talet.

Funeralwappen über G. F. und G. G. Du Rietz, gest. um 1680.	Hatchment of G. F. and G. G. Du Rietz; died about 1680.
---	---

ning och ornament av järn och mässing. Till låset hör en nyckel, vars grepp är i samma rika stil som låsornamentiken.

Kyrkans gamla sigillstamp av stål, med inskriften: »Sigillvm Sanctae Mariae Magdalena» samt årtalet 1677 (fig. 62) förvaras numera i kyrkans skrud- och silverkammare.

På pastorsexpeditionen är uppsatt en tavla med textad inskrift, upptagande »Förbindelser ingångne af Mariae Magdalenae kyrkoråd» 1763—1797, d. v. s. en förteckning över donationer under de åren, vilka överlämnats till församlingen med visst förbehåll. Den förgyllda ramen är ett välgjort arbete i gustaviansk stil från 1700-talets sista år. Ramens H. 95.

Bland kyrkans äldre tryckta böcker äro följande särskilt anmärkningsvärda:

Bibel, tr. Oloff Oloffsson, Stockholm, 1618, fol. Läderband, förgyllda hörnbeslag och knäppen, rik förgyllning, blindtryckt guldsnitt, i varje snitt en pressad, i flera färger målad medaljong med porträtt (?), änglafigurer etc. På ryggen i guldtryck: »Deo et ecclesiae sanctae Mariae Magdalenae quae Holmiae est munus hoc sacrum esse volvit. Daniel Lampa 1698.»

Såväl själva boken med Trautmans vackra titelblad som det ovanligt rika och väl-

Fig. 135. Kassakista med konstlås. 1600-talet.

Geldkassette mit Kunstschloss. 17. Jhds.

Cash-box with complex lock. 17th century.

gjorda bandet äro bra bevarade. Inbindningen, som efter vad det framgår av nedanstående var utförd av Christoffer Reussner d. y., omtalades av riksrådet i brev den 27 februari 1703 till Karl XII som exempel på dyrbart arbete, då man avhandlade den nya kyrkobibelns inbindande: Rikare kyrkor torde vilja låta binda sitt exemplar av den nya bibeln mera dyrbart. I Storkyrkan t. ex. finns en Gustav II Adolfs bibel med silver präktigt beslagen . . ., i Maria kyrka är även väl en bibel, som några privatpersoner av bryggarämbetet dit förärat, havandes de bekostat 600 dlr kmt i arbetslön för samma exemplars inbindande, på vilket en bokbindare vid namn Reussner 3 år arbetat.¹ Då Reussner dog 1698, är denna inbindning den sista mera betydande han utförde. Daniel Lampa var ålderman i bryggarämbetet.

¹ Historiska handlingar, 3, s. 69.

Fig. 136. Konstlås i västra kyrkdörren, utfört av G. Baumann 1760.

Kunstschloss in der westlichen Kirchentür
von G. Baumann 1760.

Complex lock of the western doorway of
the church; by G. Baumann 1760.

Psalmbok, tr. Oloff Oloffsson, Västerås 1627, 4:o. På titelbladet är skrivet med bläck, att boken är skänkt till »Södermalms Kyrkio» 1641 av Jöran Hornben bokbindare. Brunt läderband med blindtryck.

Bibel, tr. Henrich Keyser, Stockholm 1658, 4:o. På pärmarna stämplat 1659 HM. Boken och bandet slitna.

Gezelii verk över nya testamentet, Chr. Merckell, Åbo 1711 och över gamla testamentet, Chr. Merckell, Stockholm 1724, fol., äro bundna i vitt pergamentsband med mässingsknäppen. Väl bevarade.

Bibel, Henrich Keyser, Stockholm 1703, fol., finns i tre goda exemplar. Ett är bundet i läderband, rikt guldtryck, guldsnitt, hörnbeslag och knäppen av mässing med Karl XII:s monogram, ursprungligen förgyllda. Ett annat exemplar, också i läder, med knäppen (men ej hörnbeslag) har mera ovanligt mönstrat guldtryck. På försättsbladets insida står skrivet med bläck: »Anno 1733 är denna bibel såsom mästerstycke förfärdigad af bokbindaren mäster Andreas Sonnerberg (eller Sönnerberg) och

upwijst här i Stockholm för embetet D. 21 martii samma åhr.» Enligt annan skrift är boken skänkt till kyrkan 1765. Det tredje exemplaret av Karl XII:s bibel är bundet i svart sammet, med silverknäppen och guldsnitt.

TORNKLOCKOR OCH MUSIKINSTRUMENT

Efter branden 1759, då kyrkans fem tornklockor smälte, anskaffades fyra nya klockor; de två största ha senare omgjutits.

Den största klockan, H. ca 160, är omgjuten 1898 av K. G. Bergholtz & Co i Stockholm. På den upprepas en äldre inskrift som omtalar den svåra branden samt att storklockan göts av de nedsmälta klockornas lämningar av G. Meyer 1759.

Den näst största klockan, H. ca 130, omgöts 1912 av K. G. Bergholtz & Co. Av inskriften framgår, att dess föregångare var gjuten 1760 av G. Meyer.

Den näst minsta eller tredje klockan, H. 100, är gjuten 1759 av G. Meyer.

Minsta eller fjärde klockan, H. 80, är gjuten 1760 av G. Meyer.

Sedan staden Riga intagits av svenskarna i september 1621 lät Gustaf II Adolf bortföra en året innan för Maria Magdalena kyrka i Riga av Medardus Gessus gjuten klocka, vilken skall ha skänkts till Maria Magdalena kyrka i Stockholm, men sedan skänkts till kyrkan i Botkyrka, där den ännu finns kvar.¹

I kyrkans museum förvaras en samling musikinstrument från 1700-talet:

Två horn, som båda äro signerade: »Johann Heinrich Eichentopf in Leipzig 1737», en trumpet, alla tre instrumenten av mässing, samt två pukor av koppar, 1780.

Tre horn, av mässing, ligga i sin ursprungliga låda med avpassade infällningar. Alla tre hornen ha graverade inskrifter: 1. »1741 Macht Friedrich Ehe in Nürnberg.»; 2. »M. Friedr. Joh. Ehe in Nürnberg. 1743»; 3. »Macht Friedrich Ehe in Nürnberg. 1743».

¹ P. CAMPE, Die Kirchenglocken Lettlands von ältester Zeit an etc., Riga 1930, S. 98, Nr 84.

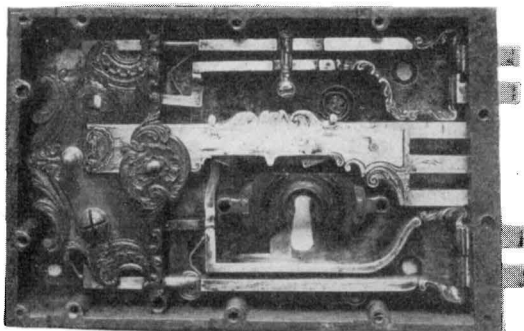

Fig. 137. Det inre av konstlåset fig. 136.
Das Kunstschloss, Fig. 136. The art-lock, fig. 136.

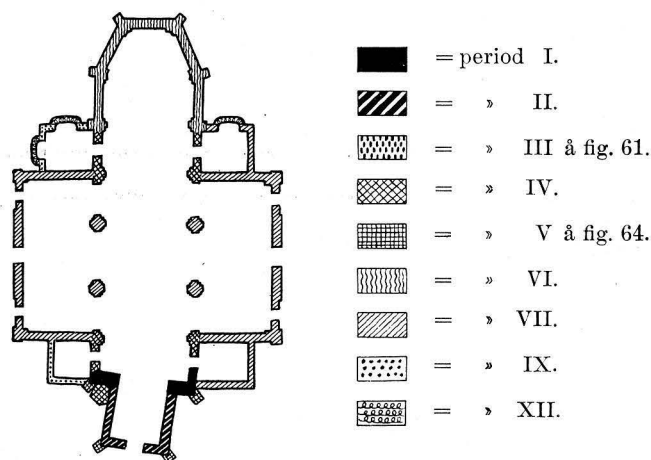

Fig. 138. Maria Magdalena kyrka. Schematisk utveckling.
 Hauptetappen in der Entwicklung Schematic plans showing successive
 des Kirchengebäudes. development of the church.

SAMMANFATTNING AV SANKTA MARIA MAGDALENA KYRKORS KONSTHISTORIA

INDELNING I PERIODER

I. Omkring 1350 byggdes ett kapell, troligen rektangulärt.

II. Omkring 1430 uppfördes ett torn i väster; största delen av detta torn är bevarat i den nu stående kyrkans torn.

III. Kapellet förlängdes i öster, troligen 1514, då kapellet återinvigdes (fig. 61). 1527 raserades kapellet till stora delar.

IV. Senast 1588 påbörjades uppförandet av en korsformig kyrka på det gamla kapellets plats. Den nya kyrkan byggdes intill det till stor del kvarstående medeltida tornet. Då bygget avbröts 1592, hade man troligen hunnit ungefär till valvhöjd (fig. 63).

V. Omkring 1620 återupptogs arbetet på kyrkans färdigställande. 1625 var kyrkan så färdig, att gudstjänster kunde hållas där. Den nya tornspiran blev färdig 1627 (fig. 64).

VI. 1657—59 förlängdes huvudskeppet åt öster med två travéer (fig. 66).

VII. På 1670-talet uppfördes ny tornspira efter ritning av N. Tessin d. ä., som också utförde ritningar till nya korsarmar, vilka nu byggdes. Samtidigt uppfördes sydvästra och sydöstra sakristierna (fig. 68).

VIII. Ny portal i väster efter ritning av N. Tessin d. y. 1716 (fig. 70).

IX. 1759 härjades kyrkan av eldsvåda. Restaureringsarbetet anförtroddes åt C. J.

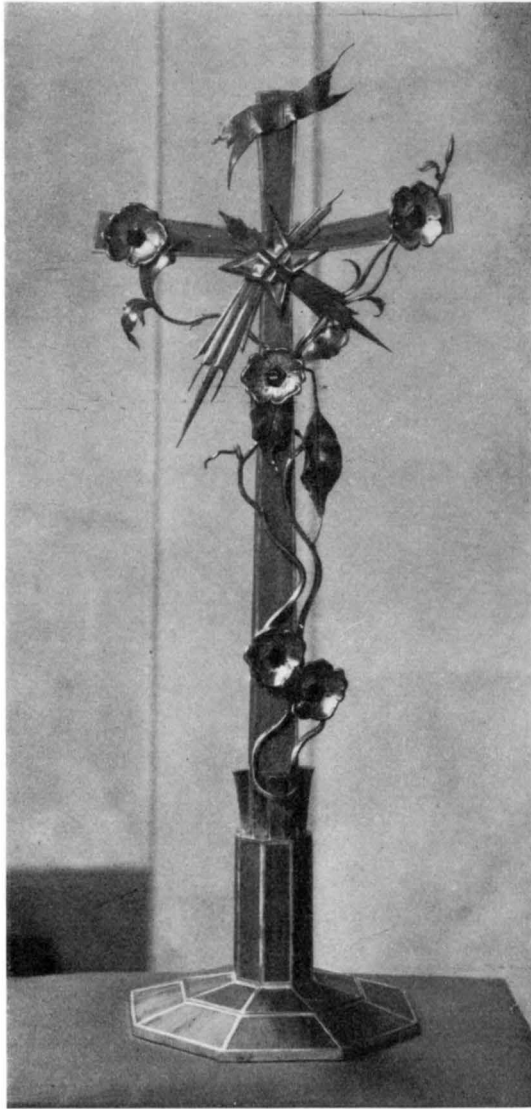

Fig. 139. Altarkors av silver och syren. 1929.
Altarkreuz, 1929. Cross (in vestry), 1929.

Cronstedt, som lät höja korsarmarnas tak och gavlar en våning samt utförde ritningar till nya kyrkmöbler, såsom altaruppsats och predikstol (fig. 47). De norra sakristiorna byggdes.

X. Orgelverk med fasad efter ritning av C. J. Adelcrantz (fig. 58).

XI. 1824 uppfördes ny tornöverbyggnad (i stället för den provisoriska huv, som uppsattes strax efter branden 1759) efter ritning av C. F. Sundvall (fig. 54, 73, 74).

XII. Under 1800-talet restaurerades och inreddes kyrkan vid olika tillfällen. De mindre lyckade tillsatserna avlägsnades, då kyrkan 1926 restaurerades under ledning av I. Wahlman, som utförde ritningar till omändring av sakristiorna, de på södra sidan, som tillkommit på 1670-talet, och de på norra sidan, som byggts på 1760-talet. Ny bänkinredning tillkom, orgelläktaren utökades, etc., valv och väggar avfärgades efter arkitektens krav. I samband med den omfattande restaureringen av kyrkan uppfördes nytt begravningskapell på kyrkogården, 1929.

ZUSAMMENFASSUNG DER KUNSTGESCHICHTE DER SANKTA MARIA MAGDALENA KIRCHE IN STOCKHOLM

Um 1350 herum wurde eine Begräbniskapelle gebaut, welche Sta Maria Magdalena geweiht wurde. Von der Kapelle, die mit grösster Wahrscheinlichkeit rektangulär war, von einem im mittleren Schweden häufig vorkommenden Typus, ist nur der Turm übrig. Dieser letztere wurde während der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, um 1430 herum, gebaut, zu welcher Zeit mehrere Kirchtürme in Stockholm und in den Mälar-Provinzen aufgeführt wurden. Die mittelalterliche Kapelle ist teilweise unter Zugrundelegung eines Holzschnittes von 1524, bekannt durch Reproduktion von 1676 (Fig. 4) rekonstruiert worden (Fig. 61). Im Jahre 1527 wurde die Kapelle, die wahrscheinlich aus Backstein gebaut war, auf jeden Fall waren Fenster und Portaleinfassungen aus Backstein, was aus einer Aufzeichnung aus dem Jahre 1469 im Protokoll der Stadt hervorgeht, geschleift. Der Turm blieb beinahe ganz stehen. Dies geht u. a. aus einem Kupferstich von 1570 hervor (Fig. 6).

König Johann III., welcher der Restaurierung verfallener und niedergerissener Kirchen grosses Interesse widmete, fertigte im April 1588 einen Brief aus, aus dem hervorgeht, dass er den Wiederaufbau der Maria Magdalena Kapelle begonnen hatte. Die neue Kirche sollte länger und breiter werden als die alte. In demselben Brief wird von einer Kapelle in demselben Stadtteil, Södermalm, gesprochen, welche in Kreuzform aufgeführt werden sollte. U. a. weiss man durch diesen Brief und andere Briefe aus der gleichen Zeit sowie vom Aussehen der Kirche während der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, dass Johann III. die Maria Magdalena Kapelle in Kreuzform wiederaufbaute. Der König starb jedoch im Jahre 1592, ehe die Kirche ganz fertig wurde. Fig. 63 zeigt, wie weit der Kirchenbau um 1590 herum gekommen sein dürfte.

Erst um 1620 herum wurden die Arbeiten zur Fertigstellung der Kirche wieder aufgenommen. Das Mauerwerk wurde restauriert, die Kirche wurde gewölbt mit einem Gewölbe aus Holz, eine Spitze wurde auf dem ungefähr um ein Stockwerk aufgebauten Turm aufgeführt. Die Arbeit mit der Turmspitze wurde im Jahre 1627 fertig, aber schon 2 oder 3 Jahre vorher hatte man mit den Gottesdiensten in der Kirche begonnen. Das Aussehen des Exterieurs geht aus Bildern aus den Jahren um 1650 herum hervor. Fig. 7, 8.

In den 1650-iger Jahren wurde der Chor verlängert (Fig. 66) und erhielt dreiseitigen Abschluss gegen Osten. Vorher war die östliche Wand des Chores gerade gewesen.

Mit den 1670-iger Jahren begann eine für die Kunstgeschichte der Kirche wichtige Periode. Nikodemus Tessin der Ältere wurde beauftragt, eine Zeichnung für eine neue Turmbekrönung einzureichen, die er auch ausführte (Fig. 69).

Gleichzeitig betraute man ihn mit der Aufgabe, die Kirche mit einem breiteren Querschiff zu erweitern. Nach seinen Zeichnungen wurden jetzt die von italienischen Kirchenfassaden inspirierten Querschiffgiebel (Fig. 15) gebaut. Tessin d. Ältere starb im Jahre 1681, ehe die Arbeit beendet war, aber sein Werk wurde von seinem Sohn, Nikodemus Tessin dem Jüngeren, vollendet. Im Jahre 1716 wurde auf der Westseite ein Portal aufgeführt (Fig. 70) nach Zeichnung von Tessin d. J.

Die Kirche wurde im Jahre 1759 durch eine verheerende Feuersbrunst verwüstet. Die Restaurierung wurde C. J. Cronstedt anvertraut, welcher sich im Grossen und Ganzen Tessins d. Ä.

und d. J. Architektur anpasste. Aus praktischen Gründen, um Platz für doppelte Galerien zu bekommen, wurden jedoch die Querschiffgiebel erhöht, was für die Proportionen kaum zum Vorteil wurde (Fig. 47). Da ja beinahe die ganze Einrichtung durch das Feuer vernichtet worden war, musste eine solche beschafft werden. Nach Cronstedts Zeichnungen wurden u. a. der Altaraufsatz und die Kanzel ausgeführt (Fig. 77, 79). Während der letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts kamen einige für die Zeit typische Epitaphien hinzu, die meisten nach J. E. Rehns Zeichnungen (Fig. 50, 118, 120 u. f.). Die Fassade des Orgelwerkes ist nach Zeichnung von C. F. Adelcrantz 1774 (Fig. 43, 58) ausgeführt worden. Wohl kamen Vorschläge für eine neue Spitze herein, u. a. die in Fig. 55 reproduzierte von 1769, wahrscheinlich von Erik Palmstedt, welche deutlich Einflüsse von Hårlemans und J. E. Carlbergs Entwurfskizzen für die Turmspitze der Storkyrka aus einem früheren Zeitpunkt des Jahrhunderts aufweist (siehe Roosval, Storkyrkan S. 252 u. f.) aber erst um 1820 herum waren hierfür Mittel vorhanden. Ein Turmanbau aus Holz, bekleidet mit Kupferblech, wurde nun nach Zeichnung des Architekten C. F. Sundvall, der mehrere Vorschläge eingereicht hatte (Fig. 54, 73, 74), aufgeführt.

Während der letzten Restaurierung, welche 1926—27 unter Leitung von Architekt I. Wahlman ausgeführt wurde, wurde ein Teil der während des 19. Jahrhunderts hinzugekommenen, geschmacklosen Einrichtungsgegenstände entfernt, die Farben wurden nach den Forderungen der Architektur abgestimmt, eine neue Gewand- und Silberkammer wurde eingerichtet und eine neue Begräbniskapelle (mit Fassade im Anschluss an ein älteres am Platz befindliches Gebäude) wurde gebaut (Fig. 29, 30).

HISTORY OF THE ART OF ST. MARY MAGDALENE'S CHURCH, STOCKHOLM. SUMMARY

About 1350 there was built a mortuary chapel which was dedicated to St. Mary Magdalene. Of this chapel, which, in almost all probability, was rectangular and of a country-church type common in central Sweden, there remains nothing but the tower. This was erected during the first half of the 15:th century, possibly about 1430, at which time several church-towers were built in Stockholm and the Lake Mælär districts. Partly with the assistance of a woodcut from 1524, known to us by a reproduction made in 1676 (Fig. 4), it has been possible to reconstruct this mediæval chapel (Fig. 61). The main portion of the building was razed in 1527. It was probably of brick; the masonry of the windows and doors was, in any case, of brick, as we learn from a memorandum in the minutes of the municipal proceedings of Stockholm for 1469. The tower, which is of brick, was allowed to remain almost in its entirety. This is shown by, *inter alia*, a copper-plate print from the 1570's (Fig. 6).

King Johan III, who took great interest in the restoration of ruined and razed churches, issued a Rescript in April, 1588, from which we find that he commenced the reconstruction of St. Mary Magdalene's Chapel. This new church was to be longer and wider than the old one. In the Rescript, mention is made of a chapel in the same part of the city — Södermalm — which was to be erected as a cruciform building. From this and other royal letters of the same date, and from the appearance of the church during the first half of the 17:th century, we know that Johan III rebuilt St. Mary Magdalene's Chapel in cruciform style. But the King died in 1592, before the completion of the church. Fig. 63 shows how far the reconstruction had probably come during the 1590's.

It was not until about 1620 that the work of completing the building was recommenced. The walls were restored and made higher, the church was provided with a timber vaulting and a steeple was erected on the tower after this had been made about one floor higher. The work on the spire was completed in 1627, but Divine service had been held in the church for two or three years before this date. The appearance of the exterior is seen from views of about 1650 (Fig. 7, 8).

During the 1650's, the choir was lengthened (Fig. 66) and the eastern end, which had previously been rectangular, was given a triangular form.

During the 1670's, there began an important era in the art-history of the church, Nicodemus Tessin, the elder, being commissioned at that date to draw up plans for a new steeple. His work is shown in Fig. 69. At the same time, he was given the task of enlarging the church by the construction of new and wider transepts, and we see in Fig. 15, the east and west transept fronts which were erected from his designs, these deriving their inspiration from Italian church façades. The elder Tessin died in 1681, before the work was finished, but the task was continued by his son Nicodemus, the younger Tessin. In 1716, a western door was built in accordance with plans drawn by the new architect (Fig. 70).

In 1759, the church was subjected to a most destructive fire. Its restoration was entrusted to C. J. Cronstedt, who, in the main, made his work harmonize with the architectural ideas of the two Tessins. For practical reasons — in order to obtain room for double galleries — the transept fronts were heightened however, a step which was hardly of advantage for the proportions of the building (Fig. 47). Almost the whole of the church-fittings having been destroyed

by the fire, they had, of course, to be replaced. Among other things, a new altar-piece and a pulpit were constructed from Cronstedt's drawings (Fig. 77, 79). During the latter decades of the 18:th century there had been erected some memorial tablets, typical for the period, most being after designs by Jean Erik Rehn (Fig. 50, 118, 120 a. f.). The organ-front is after drawings by C. F. Adelcrantz, 1774 (Fig. 43, 58).

During the 18:th century no funds could be obtained to erect a proper steeple, and a provisional one was put up (Fig. 19). It is true that plans for a new spire were sent in, among others, that shown in Fig. 55, which is probably by Erik Palmstedt. His drawings clearly shew the influence of Hårleman's and J. E. Carlberg's plans for a proposed spire for Storkyrkan (St. Nicholas'), made at an earlier part of the century (v. Roosval, *Storkyrkan*, p. 252 a. f.). It was not until the 1820's, however, that there were means sufficient to permit of the erection of a steeple, and a timber superstructure, covered with sheet-iron, was now put up; this addition was from drawings by an architect C. F. Sundvall, who had sent in a number of plans (Fig. 54, 73, 74).

During the course of the restoration last undertaken (1926—27), under the direction of I. Wahlman, the architect, there was removed a great part of the tasteless fittings which had been put up in the church during the 19:th century. The colours were chosen in accordance with the architectural demands, a new vestiary and treasury were arranged, and a new mortuary chapel was built, the front of which was designed in agreement with the architecture of an older erection on the same spot (Fig. 29, 30).
